

University of Groningen

De ontknoping van de zilveren koorde

Ouden, W.H. den

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Ouden, W. H. D. (2009). *De ontknoping van de zilveren koorde: de geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde Kerk*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De ontknoping van de zilveren koorde

De kerk van Buren.

De ontknoping van de zilveren koorde

De geschiedenis van de rijkstraktementen in de
Nederlandse Hervormde Kerk

Dr. W.H. den Ouden

Uitgeverij Boekencentrum Zoetermeer

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële steun van
Het Fonds Aanpakken
Het Algemeen College van Toezicht
Het Fonds Stormbrand
Raad voor de Predikantstraktementen

In dankbare herinnering aan mijn eerste gemeente Buren

Ontwerp omslag: Oblong, Jet Frenken
Binnenwerk: Letter & Vorm

ISBN 90 239 1286 1
NUR 704

© 2004 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Voor meer informatie over dit boek of andere uitgaven van uitgeverij Boekencentrum
zie www.boekencentrum.nl.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige
vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
1 Voorgeschiedenis	11
<i>Inleiding</i>	11
<i>De Staatsregeling van 1801</i>	12
<i>Kerend getij</i>	15
2 Onder R.J. Schimmelpenninck	17
<i>Het optreden van J.D. Janssen</i>	17
<i>Wie was J.D. Janssen?</i>	18
<i>De bemoeienissen van Janssen met de Hervormde Kerk</i>	20
<i>Reorganisatie van de predikantstraktementen een noodzaak</i>	21
2.1 HOE DE KERK GEFINANCIERD WERD	22
<i>Kerkelijke en geestelijke goederen</i>	22
<i>De kerkelijke en geestelijke goederen tijdens de Reformatie</i>	24
<i>Verduistering</i>	25
<i>Goederen niet toereikend</i>	26
<i>Invoering van de Reformatie per provincie</i>	26
<i>De overige goederen</i>	31
<i>Samenvatting</i>	32
2.2 OVERHEIDSZORG TEN TIJDE VAN DE REPUBLIEK	33
<i>Overheden als voedsterheren van de kerk</i>	33
<i>Verkoop van geestelijke goederen</i>	35
<i>Financiering uit twee hoofdbronnen</i>	36
<i>Kerkgoederen, kerkvoogden, kerkmeesters</i>	36
<i>Brokkelige structuur</i>	38
2.3 BELASTINGHERVORMING VAN 1805	39
2.4 DE ENQUÊTE VAN 1806	41
<i>Resultaten van de enquête</i>	43
	5

3	Onder Lodewijk Napoleon	45
3.1	VEREENVOUDIGING VAN DE WIJZE VAN UITBETALING	46
	<i>Vermeerdering door vermindering</i>	47
	<i>De plannen</i>	47
	<i>Overbezetting</i>	48
	<i>Uitvoering van de plannen in Brabant</i>	49
	<i>Maatregelen buiten Brabant</i>	50
	<i>Combinaties in Friesland en Groningen</i>	53
	<i>De strijd om de bestemming, de nota Cuijpers</i>	54
	<i>Ministerie van Eredienst</i>	58
	<i>Rapport Mollerus</i>	58
3.2	KONINKLIJK DECREET VAN 2 AUGUSTUS 1808	61
	<i>Ontevredenheid bij rooms-katholieken</i>	62
	<i>Alle betalingen uit de schatkist</i>	64
	<i>Concentratie van de geestelijke goederen en fondsen</i>	65
	<i>Niet alle goederen overgedragen</i>	66
	<i>Vaststelling van de hoogte der predikantstraktementen</i>	67
3.3	GEBOUWEN	69
	<i>De herverdeling en de bezwaren van de hervormden</i>	69
	<i>Reactie van de koning</i>	70
	<i>Nadere beslissing van de koning</i>	70
	<i>Beheersoverdracht aan kerkelijke gemeenten</i>	72
	<i>Beheerscollleges</i>	74
	<i>Financiële gevolgen</i>	75
3.4	DE REGELING DER BETREKKINGEN TUSSEN KERK EN STAAT	76
	<i>Het reglement van 1809</i>	78
	<i>Advies van enkele predikanten</i>	79
	<i>Conceptreglement van de minister als leidraad voor de commissie</i>	79
	<i>Benoeming van een commissie</i>	81
	<i>Presentatie van het conceptreglement</i>	83
	<i>Reactie van de overheid</i>	84
3.5	TERUGBLIK	86

4	Inlijving bij Frankrijk 1810-1813	89
	<i>Plannen tot herinrichting van de kerken naar Frans model</i>	89
	<i>De herverdeling van gebouwen ten tijde van de inlijving</i>	91
	<i>Waterstaatskerken</i>	93
5	Onder de soevereine vorst en koning Willem I	95
	<i>Kerk een politieke noodzaak</i>	95
	<i>Voortgezette staatszorg voor de predikantstraktementen</i>	96
	<i>Staatszorg voor de kerk vastgelegd in de grondwet</i>	100
6	Kerk en staat na 1870	103
	<i>De problemen omtrent het beheer</i>	103
	<i>Het Algemeen College van Toezicht</i>	105
	<i>Acties tegen het grondwetsartikel</i>	108
	<i>Visie van Kuyper</i>	108
	<i>Motie Donner</i>	109
	<i>Grondwetsherziening van 1887</i>	111
	<i>Hernieuwde poging van de antirevolutionairen</i>	112
	<i>Geen toezeggingen van 1883 tot 1891</i>	113
7	Het verdere verloop gedurende de 20e eeuw	115
	<i>Onbehagen blijft overheid bezighouden</i>	115
	<i>Nog een poging van de antirevolutionairen</i>	116
	<i>Verdere toezeggingen</i>	116
	7.1 PENSIOENEN	117
	<i>Emeritaats- en weduwenpensioenen</i>	117
	7.2 ANDERE INKOMSTEN UIT DE STAATSKAS	118
	<i>Kinder-, school- en academiëgelden</i>	118
	<i>Kosten van kerkelijk bestuur</i>	118
	<i>Vrijdom van briefport</i>	118
	<i>Nog enkele andere inkomsten</i>	119
	<i>Om welke bedragen het ging</i>	119
8	De afkoopregeling en wat eraan voorafging	121
	<i>De financiële regeling tussen kerk en staat verouderd</i>	121

8.1 REACTIE VAN DE HERVORMDE KERK	122
<i>Reglement op de predikantstraktementen</i>	122
<i>Reactie van de kerkvoogdijen op hun nieuwe taak</i>	128
<i>Protesterende kerkvoogdijen</i>	130
<i>Het proces Ouddorp</i>	132
<i>Kerkelijke belasting</i>	133
<i>Problemen rond de inning</i>	135
<i>Afschaffing inlichtingenrecht Rijksinkomstenbelasting</i>	140
8.2 HOE DE OVERHEID REAGEERDE	141
<i>Staatscommissie</i>	141
<i>Rapport Commissie Van Walsum</i>	143
<i>Standpunt van de regering</i>	144
<i>Overwegingen bij dit regeringsstandpunt</i>	145
<i>Commissie Verdam</i>	145
<i>De kerken nemen initiatief</i>	146
<i>Visie van het CIO</i>	146
<i>Oplossing in de pensioensfeer</i>	148
<i>Overleg met de Commissie Verdam</i>	148
<i>Overeenkomst</i>	149
<i>Reactie van de predikanten</i>	150
<i>Bezwaar vanuit de kerkvoogdijwereld</i>	151
<i>De Stichting Interkerkelijke Belangenbehartiging Afkoop</i>	153
<i>De afkoopregeling en de lagere overheden</i>	155
<i>De afkoopregeling en de kerkvoogdijen</i>	156
<i>Kerkbalans</i>	161
Bijlagen	163
Geraadpleegde bronnen	233
Geraadpleegde literatuur	235
Register van persoonsnamen	237
Register van geografische namen	239
Illustratieverantwoording	245

Woord vooraf

De oorsprong van deze studie ligt in het Betuwse Buren waar mijn belangstelling werd gewekt voor de kerkelijke financiën. Toen ik daar in 1948 in de hervormde gemeente het ambt van predikant aanvaardde kreeg ik, naar de toen aldaar geldende regels, eveneens de functie van president-kerkvoogd toebedeeld. Een unieke personele unie van bestuur en beheer.

Naast de geestelijke verzorging wachtte mij ook de zorg voor het historische kerkgebouw en de financiën. Er waren drie problemen die opgelost moesten worden:

- Het eerste was de verregaande staat van verwaarlozing van dit monumentale gebouw;
- Het tweede waren de inkomsten, die geen gelijke tred hadden gehouden met de steeds toenemende lasten die zo kenmerkend waren voor de jaren na beide oorlogen;
- Het derde was de ondoelmatige wijze van inkomstenwerving.

Kortom er was geld nodig, veel geld, maar hoe?

Nu kende men daar als belangrijkste bron van inkomsten het systeem van de kerkelijke belasting, wat inhield dat gemeenteleden aangeslagen werden op basis van de gegevens van de inspecteur van de inkomstenbelasting. Een bureaucratische wijze van geldwerving, die naar mijn mening niet strookt met het karakter van een christelijke gemeente.

Tijdens mijn huisbezoeken stelde ik in de pastorale gesprekken ook de preciaire situatie van de gemeentefinanciën aan de orde, waarbij de vraag ter sprake kwam wat de betrokkene ervoor over had om het voortbestaan van de gemeente veilig te stellen. De uitkomst was verrassend. Toen wij uiteindelijk de balans opmaakten bleek dat het jaarlijkse gebruikelijke bedrag aan inkomsten uit kerkelijke belasting meer dan verdubbeld was.

Daarmee werd mijn stelling bevestigd dat een doelmatige geldwerving alleen maar effectief is als zij berust op persoonlijke benadering. Leg het de mensen uit.

Dezelfde procedure werd eveneens toegepast in mijn volgende gemeenten, Harlingen en Rotterdam-Schiebroek, met dezelfde opmerkelijke resultaten.

Toen de inkomsten van vele hervormde gemeenten in de loop van de jaren zestig dreigden te stagneren en vele gemeenten daardoor in de problemen geraakten heeft de Generale Synode in 1970 een commissie geldwerving in het leven geroepen. Al spoedig werd ik uitgenodigd om daar mijn ideeën hierover kenbaar te maken en kreeg ik de gelegenheid deze landelijk in praktijk te brengen. Hieruit is in 1974 de jaarlijkse interkerkelijke actie Kerkbalans ontstaan die ik twintig jaar lang mocht begeleiden, met nog steeds positieve resultaten.

De betrokkenheid bij de kerkelijke financiën in het heden wekte mijn belangstelling hiervoor in het verleden. Toen ik mij op dit terrein nader wilde oriënteren bleek dat hierover nog weinig gepubliceerd was. Reden waarom ik zelf op onderzoek ben gegaan, met als resultaat dat ik op 30 juni 1994 aan de Rijksuniversiteit Groningen

mocht promoveren op het onderwerp *Kerk onder Patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795 - 1801*, waarin de financiële geschiedenis van de hervormde kerk aan de orde gesteld wordt vanaf de Reformatie tot 1801. De reeds eerder gekoesterde wens om de gehele financiële geschiedenis van de hervormde kerk in kaart te brengen, dus ook die van na 1801, bleef bestaan.

Omdat de rijkstraktementenregeling voor de predikanten van de hervormde kerk een onmiskenbaar stempel heeft gedrukt zowel op de kerkgeschiedenis als op de politieke geschiedenis van ons land, ook na 1801, lag het voor de hand dat dit het uitgangspunt zou worden voor deze vervolgstudie. Een complexe materie die samenhangt met de verwevenheid van kerkelijke en politieke zaken en de brokkelige bestuursstructuur uit de tijd waarin hiervoor de basis werd gelegd en die daardoor zo diffuus is dat menig auteur het spoor erin bijster raakt.

Naar Prediker 12 vers 6 wordt de financiële relatie tussen kerk en staat in politieke kringen kortweg wel aangeduid als de ‘zilveren koorde’, die inmiddels door een afkoopregeling in 1983 beëindigd is. Vandaar dat deze studie, die geheel aan deze materie gewijd is, als titel meekreeg: ‘De ontknoping van de zilveren koorde’.

Als bijkomstige omstandigheid geldt dat wij nu met het SoW-proces aan de vooravond staan van het einde van het zelfstandig bestaan van de hervormde kerk, waardoor ook de financiële geschiedenis van deze kerk wordt afgesloten. Dit geldt in het bijzonder voor de Raad voor de predikantstraktementen en pensioenen die verdwijnen gaat en zal worden voortgezet door de Beleidscommissie Predikanten van de PKN. Een mijlpaal dus.

Het was Prof. dr. F.R.J. Knetsch, emeritus-hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen die, na mij begeleid te hebben bij mijn promotieonderzoek, ook nu weer bereid was mijn tekst diepgaand te bestuderen en waardevolle en inspirerende aanwijzingen te geven, waarvoor ik hem dankbaar ben. Prof. mr. A. Nooteboom, eveneens emeritus-hoogleraar aan deze universiteit, ben ik dankbaar voor zijn leeswerk en voor de inventiviteit waarmee hij via zijn connecties bij het Ministerie van Financiën de benodigde documenten wist op te sporen en de medewerkers van dit ministerie voor hun spontane hulp hierbij. Dan waren er nog Douwe Bajema die het geheel grondig las en nuttige suggesties deed ter verbetering van de tekst, Cor Sloff die behulpzaam was bij het verzamelen van gegevens over de kerken van ‘s-Hertogenbosch, Henk Soetens, koster van de St. Bavo in Haarlem, die behulpzaam was bij het vergaren van illustraties, mijn zoon Ad den Ouden die daarbij de technische realisatie verzorgde, Rook Belder van het bureau van de Vereniging van Kerkvoogdijen in Dordrecht, die steeds maar weer bereid was benodigd materiaal bijeen te sprokkelen en de onvermoeibare en geduldige Wieke Troost, die ook nu weer bereid was de grafische verzorging voor haar rekening te nemen.

Maar last but not least moet ik al die lieve mensen in Buren noemen, de meesten inmiddels ‘mensen van voorbij’, die mij behulpzaam zijn geweest bij de nieuwe opzet van geldwerving, waarmee zij geschiedenis hebben geschreven en met wie dit verhaal begonnen is. Vandaar dat ik deze studie volgaarne aan hen opdraag in pia memoria.

Rotterdam, Gedenkdag der Kerkhervorming 2003

1 Voorgeschiedenis

Inleiding

Met de door Koningin Beatrix ondertekende wet van 7 december 1983¹ kwam een einde aan een wetsartikel dat in 1815, door ondertekening van haar voorvader Koning Willem I, als artikel 194 van de toenmalige grondwet van kracht was geworden. In dit artikel was de financiële verhouding tussen de Staat der Nederlanden en een aantal Nederlandse kerken geregeld, de zogenaamde ‘Zilveren koorde’.² Ter voorbereiding van deze ontknoping van de koorde was een grondwetswijziging nodig, die is gepubliceerd in de Staatscourant van 10 februari 1972 nr.108.³ Het betrof het vervallen van artikel 185 van de grondwet en opnemng van een additioneel artikel X, luidende: totdat ter zake bij wettelijke regeling een voorziening zal zijn getroffen, blijft de volgende bepaling van kracht:

De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welke aard ook, thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leraars genoten wordende, blijven aan dezelfde gezindheden verzekerd. Aan de leeraars, welke tot nog toe uit ‘s lands kas geen, of niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd of het bestaande vermeerderd worden.

Dit artikel 185, dat onder meer bepaalde dat de predikanten en de geestelijkheid van een aantal kerkgenootschappen aanspraak konden maken op een geldelijke vergoeding uit de staatskas, vormt de letterlijke weergave van het bovengenoemde artikel 194 van de grondwet van 1815, die in 1983 door een eenmalige afkoopregeling werd beëindigd.

Met deze studie is beoogd de achtergronden en de geschiedenis van de ‘Zilveren koorde’ op te sporen. IJkpunt is artikel 13 van de Staatsregeling van 16 oktober 1801: “Ieder Kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer Eeuw door hetzelve werd bezeten”. Dit werd de basis voor een hernieuwde financiële band tussen de Staat en de kerken. Deze band doorstond, zij het niet onaangetast, de snel wisselende regeringsvormen en de daarmee samenhangende politieke ontwikkelingen om pas te eindigen met de afkoopregeling van 1983. Naar uit het vervolg zal blijken, heeft dit gecompliceerde proces een niet onbelangrijke rol gespeeld in de Nederlandse kerk- en politieke geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw. Maar voor een beter begrip is het nodig eerst aandacht te besteden aan de voorgeschiedenis.

---

¹ Staatscourant 1983, nr. 638.

² Deze benaming wordt gebruikt in artikelen in het maandblad *‘De Kerkvoogdij’*, zo in de jaargangen 1972, p. 3246, p. 4265 en 1981, p. 5691. De Jong meldt in *‘Uitkeringen’*, p. 246: “Kuyper had destijds die ‘zilveren koorde’ gehekelde als band tussen de staat en de Hervormde Kerk.” Ook Brummelkamp heeft zich in *‘De Bazuin’* in die zin uitgelaten: “De staatssubsidies zijn ‘verzilverde ketenen’.”, Te Velde, *Brummelkamp*, p. 348. Verder wordt in *‘De Bazuin’* jaargang 25/24 in een ingezonden stuk gesproken van ‘zilveren staatskoorden’.

³ Zie p. 145.

De Staatsregeling van 1801⁴, onder invloed van Bonaparte tot stand gekomen, verving die van 23 april 1798. Deze was tijdens het Bataafse bewind afgekondigd en dreigde diep in te grijpen in het bestaan van de hervormde kerk. Deze kerk, ten tijde van de Reformatie in de laatste decennia van de zestiende eeuw ontstaan, had vanaf haar oorsprong tot 1796 gefunctioneerd als bevoorrechte kerk. Dit hield onder meer in dat de opbrengst van de geestelijke goederen, die voordien bestemd was voor het levensonderhoud van de rooms-katholieke geestelijkheid, na de Reformatie door de overheden aan de predikanten als bezoldiging uitgekeerd werd. Daar waar voldoende goederen ontbraken geschiedde betaling uit de publieke middelen. Datzelfde gold ook voor de bekostiging van de predikantsopleidingen en de salariëring van de hoogleraren. Verder kwamen de kosten van het kerkelijk bestuur voor rekening van de overheden en werden de kerkgebouwen, die al vóór de Reformatie beheerd werden door de plaatselijke overheden, aan de gereformeerde⁵ gemeenten ter beschikking gesteld, met dien verstande dat deze gebouwen direct of indirect onder lokaal overheidsbeheer bleven. Onderhoud en nieuwbouw alsmede het erbij horende personeel namen de lokale overheden eveneens voor hun rekening.⁶

Met de Staatsregeling van 23 april 1798 zou aan deze structuur een einde komen, daar in artikel 21 hiervan bepaald werd dat elk kerkgenootschap voortaan zou moeten zorgen voor zijn eigen erediensten en personeel. In additionele artikelen werd dit principe nader uitgewerkt. Artikel 1 hiervan bepaalde dat de gemeenten, in afwachting van de nieuwe maatregelen, nog drie jaar na de aanneming van deze Staatsregeling in het genot zouden blijven van de uitbetaling van de predikantstraktementen, dus uiterlijk tot 23 april 1801. Artikel 4 vermeldt dat alle geestelijke goederen daarna genationaliseerd zouden worden en artikel 6 dat alle kerkgebouwen en pastorieën onder overheidsbeheer, na evenredige herverdeling, overgedragen zouden worden aan de plaatselijke godsdienstige genootschappen.

Met dit alles werd de hervormde kerk voor de opgaaf gesteld binnen drie jaar zelf te gaan zorgen voor de betaling van de salarissen van circa vijftienhonderd predikanten en bovendien voor de financiering van het theologisch wetenschappelijk onderwijs (inclusief de salarissen van de hoogleraren) de exploitatie en het onderhoud van haar kerk(elijke)gebouwen en tevens voor de salarissen van het personeel: kosters, voorlezers, organisten, catechiseermeesters en ziekentroosters en tenslotte voor haar gehele kerkelijke organisatie.

Uit de aard der zaak berustte de kerk hierin niet omdat zij door deze maatregelen, althans financieel, in haar voortbestaan bedreigd werd. Een complicatie vormde

⁴ Voor citaten uit deze en achtereenvolgende Staatsregelingen wordt verwezen naar Bannier, *Grondwetten*.

⁵ Gereformeerd is de oorspronkelijke benaming van wat nu hervormd heet. Bij de introductie van de psalmberijming van 1773 is, zover bekend voor het eerst, publiekelijk de naam 'Nederlandsche hervormde kerk' geïntroduceerd, die vanaf het begin van de 19e eeuw steeds meer in gebruik raakte.

⁶ Van Alphen, *Handboek* 1889 geeft in een supplement alle resoluties weer van de Staten van Holland en West-Friesland van 1573-1600 en de notulen van de Staten van Zeeland van 1586-1600 betrekking hebbende op de bezoldiging der predikanten en wat er onmiddellijk mee in verband staat. Jaargang 1890 dito van 1601-1650, en jaargang 1891 dito van 1651-1700. Voor de geschiedenis van Van Alphen: De Jong, *Uitkeringen*, p. 235.

echter haar federatieve bestuursstructuur, die inhield dat elk provinciaal ressort zijn eigen synode had.⁷ Er was geen overkoepelend bestuursorgaan zoals bijvoorbeeld een nationale synode, waardoor de kerk als eenheid op kon treden, terwijl haar tegen-speler, de nieuw gevormde Bataafse republiek, haar provinciale verdeeldheid had weten te overwinnen en zich wel als een bestuurlijke eenheid manifesteerde.

Toch slaagden de hervormden erin met vereende krachten een gezamenlijk plan op tafel te leggen waarmee aan de te verwachten problemen het hoofd zou kunnen worden geboden.⁸ De staatsgreep van 12 juni 1798 mitigeerde intussen de scherpste van bovengenoemde bepalingen, terwijl het Uitvoerend Bewind op 31 januari 1801 het staatsbesluit afkondigde dat de fatale datum van 23 april 1801, waarop de dreigende bepalingen gerealiseerd zouden moeten worden, met één jaar verlengde, dus tot 23 april 1802. Hierdoor kreeg de kerk een jaar respijt om het verweer tegen de beoogde overheidsmaatregelen verder gestalte te geven.

De reeds vermelde grondwet van 16 oktober 1801 kwam dus midden in deze ontwikkelingen tot stand, ruim een half jaar vóór de fatale datum van 23 april 1802; deze viel veel gunstiger uit voor de hervormde kerk dan iemand had durven hopen. Ook uit de daaropvolgende overheidsmaatregelen blijkt dat er, vergeleken met de Staatsregeling van 1798, sprake was van een kentering in de verhouding tussen kerk en staat. De financiële banden werden op nieuwe wijze aangehaald. Zo kwamen er overheidsbeschikkingen waarbij een aantal voor de hervormde kerk nadelige besluiten van financiële aard, die door de revolutionaire machthebbers genomen waren, herroepen werden. Deze gunstige beschikkingen ademden een sfeer van toenemende welwillendheid van de overheid ten opzichte van de hervormde kerk. Deze welwillendheid kan verklaard worden uit het streven van de overheid om toch weer politieke invloed op deze kerk te gaan uitoefenen, nadat haar aanvankelijk door het decreet van 5 augustus 1796, waarbij kerk en staat werden gescheiden, de volledige vrijheid was geschonken.

Zo bepaalde een besluit van 11 augustus 1803 dat de Staat vooralsnog als vanouds de reis- en overige kosten voor synodale en classicale vergaderingen zou vergoeden, zelfs over het afgelopen jaar 1802.⁹

Wel moest het Staatsbewind toestemming hebben gegeven tot het houden van deze vergaderingen en moest het daarop door een of twee commissarissen-politiek¹⁰ vertegenwoordigd zijn.

Geheel in overeenstemming met dit standpunt werd het beroepen van predikanten door de kerkenraden ter goedkeuring aan het lokale bestuur voorgelegd, werd het eregestoelte in de kerken der hervormden voor regenten van staat en stad hersteld,¹¹

---

⁷ Zeeland, dat geen synode kende, werd bestuurd door zijn vier classes.

⁸ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 125.

⁹ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 216v.

¹⁰ Dit zijn vertegenwoordigers van de burgerlijke overheid, die ambtshalve zitting hebben in kerkelijke colleges.

¹¹ Schama, *Patriotten*, p. 494.

werden collatierechten¹² tot nieuw leven gebracht en werd bij besluit van het Staatsbewind van de Bataafse republiek van 13 juli 1802 de resolutie van de Staten van Holland van 15 juli 1792 ten aanzien van de school- en academiegeldten ‘weder als vanouds’ van kracht.¹³ De overheid beval wederom de viering van de zondag en bepaalde dat op 2 maart 1803 een algemene dank- en bededag zou worden gehouden. Bij dit alles kwam ook nog dat de hervormde kerk, gebruik makende van het genoemde artikel 13, de kerkgebouwen die zij als gevolg van het additioneel artikel 6 van de Staatsregeling van 1798 zou hebben moeten overdragen, bijna nergens had afgestaan en kon behouden. In bepaalde omstandigheden ontving zij zelfs meer terug dan haar ontnomen was, doordat de kosten voor het houden van de provinciale synoden, die sedert 1795 niet meer werden vergoed - in Groningen en Overijssel vanaf 1796 - aan alle provincies wederom vergoed werden inclusief dus aan Zeeland, dat sinds 1638 geen provinciale synode had gehouden. Zodoende kon deze provincie in 1803, na ruim 160 jaar, in synodaal verband vergaderen en de Friese synode weer in 1804, voor het eerst sedert 1794, in Heerenveen weer bijeenkomen. Het zal duidelijk zijn dat dit alles in principe het afscheid betekende van het beginsel van scheiding van kerk en staat, hoewel dit in naam nog gehandhaafd bleef.

In deze periode keerden bovendien de oranjegezinde ambtenaren en regenten, die in 1795 van hun functies ontheven waren wegens hun verknochtheid aan het oude regime, weer op hun plaatsen terug. In deze sfeer kwamen in de loop der jaren de voor de hervormde kerk gunstige financiële bepalingen tot stand, waarvoor zij echter wel de sedert 1795 verworven vrijheden weer moest inruilen voor een staatsvoogdij, die tot 1870 zou duren. Men kan stellen dat de organisatiestructuur van de hervormde kerk aan het begin van de 19e eeuw in hoofdlijnen bleef zoals in de tijd van de Republiek, kort samengevat:

- De hervormde kerk werd gevormd door (tien) provinciale ressorten, elk bestuurd door een jaarlijks vergaderende provinciale synode die door de provinciale overheden bekostigd werd. Van een overkoepelend landelijk orgaan was geen sprake.
- De predikantstraktementen werden, afhankelijk van wat er ten tijde van de Reformatie met de geestelijke goederen gebeurd was, in Zeeland, Holland en Utrecht direct of indirect betaald uit de provinciale overheidskassen, in de overige provincies in principe uit de nog aldaar aanwezige geestelijke goederen. Datzelfde gold ook voor de emeritaats-, weduwen- en wezenpensioenen.

¹² Oorspronkelijk maakten de schenkers van goederen en fondsen die zij bestemden voor stichtingen voor het levensonderhoud van de geestelijkheid, hierbij tevens de bepalingen ten aanzien van het benoemingsrecht van de pastoor. Deze rechten bleven van kracht toen later uit deze goederen de predikanten gehonoreerd werden. Dit is de oorsprong van het aan een desbetreffende predikantsplaats verbonden benoemingsrecht van de predikant, de zogenoemde collatie. Zo'n collator kon zijn: de ambachtsheer als bezitter der heerlijkheid, een polderbestuur en dergelijke en in Friesland veelal de eigenaars en gebruikers van de ‘schotschietende huizen of ploeggangen’ of bestuurders der grietenijen. Deze rechten die door de Staatsregeling van 1798 waren opgeheven, werden onder de vigeur van de Staatsregeling van 1801 weer hersteld en pas in 1922 buiten werking gesteld. Zie verder: Van Alphen, *Handboek*, Jaargang 1878, 828-886 en p. 22.

¹³ Zie Van Alphen, *Handboek*, 1886, Bijlage E, handelende over kinder-, school- en academiegeldten 1625-1885.

- Het theologisch hoger onderwijs, inclusief de salarissen van de betrokken hoogleraren, werd eveneens bekostigd door de provinciale overheden.
- De kerkgebouwen en het daarbij behorend personeel zoals koster, voorlezers, catechiseermeesters en organisten, en de pastorieën werden in Zeeland, Holland en Utrecht beheerd door kerkmeesters, die door lokale overheden werden benoemd. Zij ontvingen de benodigde financiën uit de nog bestaande fondsen en publieke middelen, in de overige provincies oefenden in principe onder toezicht van lokale overheden staande kerkvoogdijen het beheer uit.
De financiële middelen daartoe leverden de nog aanwezige kerkgoederen. Daarop wordt hierna ingegaan.

Kerend getij

Wat het Staatsbewind betreft voorzag de Staatsregeling van 1801 in een twaalf leden tellende uitvoerende macht, wier bevoegdheden veel weg hadden van de vroegere Staten-Generaal. Ook de provinciale besturen hadden veel van hun oorspronkelijke bevoegdheden teruggekregen. Patriotten werden zo veel mogelijk geweerd uit de bestuurscolleges. Deze bestonden doorgaans uit oud-regenten, oranjeklanten en moderaten.¹⁴ Kerkelijke zaken behoorden ten tijde van de Republiek tot de competenties van de afzonderlijke gewesten, zoals bepaald was in de Unie van Utrecht (1579)¹⁵ en nader vastgesteld op de Grote Vergadering van 1651. Pas bij de Staatsregeling van 1798 werden zij de aangelegenheid van de nationale overheid. Maar waar de Staatsregeling van 1801 over het algemeen een federalistisch karakter droeg, had dit veelhoofdig bewind, dat ruim drie en een half jaar gefunctioneerd heeft, de neiging kerkelijke zaken als vanouds over te laten aan de provinciale besturen. Zo wordt dan ook in de instructie voor de Raad van Binnenlandsche Zaken der Bataafse republiek van 15 juni 1802 wel gewag gemaakt van taken ten aanzien van waterstaat, hoger en lager onderwijs, geneeskunde, koophandel en zeevaart, maar worden kerk en godsdienst niet genoemd.¹⁶ En als zij al aan de orde komen worden zij op dit ministerie als algemene aangelegenheden behandeld. In de klapper op de behandelde onderwerpen worden zij dan ook niet apart gespecificeerd. Hun aantal is trouwens beperkt, in hoofdzaak handelend over enkele zaken van ondergeschikt belang.

Gezien echter het specifieke karakter van kerkelijke zaken was men blijkbaar toch tot de conclusie gekomen dat hiervoor een ter zake kundige ambtenaar moest worden aangesteld. Zo besloot het Staatsbestuur op 9 maart 1804, nadat het dus twee en een half jaar gefunctioneerd had, J.D. Janssen, die reeds vanaf de oprichting van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken minister Van der Palm had bijgestaan, tot commies-notularis en adviseur in alle kerkelijke zaken te benoemen.¹⁷

¹⁴ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 41: De moderaten waren voorstanders van een eenheidsstaat, samenvoeging van de schuldenlast en algemene belastingen, maar stelden zich in de verwerkelijking van deze doelstellingen gematigder op dan de unitarissen, ook wel radicalen genoemd. Hun leiders waren over het algemeen Hollanders en dienden vooral het Hollandse burgerlijk belang.

¹⁵ Groenveld c.s., *Kogel door de kerk*, p. 137.

¹⁶ NA *Dep. Ered.*, inv. 134/6

¹⁷ Zie p. 18.

De Staatsregeling van 16 oktober 1801 was echter een kort leven beschoren. Het veelhoofdig bewind was niet in staat de problemen waarvoor de republiek zich zag geplaatst adequaat te lijf te gaan en zodoende niet bij machte een constructief en consistent beleid te voeren. Het was alweer Bonaparte, door wiens toedoen de Staatsregeling van 1801 tot stand was gekomen, die ingreep daar hij intussen meer heil zag in een eenhoofdig gezag. Hij wilde daartoe in de bestaande Staatsregeling radicale veranderingen doorvoeren en vroeg R.J. Schimmelpenninck, die een aantal jaren gezant van de republiek in Parijs was geweest, om advies. Het gevolg was dat het Staatsbewind op 26 april 1805 de nieuwe 'staatsregeling des Bataafschen Volks' afkondigde die op 29 april in werking trad en Schimmelpenninck, aan wie het gezag was toevertrouwd, zijn functie onder de oud-vaderlandse titel 'raadpensionaris' aanvaardde.

2 Onder R.J. Schimmelpenninck

Het optreden van J.D. Janssen

Over de verhouding van kerk en staat was de Staatsregeling van 1805 sober. Artikel 51 bepaalt: “De Raadpensionaris is belast met de Hooge Politie in de gehele Republiek, zowel in burgerlijke als kerkelijke zaken”. Dit artikel laat dus de raadpensionaris ook in de kerk het laatste woord spreken. Vermeldenswaard is artikel 4:

Er bestaat geen heerschende Kerk. Het gouvernement verleent gelijke bescherming aan alle Kerkgenootschappen, binnen dit Gemeenebest bestaande. Het handhaaft dezelve bij de ongestoorde uitoefening van hunne kerkelijke Instellingen, geschikt ter verbreiding van Godsdienstige beginselen en goede zeden, mitsgaders tot handhaving der goede orde. Het neemt de noodige maatregelen, welke de bijzondere omstandigheden van deze Kerkgenootschappen, met betrekking tot de openbare rust en algemeene welvaart, vereischen.

Waarschijnlijk is dit artikel nogal vaag gesteld om de overheid zo min mogelijk te binden. Van uitkering van traktementen wordt geen gewag gemaakt; dit is ondergebracht bij de ‘bijzondere omstandigheden’. In elk geval gaf deze vaagheid de overheid de vrijheid om al of niet maatregelen te nemen zowel van financiële als van organisatorische aard.¹ Deze overheid ging er wel toe over door bij staatsbesluit van 30 april 1805 Hendrik van Stralen te benoemen op de belangrijke post van secretaris van Staat voor Binnenlandse Zaken; hij aanvaardde op 2 mei zijn functie. Tijdens de Engels-Russische invasie in Noord-Holland in 1799 was hij als politieke zaakwaarnemer van de prins van Oranje opgetreden, en had hij zijn naam gehecht aan proclamaties waarin het volk tot opstand tegen de republiek en de Fransen werd opgeroepen.² Binnen de hervormde kerk was hij opgetreden als afgevaardigde van de financiële commissie van de classis Hoorn in het Hollandse Stedenberaad, waarin hij een belangrijke rol gespeeld heeft.³ Hij was dus goed thuis in kerkelijke zaken. In hoeverre dit laatste bij zijn benoeming van invloed is geweest valt moeilijk te achterhalen. Zeker is, dat artikel 20 van zijn instructie luidde:

Ten aanzien der politie in Kerkelijke Zaken zorgt hij bovenal, dat door de Departementale besturen aan alle kerkgenootschappen binnen dit Gemeenebest gelijke bescherming verleend worde en dat zij zelve worden gehandhaafd bij de ongestoorde oefening hunner kerkelijke instellingen, overeenkomstig hetgeen deswegens bij de Staatsregeling zelve,⁴ of diensgevolge bij nader te maken wetten en bepalingen is of zal worden vastgesteld.

Met dit artikel werd de min of meer passieve betrokkenheid bij kerkelijke zaken onder het vorige regime omgezet in een actief beleid. Weliswaar gaat het artikel er nog vanuit dat het aangelegenheden zijn die tot de competentie van de provinciale besturen behoren, maar zij worden hiermee wel onder het oppertoezicht van het

---

¹ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 87v.

² Schama, *Patriotten*, p. 547.

³ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 189.

⁴ NA *Dep. Ered.* Inleiding op archievenlijst.

ationale bestuur gesteld, terwijl de mogelijkheid wordt geschapen vanwege de centrale overheid nadere bepalingen en wetten uit te vaardigen die bindend zijn voor alle kerkgenootschappen in den lande. Nationalisering dus van kerkelijke zaken zoals al eerder het geval was met het onderwijs, de waterstaat en het rechtssysteem.

Voor de uitvoering van deze taken trof Van Stralen op zijn ministerie J.D. Janssen aan die onder het vorige regime op dit ministerie benoemd was tot commies⁵-adviseur in kerkelijke zaken en op 11 april 1805 werd bevorderd tot hoofdcommies. Hiermede was een administratief apparaat geschapen om kerkelijke zaken landelijk te administreren. Dit vormt het begin van langdurige en intensieve bemoeienissen van J.D. Janssen met de kerken in het algemeen en met de hervormde kerk in het bijzonder.

J.D. Janssen
1775 - 1848.

Wie was J.D. Janssen?

Tot beter begrip van het hierna volgende is het nuttig even stil te staan bij de figuur van Jacobus Didericus Janssen.⁶ Hij werd in 1775 geboren in een predikantsgezin te Sint Anna ter Muiden en overleed in 1848 te Den Haag. Zijn vader behoorde politiek

⁵ NA Dep. Ered. Inleiding op archievenlijst. B 134/3. Als zijn salaris hiervoor wordt genoemd f 2400.

⁶ Gegevens zijn ontleend aan Pape: *Het leven en werken*. Voor deze en verdere informaties over hem: *Biografisch Lexicon* 3, p. 179.

gesproken tot de patriotsgezinden. Op 17 september 1791 gaat hij in Leiden theologie studeren. Een van zijn leermeesters was J.W. te Water, die kerkgeschiedenis doceerde en die mede door toedoen van Janssen in 1809 voorzitter werd van de commissie die een ontwerpregeling moest opstellen voor het bestuur van de hervormde kerk.⁷ Op 20 maart 1796 verlaat Janssen de Leidse academie met een vererend getuigschrift en wordt in datzelfde jaar proponent. Hoewel hij nu beroepbaar is als predikant in de hervormde kerk zag hij af van dit ambt. Met een aantal leerstellingen was hij het niet eens en bovendien voelde hij zich niet 'christelijk' genoeg. Zijn vader was ondertussen in 1796 lid geworden van de Nationale Vergadering, wat hem de mogelijkheid bood uit te zien naar een andere levensstaat. Hij bedankte dan ook voor de uitnodiging om in Sint Annaland op beroep te komen preken en betrad de kansel op 4 december 1796 in Den Haag voor het laatst. Hij viel op door zijn scherpzinnigheid en was op 21-jarige leeftijd reeds een serieuze kandidaat voor de hoge post van secretaris van de Nationale Vergadering. Zijn vader was hij behulpzaam bij het opstellen van stukken voor deze vergadering. Zo was het door zijn vader ingediende voorstel tot herindeling van de bestaande provincies in nieuwe departementen van zijn hand.⁸

Direct na de staatsgreep van 22 januari 1798 en het aan de macht komen van het revolutionaire bewind werd hij door de nieuwe machthebbers aangesteld om in de administratieve chaos orde op zaken te stellen. Spoedig daarop, op 9 maart 1798, volgde zijn benoeming tot eerste commies ter Generale Staatssecretarie. Op 1 april 1799 begon hij aan zijn werkzaamheden bij het agentschap - ministerie - van de Nationale Opvoeding, onder leiding van J. H. van der Palm, wiens taak het was het onderwijs te reorganiseren.⁹ Hier werd Janssen op 2 juli 1800 commies. Zijn werkzaamheden bestonden in hoofdzaak uit het opmaken van tabellen van de staat van het schoolwezen, een vaardigheid die hem later, wanneer hij hetzelfde zal moeten doen inzake de predikantstraktementen, goed van pas zal komen.¹⁰ Verder bestond zijn taak uit notuleren en het voeren van correspondentie. Onder het nieuwe bewind van 16 september 1801, dat J.H. van der Palm benoemde bij Binnenlandse Zaken, verhuist hij met hem mee. Dit was zijn eerste contact met Binnenlandse Zaken waar hij onder Schimmelpenninck in 1805 de algehele leiding over kerkelijke zaken toebedeeld zou krijgen.

In januari 1803 wordt Janssen sr beroepen naar Baarle-Nassau. Hiertegen rees verzet. Door toedoen van zijn zoon, die invloed heeft bij de Raad van Domeinen en er het collatierecht bezat, wordt de tegenstand opgeheven. Janssen sr wordt daar dus predikant. Hiermee wordt J.D.Janssen ook min of meer persoonlijk betrokken bij alle moeilijkheden die zich de volgende jaren zouden voordoen tussen de rooms-katholieken en de hervormden in Brabant, over het bezit van de kerkelijke gebouwen en goederen.

---

⁷ Zie p. 81.

⁸ Om het particularisme als gevolg van de bestaande provinciale indeling, inzonderheid van het machtige Holland, te doorbreken, bepaalde de Staatsregeling van 1798 dat ons land, naar Frans voorbeeld, verdeeld werd in acht departementen. Met de staatsregeling van 16 oktober 1801 kwam aan deze indeling een einde.

⁹ Schama, *Patriotten*, p. 502v.

¹⁰ Zie p. 41v.

De daadwerkelijke bemoeienissen van Janssen met de kerkelijke zaken in het algemeen en van de hervormde kerk in het bijzonder begonnen in feite op 2 mei 1805.¹¹ Zijn voortvarendheid blijkt al bij de aanvang van zijn werkzaamheden. In een niet gedateerde brief geeft hij aan de minister een beschrijving van zijn bevindingen. Hij noemt daarin drie zaken die om een oplossing vragen waaraan hij het allergrootste deel van zijn ambtelijke loopbaan zal besteden:

1. De geschillen in Brabant tussen de rooms-katholieken en hervormden inzake het bezit van de kerkgebouwen.
2. De betalingen aan predikanten en andere kerkelijke functionarissen.
3. De regeling van de betrekkingen tussen kerk en staat.¹²

Wat het eerste punt betreft had het additionele artikel 6 van de Staatsregeling van 23 april 1798 bepaald dat het Plaatselijk Bewind een regeling zou treffen waarbij de kerkgebouwen verdeeld zouden worden onder de kerkgenootschappen. Bij de invoering van de Staatsregeling van 1801 was aan deze bepaling nog maar in beperkte mate uitvoering gegeven, terwijl de betrokkenen over de uitvoering van de overdracht van nog een aantal op de nominatie staande gebouwen midden in de fase van de onderhandelingen verkeerden, zodat er nog veel probleemgevallen restten, vooral in Brabant. Van hervormde zijde kon hiervoor weinig toeschietelijkheid worden verwacht. Pas het decreet van Lodewijk Napoleon van 2 augustus 1808, waarop wij hieronder nader zullen terugkomen, zou hiervoor een oplossing bieden.

Wat het derde punt betreft, de regeling van de betrekkingen tussen kerk en staat, naar Janssens oordeel is met de scheiding tussen kerk en staat van 1796 niet alles gezegd. Een aantal zaken wacht nog steeds op een nadere regeling. Pogingen daartoe, recentelijk ondernomen, zijn door botsingen tussen de machthebbers onderling gestrand. Welke die zaken zijn vermeldt hij niet maar kunnen wij wel bevroeden. Nadat de overheden in 1795, na twee eeuwen van min of meer stringente bemoeienissen, zich zonder boedelscheiding abrupt van de hervormde kerk hadden gedistantieerd, bleef er tussen kerk en staat nog veel te regelen, ook al door de problemen die deze abrupte scheiding voor hen beiden met zich meebracht. Voor de afhandeling hiervan diende men zich niet meer te wenden tot de provinciale overheden maar tot de nationale overheid i.c. Binnenlandse Zaken. Dat blijkt ook uit het feit dat de provinciale organen vragenstellers doorverwezen naar Den Haag.¹³

Men dient hierbij overigens wel te bedenken dat het decreet van 5 augustus 1796, waarin de Nationale Vergadering de opheffing van de bevoorrechtiging van één kerk uitsprak, geenszins betekende dat zij tegenover de godsdienst als zodanig een negatieve of neutrale houding innam; hij werd op zijn positieve maatschappelijke relevantie beoordeeld. De aanhef van het betreffende decreet van de Nationale

---

¹¹ De datum waarop H. van Stralen zijn functie als secretaris van Staat aanvaardde.

¹² NA *Dep. Ered.* inv. 134/8.

¹³ Ibidem.

Vergadering luidt dan ook dat “geene Maatschappij kan blijven bestaan, veel minder bloeijen, waarin de Godsdienst niet wordt geëerbiedigd en beschermd, en deugd en goede zeden niet worden bevorderd”.¹⁴ Dat de hervormde kerk hierin 200 jaar lang zo’n belangrijke rol had gespeeld en niettegenstaande de scheiding van kerk en staat nog steeds speelde en daarmee zo geworteld was in en verstrengeld met alle lagen van de toenmalige samenleving kon de overheid eenvoudigweg niet negeren.

Reorganisatie van de predikantstraktementen een noodzaak

Het meest urgente echter, waar Janssen voor kwam te staan, was de afwikkeling van het onder het tweede punt genoemde: de betalingen aan predikanten, waaraan volgens Janssen drie problemen kleefden: 1. er werd onregelmatig uitbetaald, 2. er waren ontstellend veel uitbetalende instanties, 3. in het algemeen waren zij te laag.¹⁵

Dat de uitbetaling der predikantstraktementen steeds onregelmatiger plaats vond hing samen met de economische malaise en wat de uitkeringen door de overheden betreft met de daarmee samenhangende droevige staat van ‘s Lands financiën. Daarbij komt dat de Franse ‘bevrijders’ zich gedroegen als bezetters, met name inzake de hier geleverde troepen. De daardoor snel oplopende tekorten veroorzaakten stagnatie in allerlei betalingen, zeker van traktementen en pensioenen. Wat de betaling uit de opbrengsten van de pastoralia betreft moest door de afhankelijkheid van de opbrengst van de oogst, die veelal sterk seizoengebonden was, de betrokken predikant soms maanden op zijn rechtmatig aandeel wachten. Op zichzelf was dit overigens niets nieuws.

Dat de traktementen, op enkele gunstige uitzonderingen na, over het algemeen te laag waren, vond zijn oorzaak in de bovengenoemde politieke en conjuncturele omstandigheden. Dit zal blijken uit de resultaten van de enquête die Janssen hierover liet houden en waarbij wij nog uitvoerig zullen stilstaan.¹⁶

De veelheid aan uitbetalende instanties hing samen met de ten tijde van de Republiek gedecentraliseerde opzet van de overheidsfinanciën, waarvan die van de kerk een onderdeel vormden. Hierbij kwam nog dat niet alleen elk gewest zijn eigen werkwijze volgde maar binnen een gewest ook nog andere politieke instanties als steden, heerlijkheden en polders een eigen beleid voerden.

Ook dit zal duidelijk worden wanneer wij nu nader ingaan op de vraag hoe de hervormde kerk in de Republiek tot aan de vooravond van de negentiende eeuw gefinancierd werd.

---

¹⁴ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 41v.

¹⁵ NA *Dep. Ered.* inv. 134/8.

¹⁶ Zie bijlage 2.

2.1 HOE DE KERK GEFINANCIERD WERD

Zoals reeds herhaaldelijk aangeduid vormt de financiering van de kerk en alles wat ermee samenhangt een complexe materie. De basis hiervoor werd gelegd in de tijd ver voor de Reformatie.¹⁷ Na Karel de Grote gold de regeling dat, vóórdat een parochie gesticht werd, er fondsen beschikbaar dienden te zijn. Uit de opbrengsten daarvan moesten de uitgaven gedaan worden voor het levensonderhoud van geestelijkheid en koster en de bouw en het onderhoud van het kerkgebouw. Deze fondsen werden als regel bijeengebracht door dotaties van vermogende personen, meestal tot de adelstand behorend, maar ook door instellingen, als bijvoorbeeld kloosters of eenvoudigweg door een groep parochianen. Zij bestonden uit land, kapitaal, opbrengsten van de oogst in natura, tol- en visrechten en tienden. Uit stichtingsoorkonden blijkt dat men voornamelijk doteerde om in onzekere tijden zekerheid te verkrijgen voor het eeuwige en tijdelijke leven. Wat het eeuwige leven betreft werd gehoopt op beloning voor de milddadigheid na de dood. Wat het tijdelijke leven betreft werden bij deze dotaties door de schenker voor zichzelf en zijn rechtsopvolgers diverse bepalingen gemaakt ten aanzien van het benoemingsrecht van pastoor¹⁸ en koster, van de beheerders en van ieders aandeel uit de opbrengst van het gedoteerde. Hierbij moet bedacht worden dat er in die periode een heel andere rechtsbedeling bestond dan tegenwoordig. Er waren twee rechtscompetenties, de wereldlijke en de geestelijke. De wereldlijke macht werd uitgeoefend door de overheid, de geestelijke macht berustte bij de bisschop onder uiteindelijke verantwoordelijkheid van Rome.

Kerkelijke en geestelijke goederen

Om te kunnen functioneren beschikte een parochie in ieder geval over twee stichtingen, waarin de genoemde dotaties waren ondergebracht, elk met hun eigen bezit en rechtspersoonlijkheid.

Een stichting voor de fundatie en het onderhoud van de kerk, de zogenoemde kerkfabriek, beheerd door kerkvoogden, wier benoeming geregeld was door de stichter. Zij waren als regel rekenplichtig aan het wereldlijk gezag. De bisschop diende echter zijn goedkeuring aan de totstandkoming van zo'n stichting te geven, waarna de officiële wijding plaatsvond. Daarna bleef zijn toestemming vereist voor vervreemding van kerkbezit, de kerkelijke goederen.

De tweede stichting strekte tot het levensonderhoud van de pastoor. Deze stichting voerde zelf het beheer over de zogenoemde beneficiële goederen, ook wel geestelijke goederen of *pastoralia* genaamd. Dit hield in dat, nadat de bisschop zijn goedkeuring had gehecht aan de totstandkoming van deze stichting, deze verheven werd tot 'beneficium ecclesiasticum' en hierdoor een gewijd karakter kreeg. De beheerders van deze stichting waren verantwoording schuldig aan het geestelijk gezag, in casu de bisschop. Vooral van deze stichting bestond het inkomen, afhankelijk van de streek, veelal uit opbrengsten van de oogst zoals een bepaalde hoeveelheid tarwe, rogge en

---

¹⁷ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 17v.

¹⁸ Het gaat hier om het collatierecht, p. 14.

van het slachtvee. Daarnaast bestond er in de meeste parochies nog een derde stichting voor het onderhoud van de koster, die veelal als hulppastoor fungeerde. Ook deze stichting behoorde tot de geestelijke goederen.

Hoewel voor de stichting van een parochie niet noodzakelijk is er in de loop der tijden vanuit de denkwereld van toen, waarin de kerk zichzelf beschouwde als een gemeenschap van levenden en doden,¹⁹ nog een belangrijke bron van inkomsten voor de geestelijkheid ontstaan, met name de vicarieën. De stichter riep in dit geval een fundatie in het leven, die tot doel had na zijn dood voor hem en zijn overleden familieleden aan een speciaal daartoe in de kerk opgericht altaar missen te doen opdragen voor hun zielenrust. Hierbij bepaalde hij dan ook wie na zijn dood als patroon zou optreden, wat inhield dat deze het beheer over de stichting voerde en het recht had voor deze missen een priester te benoemen. Zo'n priester werd dan vicaris genoemd. Dat kon een priester zijn, die niet tot de parochiegeestelijkheid behoorde, maar ook de parochiepastoor werd wel daartoe benoemd. In dat geval konden de inkomsten uit deze goederen een vast onderdeel van zijn traktement gaan vormen.

Daarnaast memoreren wij nog het bestaan van allerlei andere stichtingen, zoals tienden, prebenden, kalenden, memoriën, proosdijgoederen en niet te vergeten de omvangrijke kloostergoederen, die wij hierna in de bijlagen zullen tegenkomen.²⁰

Betaling van de kerkelijke tienden.

¹⁹ Bergsma, *Gideonsbende*, p. 28.

²⁰ Bijlage 2: Termen en begrippen, p. 164.

Hiermee is een kort overzicht gegeven van de bronnen die de rooms - katholieke kerk aan de vooravond van de Reformatie ten dienste stonden om het kerkelijk leven financieel te laten functioneren.

De kerkelijke en geestelijke goederen tijdens de Reformatie

De reformatorische beweging in de lage landen week in veel opzichten af van die van andere landen. Het Duitse rijk was reeds in 1526 confessioneel uiteengegaan in katholieke en lutherse territoria.²¹ Weliswaar oefende de Habsburger Karel er het oppergezag uit, maar de territoriale heren hadden zoveel macht dat zij de Reformatie van bovenaf konden invoeren. Onder het 'adagium cuius regio illius religio'²² bepaalden de landsheren de godsdienstige gezindheid van hun gebied. Reeds vier jaar later had men in Duitsland in de Augsburgse confessie een unificerend credo dat ging functioneren als een soort 'partijstatuut', in 1555 gevolgd door de Godsdienstvrede van Augsburg.

Zwitserland kende de stadsreformaties waarbij de magistraat decreteerde of de stad al of niet gereformeerd zou worden. Al in 1531 werd de Reformatie daar in de 'landsvrede van Kappel' gefixeerd. Engeland had al sinds 1534 middels de Act of State een Staatskerk.²³ Al deze bewegingen werden van bovenaf geleid en ingevoerd. Het volk had er weinig invloed op. Zo was in Duitsland, Engeland Zwitserland en de Scandinavische landen door het ingrijpen van de overheid een situatie ontstaan waardoor na de Reformatie de kerk een orgaan van de Staat was geworden. De kerken hebben zich hiertegen niet verzet, integendeel, zij konden in hun verzet tegen Rome overheidssteun goed gebruiken. Behalve in Zwitserland bleef hierbij echter de katholieke structuur, zoals deze in de loop der eeuwen gestalte had gekregen in de episcopale hiërarchische kerkregering en de liturgie, gehandhaafd, zij het aangepast aan de beginselen van de Reformatie. Zodoende bleef de band met de katholieke traditie gehandhaafd. De status van de geestelijkheid werd niet aangetast, zij het dat degenen onder hen die zich niet in de veranderde situatie konden schikken deze kerken verlieten om elders de band met de Romana in stand te houden.

Het reformatieproces in ons land droeg een ander karakter. Door de verstrengeling van geloof en politiek raakten bij de opstand tegen Spanje politieke en religieuze doelstellingen met elkaar vervlochten. Kerk en staat waren op elkaar aangewezen en soms tot elkaar veroordeeld.²⁴ De opkomst van verschillende protestantse stromingen en de repressie door Karel V en Filips II leidden tot grote politieke problemen. Met name de gereformeerden vormden onder de vele reformatorische stromingen,

²¹ Zie hiervoor Janse, *Vroeg-Reformatorische bewegingen* p. 62v, De Visser, *Kerk en Staat I*, p. 246-328 en Van der Plas, *Klokkeluiders*, p. 48-64.

²² Die het land regeert, diens godsdienst geldt, dat wil zeggen dat de vorst het recht heeft om te bepalen welke godsdienst zijn onderdanen zullen belijden.

²³ De Visser, *Kerk en Staat I*, p. 383-438.

²⁴ "Religion und Politik, Kirche und Staat waren in Alteuropa (16e en begin 17e eeuw d O.) strukturell miteinander verzahnt, so dass Reformation und Konfessionalisierung zugleich politische Phänomene waren, und zwar nicht nur innerhalb der Staaten, sondern auch zwischen den Staaten" aldus prof. dr. H. Schilling (Berlijn) in een lezing op 6 januari 2003 voor het 'Kerkhistorisch Gezelschap' te Utrecht, met als titel 'Transnationale Aktivitäten calvinistischer Institutionen und Personen'.

die vooral in de zuidelijke Nederlanden welig tierden, voor Filips II een bedreiging²⁵. Maar ook de paus liet zich niet onbetuigd. In 1578 verbood paus Gregorius XIII de katholieken aan de Opstand deel te nemen op straffe van excommunicatie.²⁶ Evenals in Frankrijk vormden de gereformeerden in de Nederlanden aanvankelijk 'kerken onder het kruis', die in de verdrukking een presbyteriale kerkorganisatie opbouwden, los van de staat. Zij hadden dus alle belang bij het slagen van de Opstand, zodat zij in alle vrijheid hun geloof konden belijden. Zodoende gingen Opstand en Reformatie in de Lage Landen samenlopen en hing de invoering hiervan ten nauwste samen met het verloop van de opstand tegen Spanje. Daar waar de opstand slaagde werden als regel de rooms-katholieke misvieringen verboden en kregen de gereformeerden de ruimte hun reformatie in te voeren. Deze positie hadden zij te danken aan hun rol in de Opstand. Vanaf 1580 bekleedden de gereformeerden een machtspositie. Zij vormden de bevoorrechte kerk, zij beschikten over de bestaande kerkgebouwen en zij speelden binnen de politiek een belangrijke rol. Binnen twee decennia was hun positie van een kleine en verdrukte religieuze minderheid veranderd in een heersende kerk. De rol van de Staten van de gewesten hierbij was dat zij zorgden voor de kerkelijke infrastructuur die, in tegenstelling tot bovengenoemde landen, grotendeels van de grond af aan moest worden opgebouwd. De vacant geraakte geestelijke goederen bestemden zij doorgaans voor de financiering van de zich vormende gereformeerde kerk in het algemeen en voor de traktementen van haar predikanten in het bijzonder, terwijl zij de kerken met de daarbij behorende goederen eveneens aan hen ter beschikking stelden.

Verduistering

Het eerste probleem waarvoor de Staten bij deze bestemming kwamen te staan was het onttrekken van de geestelijke en kerkelijke goederen aan hun bestemming, wat meestal neerkwam op verduistering. Deze verduistering hing samen met het feit dat de Nederlanden in het midden der zestiende eeuw geteisterd werden door een enorme economische en daarmee samenhangende sociale crisis, in hoofdzaak veroorzaakt door een verouderd belastingstelsel, oorlogsgeweld, misoogst en waardevermindering van het geld door de invoer van goud en zilver uit het pas ontdekte Amerika. Dit had een desintegratie van de samenleving tot gevolg.

In dit kader is het te begrijpen dat de totaal verarmde adel het oog liet vallen op het omvangrijke land- en goederenbezit van kerken, geestelijkheid en kloosters. Hun voorouders waren het immers die de meeste kerken gesticht en gedoteerd hadden. Zij stonden op het standpunt dat het oorspronkelijke familiebezit in de loop der tijden door eenzijdige kerkelijke bepalingen aan deze voorouders onttrokken was. Te begrijpen is dat veel landedelen met de Reformatie sympathiseerden, omdat zij hierin een mogelijkheid zagen hun oorspronkelijk familiebezit terug te krijgen.²⁷ In ieder geval is duidelijk dat in deze turbulente jaren een omvangrijk deel van het kerkelijk

---

²⁵ Bergsma, *Gideonsbende*, p. 25.

²⁶ Israël, *De republiek I*, p. 399.

²⁷ Zoals in Gelderland, zie p. 30.

en geestelijk bezit aan de bestemming onttrokken werd en in handen kwam van degenen die het wisten te bemachtigen. Ook al omdat het overheidsgezag in deze periode vaak niet sterk genoeg was hieraan paal en perk te stellen.²⁸

Goederen niet toereikend

Het tweede probleem dat zich voordeed was dat het geestelijk goederenbezit, waaruit voorheen de pastoors hun inkomsten putten en dat toen al hiervoor ontoereikend was, over het algemeen niet voldoende was de predikanten van een passend levensonderhoud te voorzien. Zij hadden meer nodig dan pastoors, omdat zij in de regel gehuwd waren en een gezin hadden. Bovendien was een bron van inkomsten weggevallen namelijk die welke de pastoor genoot uit de zogenaamde stipendia bij rouw en trouw en andere devoties. Waar door dit alles de opbrengst dezer goederen niet toereikend was, moest dus door de Staten worden omgezien naar middelen om het ontbrekende aan te vullen. Scheutig waren zij hierbij niet, vooral niet voor de afzonderlijke dorpen, zodat combinaties voorlopig het normale verschijnsel was.²⁹

Het tijdstip waarop invoering van de gereformeerde godsdienst door de Staten der achtereenvolgende gewesten plaatsvond, viel meer en meer op het moment waarop de macht van de Spanjaarden gebroken werd.³⁰ Door het verloop van de krijgskansen is dit een proces geweest dat zich ongeveer over 25 jaar heeft uitgestrekt. Holland en Zeeland in 1572/1573 als eerste en Drenthe in 1598 als laatste. Uitgaande van deze ontwikkelingen nam ieder gewest zijn eigen maatregelen en stelde elkeen naar gelang van de krijgskansen en de omstandigheden van het ogenblik zijn eigen regels. Wij laten ze hier in de volgorde waarop zij werden ingevoerd per provincie volgen.

Invoering van de Reformatie per provincie

- Holland nam als één van de eerste maatregelen: in tegenstelling tot de andere Gewesten werd aan predikanten de administratie der pastoralia ontnomen. De inning van de inkomsten werd opgedragen aan de kerkmeesters of ambachtsbewaarders. Om te voorkomen dat de steden met grotere inkomsten uit genoemde fondsen de predikanten naar zich toe zouden trekken door hogere traktementen te betalen, waardoor de minder bedeelde plaatsen de mogelijkheid werd ontnomen een predikant aan te trekken, stelden de Staten een maximumtraktement vast. De stedelijke overheden mochten niet hoger gaan dan driehonderd gulden per jaar, de magistraten in de dorpen niet boven de tweehonderd gulden, terwijl al vrij spoedig kindergelden werden uitbetaald. Predikanten met meer dan drie kinderen onder de veertien jaar ontvingen twintig gulden per kind. Deze bedragen werden al vrij spoedig verhoogd, wat betekende dat de overheden steeds meer dienden bij te passen.

---

²⁸ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme I*, p. 8-11.

²⁹ Knetsch, *De schoolmeester*, p. 152.

³⁰ Zie hiervoor als voorbeeld het artikel van P.H.A.M. Abels 'De mislukking van de classis Oldenzaal' in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, jrg 4, No 2 (2001).

³¹ Zie voor het verloop hieronder.

³² Gegevens ontleend aan: Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor*, en Van Beeck Calkoen, *Onderzoek*.

De overheid moest bij dit alles wel de zekerheid hebben van een maximum rendement van de fondsen. Hiertoe achtte zij overheidstoezicht onontbeerlijk. Om de administratie van de predikantsbezoldiging en dit toezicht te regelen werd op 10 januari 1577 een resolutie uitgevaardigd inhoudende dat:

alle de inkomsten van de pastoriën binnen elcken quartiere van Hollandt ten platten lande, als ZuidtHollandt, Rijnlandt, Delftlandt, Schielandt ende de landen van Overmaze te samen onder enen ontfangh zouden worden gebracht ende daaruyt in het ghemeen alle de predikanten binnen denselven quartiere ten gestelden termijne betalinge zou gedaan worden sulcks in NoordHollandt werd geobserveert.

Dit resulteerde in de oprichting op 8 september 1578 van het Geestelijk kantoor te Delft met een door de Staten benoemde ontvanger-generaal. De administratie van de geestelijke goederen en de uitbetaling der predikantstraktementen werden hier gecentraliseerd. Het betrof hier steden en dorpen waar de opbrengst der goederen niet toereikend was om het voorgeschreven traktement uit te betalen. Steden en dorpen en andere uitbetalende instanties als ambachtsheerlijkheden konden buiten deze regeling blijven wanneer zij zelf over voldoende middelen beschikten om aan hun verplichtingen te voldoen, maar de beheerders daarvan waren dan wel rekenplichtig aan de ontvanger-generaal van Delft. Niet alle steden waren echter op deze basis tot medewerking bereid. Haarlem, Leiden, Gouda, Delft en Beverwijk wisten hun zelfstandigheid te behouden. Naast dit grote kantoor in Delft ontstonden er in Holland nog drie kleinere kantoren, die echter onder toezicht van Delft stonden en er nauw mee samenwerkten. Dat waren de kantoren der conventuale goederen³⁴ van Brielle, het grootste van de drie, van Delft en Gouda.

Naar de politiek geografische indeling van die tijd omvatte het werkgebied van het centrale Geestelijke kantoor van Delft de huidige provincies Zuid- en Noord-Holland. West-Friesland of het Noorderkwartier had echter een eigen regeling, die er op neerkwam dat steden en dorpen aldaar hun eigen zaken regelden, maar voor subsidies weer van Delft afhankelijk waren. Brielle bediende in dit kader het huidige Voorne en Putten, en Goeree en Overflakkee. Tot het werkgebied van het centrale kantoor behoorden: De Langstraat, het land van Heusden, het land van Arkel, alsmede de aan het Huis van Oranje-Nassau behorende heerlijkheden in West-Brabant: de Niervaart, Zevenbergen, de Zwaluwe, Fijnaart, de Willemstad en Geertruidenberg. Al met al een uitgestrekt gebied.

Ondanks aanvankelijke pogingen is het - voorzover bekend - niet gelukt in het Noorderkwartier een generale ontvanger aan te stellen. De goederen werden geadministreerd door de magistraten van de dorpen; kerkmeesters schijnen hier de predikanten te hebben uitbetaald. In de steden werden de traktementen door de vroedschappen geregeld en in hun opdracht door ontvangers uitbetaald. Tekorten werden ook hier aangezuiverd door het kantoor van Delft.

³³ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor*, p. 46.

³⁴ Conventuale goederen zijn geestelijke goederen die van oorsprong niet direct bestemd zijn voor het onderhoud van de parochiegeestelijken, maar die de geestelijke stand toch ten goede komen, zoals kloostergoederen, vicariegoederen, memoriën, getijden. De opbrengst hiervan kwam voortaan in de regel ten goede aan de predikantstraktementen.

- In Zeeland achtten de Staten zich eveneens verplicht te voorzien in het onderhoud van de predikanten.³⁵ Maar in dit gewest was het aanwenden van geestelijke goederen hiervoor geen vanzelfsprekende zaak, omdat het lot van deze goederen in belangrijke mate bepaald werd door velerlei wisselvalligheden en de strijd tegen Spanje, die veel weg had van een totale oorlog. Bovendien had Zeeland nog een andere strijd te voeren, die tegen het water. Door de oorlog hadden de zeeweringen veel geleden of waren zij verwaarloosd.

Ten slotte waren er dan nog de plunderingen door de geuzenlegers, die blijkbaar niet in bedwang konden worden gehouden. De Zeeuwen stonden met de rug tegen de muur. Voor een theoretische bezinning op wat er met de geestelijke goederen moest gebeuren was eenvoudig geen tijd. Er was geld nodig, veel geld. Men greep naar wat voor de hand lag: de geestelijke goederen, waarvan de opbrengst direct naar de legeraanvoerders ging om de soldij, de aankoop van oorlogsmateriaal en de aanleg en reparatie van vestingwerken te financieren. Overigens kwam de opbrengst van de goederen indirect toch aan de gereformeerde kerk ten goede omdat de overheid erdoor in staat gesteld was de predikanten uit de gemene middelen te honoreren en de kerkgebouwen in stand te houden. Van een algemene bestuursmaatregel, bepallende dat de revenuen uit geestelijke goederen aangewend dienden te worden tot onderhoud van de predikanten, zoals in andere gewesten, is met uitzondering van Zuid-Beveland niets bekend.

Op 30 mei 1575 werd in de vergadering van Gouverneurs en Raden het octrooi ter sprake gebracht dat de Prins verleend had om tot een zeker bedrag landerijen en huizen “eertijds toebehoort hebbende de geestelicheyt ende nu aan de gemeyne zaak gedevolveert” te verkopen met het oog op de fortificatiewerken. De eerste verkoop vond plaats in de drie steden van Walcheren, voorjaar 1576, in 1579 volgde de tweede. Op Schouwen en Duiveland (met Sommelsdijk, dat toen onder Zeeland viel) vond verkoop plaats in de periode van 1580 tot 1591, op Tholen in de jaren 1580 en 1581. Zuid-Beveland heeft een eigen ontwikkeling gehad omdat de tegenstand van de rooms-katholieke bevolking tegen de invoering van de Reformatie hier aanvankelijk sterk was, gesteund als zij werd door de ambachtsheren. Allereerst werden ook hier echter gereformeerde predikanten aangesteld. Er werd een overeenkomst gesloten met de ambachtsheren, die ook nog het collatierecht hadden, wat erop neerkwam dat de predikanten betaald zouden worden uit de geestelijke goederen. Daardoor kreeg Zuid-Beveland aanvankelijk een andere regeling wat betreft de uitbetaling der traktementen dan de rest van de provincie.

In 1663 besloten de Staten de nog resterende goederen in dit gewest te verkopen, hetgeen in de loop der jaren heeft plaatsgevonden. Het gevolg van dit alles was dat de predikanten in dit gewest hun bezoldiging bijna geheel uit de publieke middelen ontvingen. Voor de administratie hiervan werden vier geestelijke kantoren in het leven geroepen, te weten op Walcheren, Schouwen-Duiveland, Tholen en Zuid-Beveland.

---

³⁵ Gegevens zijn ontleend aan De Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek*.

Die hadden dientengevolge meer een kassiers- dan een beheersfunctie, zoals de kantoren in de andere gewesten die hadden. Daar de schakel van het geestelijke goederenbeheer tussen de fournerende overheid en de ontvangende predikanten hier goeddeels verdwenen was, werd in de loop van de volgende twee eeuwen de indruk gevestigd dat de predikanten in feite op de loonlijst stonden van de politieke overheid en zodoende staatsambtenaar waren.³⁶

Dan resteren nog Sint Philipsland en Noord-Beveland. Sint Philipsland, sedert 1496 bedijkt, is in 1502 overstroomd en vernietigd. Pas in 1645 is het weer bedijkt. Noord-Beveland is in de jaren 1530 en 1532 eveneens overstroomd en in 1598 weer bedijkt. Kerkelijke goederen hebben hier ten tijde van de Reformatie geen rol gespeeld.

- In Utrecht regelden de Staten de betaling der predikantstraktementen krachtens het “Redressement op de goederen” van 1586.³⁷ Artikel 5 hiervan bepaalde dat alle goederen van de pastorieën en vicarieën, kapellen, broederschappen, kerken en kosterijgoederen en voorts alle andere beneficiële goederen van de kerken zowel in de stad als ook op het platteland samengebracht zullen worden tot één massa, waarvan evenwel elk onderdeel apart geadministreerd zal worden. Hieruit worden de ‘ministers’, zoals men de predikanten hier telkens aanduidt, onderhouden. Daar dit redressement nogal wat bevoegdheden, samenhangend met het bezit van deze goederen, aantastte kon verzet daartegen niet uitblijven.

Op het platteland werd de tegenstand veroorzaakt door de eigenaars van heerlijkheden die een deel van de pastorie- en vicariegoederen in handen hadden gekregen. Op den duur gelukte het echter ze onder het gezag van de Staten te brengen. Ook van de kant van de steden kon verzet niet uitblijven, want in tegenstelling tot het platteland waren de steden rijk bedeeld met vicarieën, beneficiën en dergelijke. Zij moesten er dus altijd bij verliezen, wanneer zij met die van het platteland ‘tot één massa’ werden gemaakt. Daar kwam nog bij dat leden van de vroedschappen via hun bindingen met de vicariegoederen er als collators en bezitters belang bij hadden de goederen in eigen beheer te houden. Het gelukte de vroedschappen de goederen onder hun beheer te krijgen, met uitzondering van die van de vijf kapittels in de stad Utrecht. Deze beheerden zelf hun vicarieën onder de bepaling dat zij een bepaald bedrag bijdroegen in het onderhoud van de predikanten in die stad.

De uitbetalingen geschiedden voor het platteland door een centraal kantoor te Utrecht en in de steden door de plaatselijke overheden, die daarvoor hun middelen putten uit de onder hun beheer gestelde geestelijke goederen. De administratie der rentmeesters van het Geestelijk kantoor in deze provincie en zeer veel andere stukken zijn omstreeks 1815 bij een grote opruiming van het statenarchief verloren gegaan. Uit nog beschikbare stukken blijkt echter dat slechts een deel van de benodigde gelden binnenkwam uit de beneficiële goederen.³⁸ Aanzienlijke bedragen kwamen uit ‘s Lands kas en uit rantsoengelden.

³⁶ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 69.

³⁷ Gegevens zijn ontleend aan Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*.

³⁸ In bijlage 2, Termen en begrippen, wordt het begrip rantsoengelden / penningen uitgelegd.

De kloosters kwamen in de steden veelal onder beheer van de stedelijke regeringen, de overige onder beheer der Staten. Artikel 6 van het redressement schiep de mogelijkheid dat predikanten ook uit de monniksgoederen hun inkomen zouden ontvangen. Hiervan hebben de steden gebruik gemaakt. Overigens werden deze goederen veelal versmolten met die van de stad. De omvang van de traktementen werd als volgt vastgesteld: vierhonderd voor de stad Utrecht, driehonderd voor de kleine steden en 240 op het platteland, dit alles boven huis en hof.

- Gelderland bestond ten tijde van de Opstand uit vier kwartieren: Nijmegen, Overkwartier, Zutphen en Arnhem/Veluwe.³⁹ Op 31 mei 1580 vaardigden de stadhouder en het Hof een plakkaat uit om te komen tot een centraal beheer van de geestelijke goederen, onder jurisdictie van deze beide gezagsdragers geadministreerd door een rekenkamer. Maar dit liep op niets uit; er was teveel tegenwerking van de adel die erop uit was de geestelijke goederen terug te vorderen op grond van het feit dat zijn voorouders ze gefundeerd hadden en dat zij door de Reformatie hun doel verloren hadden. Ook de steden en de pachters van goederen deden zich gelden. Het gevolg is geweest dat in Gelderland niet één uniforme regeling voor de administratie van het beheer der geestelijke goederen en de uitbetaling der predikantstraktementen getroffen kon worden, maar dat deze per kwartier tot stand kwam. Zelfs per kwartier was er geen sprake van een eenheid.

Globaal gezien ontstaat dan het volgende beeld. Het beheer over de goederen en de zorg voor de predikantstraktementen kwam bij de ambten, de ridderschappen, de classis (Tiel) of aan de predikanten zelf. De steden Arnhem, Nijmegen en Zutphen hadden hun eigen regeling. Ook hier waren de goederen veelal bij lange na niet toereikend om in de uitbetaling van de salarissen der predikanten te voorzien, zodat er behoudens uitzonderingen vanuit de publieke middelen voorzieningen getroffen dienden te worden.

- In Overijssel is, vergeleken met de andere gewesten, door wisselende krijgskansen een definitieve regeling pas laat gerealiseerd.⁴⁰ De Staten vaardigden ook hier resoluties uit om de goederen voor vervreemding te bewaren en om daaruit 'het goddelijk woord te onderhouden'. De eerste was van 1581, vervolgens kwam er één in 1598. Deze hadden aanvankelijk weinig effect. Uitvoering hiervan werd aan Drogen en Schulten⁴¹ overgelaten; later werd het beheer hun ontnomen en aan bijzondere rentmeesters toevertrouwd. Ook ten aanzien van de vicarieën werden maatregelen genomen. De helft van de opbrengst - in de andere gewesten was dit een derde - werd bestemd voor het onderhoud van predikanten en schoolmeesters. In Salland, het Hasselterambt en Vollenhoven werd voor de geestelijke goederen één algemeen ontvanger aangesteld.

Bij de maatregelen betreffende de pastoriegoederen schijnt men ervan te zijn uitgegaan dat het beheer alleen in handen van een algemeen ontvanger moest overgaan wanneer predikant of gemeente hierom zelf verzochten. Dit was dan meer een hulp-

---

³⁹ Gegevens zijn ontleend aan Maris, *De reformatie*.

⁴⁰ Gegevens zijn ontleend aan: Hofstede de Groot, *Tegenwoordige staat*.

⁴¹ Dat zijn schouten, burgemeesters.

middel om hun het hun rechtens toekomende te verschaffen. De opzet van het beleid van de Staten van dit gewest is in hoofdzaak geweest te waken over de pastorie- en vicariegoederen, opdat deze in de turbulente jaren niet onttrokken werden aan hun oorspronkelijke bestemming.

Ten aanzien van deze bestemming namen zij een ruim standpunt in. In de eerste plaats waren de inkomsten bestemd voor de predikanten. Daar waar de bevolking rooms-katholiek gebleven was, bleven zij bestemd voor de priesters. Waar de goederen in handen waren gebleven van rooms-katholieke beheerders werden deze gelast ook in het onderhoud van de predikanten te voorzien. De Staten hebben hier aanvankelijk een politiek van de geleidelijkheid gevoerd. De pastoors bleven aan, hun opvolgers moesten de gereformeerde godsdienst belijden.

Een volgende bescheiden stap naar gedwongen reformatie was een statenresolutie van 1600, waarbij bepaald werd dat de oude niet-gereformeerde pastoors kerk en pastorie mochten behouden maar dat er in de kerk geen 'pauselijke exercitie' zou plaatsvinden: er mocht alleen maar gepreekt worden. Als *modus vivendi* werd gevonden: preken in de kerk, misvieren in de pastorie. In de steden Zwolle, Kampen en Deventer nam de magistraat de geestelijke goederen onder beheer en regelde het gebruik der inkomsten zonder zich veel gelegen te laten liggen aan de bepalingen van de Staten. Dit alles heeft tot gevolg gehad dat er ook in dit gewest geen sprake was van uniformiteit.

- Over de gewesten Friesland, Groningen en Drenthe kunnen wij kort zijn.⁴² De Staten van deze gewesten lieten het beheer over de geestelijke goederen zoals het was, zij het dat zij het oppertoezicht uitoefenden en toestemming moesten verlenen voor transacties als verkoop en dergelijke. Dat hing samen met de principiële stellingname dat de gereformeerde kerk werd gezien als een voortzetting van de rooms-katholieke in gezuiverde vorm en de predikant als de gereformeerde pastoor. Zodoende bleven de goederen waaruit de pastoors waren onderhouden vrijwel intact (voorzover zij niet verduisterd werden, wat vooral in de Ommelanden plaatsvond) en overleefde de oude structuur van voor de Reformatie deze turbulente tijden om vrijwel ongewijzigd van kracht te blijven in de tijd van de Republiek.

Alleen daar waar fricties en geschillen ontstonden, of een te geringe opbrengst voorhanden was om een predikant te onderhouden, grepen de Staten in. Dit betekende wel dat rooms-katholiek gebleven beheerders, bijvoorbeeld in Drenthe, voortaan salaris moesten betalen aan gereformeerde predikanten, wat nogal eens wrijving opleverde.

De overige goederen

Wij hebben de indruk dat door de Staten met de overige goederen zo veel mogelijk gehandeld is overeenkomstig het oorspronkelijk karakter ervan. Maar er waren er

---

⁴² De gegevens over Friesland zijn ontleend aan Van Apeldoorn: *De kerkelijke goederen*, over Groningen aan Boeles: *Geestelijke goederen*, over Drenthe aan Magnin: *Overzicht*.

ook waarvoor binnen de gereformeerde kerk geen bestemming meer bestond, bijvoorbeeld de kloostergoederen, die dan een nieuwe bestemming kregen.

Behalve voor het onderhoud van armen en predikanten (bijvoorbeeld in Groningen⁴³ en Utrecht), voor schoolmeesterstraktementen, reparatie van kerken en dergelijke, dienden de kloosterinkomsten tot afbetaling van landsschulden, tot het bouwen van bruggen en fortificatiën, tot dekking van oorlogskosten en het betalen van oorlogsschattingen en tot het oprichten van de universiteiten te Leiden en Groningen enz. De gebouwen zelve werden tot allerlei 'wereldsche' doeleinden gebruikt, voor gasthuizen, provinciehuizen of kazernes aangewezen, of aan het volk ter slooping prijsgegeven, wanneer men beducht was, dat de vijand zich in die gebouwen zou nestelen.

Op sommige plaatsen schonken de Staten geestelijke goederen aan de steden als vergoeding voor door hen wegens oorlog, beleg of anderszins geleden schade, zoals aan Haarlem op 23 april 1581 de conventuaalgoederen.⁴⁵

Ook de kosterijgoederen, die van oorsprong tot de beneficiële goederen behoorden, kregen een functie in de nieuwe constellatie. Wel werd de taak van de koster verbreed doordat hun ook het geven van onderwijs werd opgedragen, dat daarmee doorgaans sterker dan tevoren onder toezicht kwam te staan van de kerk. In de Ommelander en Groninger kerkorden lezen wij hierover:

Idt moet oock in een yder Carspel een Schoolmeister wesen, die Kosterije mede bedienende, die de dorpskinderen schrijven und lesen leere, unde die sulvige in den Catechismo onderwyse, unde in der kercken de gesangen aenhevet, van goeden Leven, ende van de gereformeerde Religie.⁴⁶

Wat in deze kerkorde geformaliseerd is, burgerde ook elders in. Daarmede is, althans op het platteland, de gecombineerde functie ontstaan van koster, schoolmeester, voorlezer en voorzanger. Hij werd gesalarieerd uit de kosterijgoederen en waar deze tekortschoten meestal uit de kloostergoederen.

Samenvatting

Daar waar de opstand slaagde en de Reformatie werd ingevoerd, namen de Staten van de gewesten maatregelen tegen verduistering van kerkelijke en geestelijke goederen, ten einde die te bestemmen voor de financiering van de zich vormende gereformeerde kerk in het algemeen en van de traktementen van haar predikanten in het bijzonder.

Het tijdstip waarop het verbod op de uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst en de daarmee samenhangende invoering van de gereformeerde, door de Staten der achtereenvolgende gewesten van kracht werd, vond meer en meer plaats op het moment waarop de macht der Spanjaarden werd gebroken. Door het verloop van de krijgskansen is dit een proces geweest dat zich over ongeveer 25 jaar heeft uit-

---

⁴³ Boeles, *Geestelijke goederen*, p. 67.

⁴⁴ De Savornin Lohman, *De kerkgebouwen*, p. 113.

⁴⁵ NA *Advis*, inv. 13.

⁴⁶ Boeles, *Geestelijke goederen*, p. 91v.

gestrekt.⁴⁷ In Holland en Zeeland konden de gereformeerden in 1572/1573 beginnen met de opbouw van hun kerk, in Friesland vanaf 1578/1580, in Utrecht, Gelderland en Overijssel in 1580, in Stad en Lande na de reductie in Groningen in 1594 en in Drenthe eerst in 1598.⁴⁸

Wat de Generaliteitslanden betreft: in Oost-Brabant vond de invoering eerst plaats na de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629, in Maastricht en de gebieden daaromheen na de val van die stad in 1635. Mede hierdoor is de zaak van de religie in de Republiek nimmer een zaak van de Unie geworden maar bleef zij een gewestelijke aangelegenheid, bevestigd door de Grote Vergadering van Den Haag in 1651.

Ieder gewest nam zijn eigen maatregelen en stelde naar gelang der krijgskansen en de omstandigheden van het ogenblik zijn eigen regels vast. Lang niet overal hadden die het beoogde effect. Afhankelijk van een aanwezig machtsoverwicht van de Staten wisten gewesten, belangengroepen in de dorpen, maar vooral ook in steden hier onderuit te komen en stelden zij eigen regels. Veelal voelden de rijk aan goederen bedeelde plaatsen er niets voor hun bezit met minder bedeelde te delen. Dat gebeurde als de goederen onder gemeen beheer gebracht werden. Bovendien wensten de oorspronkelijke beheerders hun bevoegdheden hiervoor niet uit handen te geven. Zodoende zijn bovenomschreven maatregelen lang niet overal toegepast. Om een volledig beeld van de gang van zaken te krijgen zou daartoe de geschiedenis van elk gewest, dorp of iedere stad onderzocht moeten worden. Dit valt niet binnen het kader van deze studie. Wel was het zo dat alle instanties het erover eens waren dat er voor het levensonderhoud van de predikanten gezorgd diende te worden.

2.2 OVERHEIDSZORG TEN TIJDE VAN DE REPUBLIEK

Overheden als voedsterheren van de kerk

De gezagsdragers in de tijd van de Republiek beschouwden zich bij voortduring naar Jesaja 49 vers 23 als voedsterheren van de kerk. Naar hun overtuiging over de verhouding van overheid en kerk was de magistraat 'voogd van de kerk omdat de Staten waren voedsterheeren, opperste Bouwmeesters naest God van de Kercke Godes', en oefende de overheid dat hoogheidsrecht daarom over de kerk uit.

De zorg voor den godsdienst was dus een deel der staatstaak.⁴⁹ De Staten der gewesten hebben in de zeventiende en achttiende eeuw hun zorg voor de predikantstraktementen, de pensioenen van emeriti en weduwen en indirect ook de zorg voor de instandhouding van de plaatselijke erediensten uitgebreid. Al naar hun aard, gezindheid en samenstelling pasten de Statencolleges de traktementen van tijd tot tijd aan de tijdsomstandigheden aan, echter lang niet in elk gewest op dezelfde tijd en wijze. Vooral in de dorpen bleven ze aan de karige kant.⁵⁰ De Staten van Holland stelden in

---

⁴⁷ Zie p. 26.

⁴⁸ Bergsma, *Gideonsbende*, p. 26.

⁴⁹ De Savornin Lohman, *De kerkgebouwen*, p. 118v.

⁵⁰ Groenhuis, *De predikanten*, p. 134vv.

de loop van de zeventiende eeuw het traktement van de dorpspredikanten vast op f 500 's jaars; in geval zij nog vier of meer kinderen hadden ontvingen zij jaarlijks daarboven nog f 50.⁵¹ Nog eens verhoogd in 1676 met f 100. In 1792 werd bepaald dat aan de traktementen die met inbegrip van emolumenten minder dan f 750 bedroegen, jaarlijks f 50 zou worden toegevoegd.⁵²

In de overige gewesten varieerden de salarissen aan het eind van de achttiende eeuw in de dorpen van zes- tot zevenhonderd gulden. Daar waar de uitbetaling der traktementen niet door een overheidskantoor geschiedde maar aan particuliere instanties was overgelaten, stelden de Staten minima vast. Aan deze minima werd echter lang niet altijd de hand gehouden; bovendien vond de uitbetaling vaak per kwartaal of zelfs per half jaar plaats en in vele gevallen bovendien onregelmatig plaats.⁵³ Uitbetaling geschiedde ook in natura.⁵⁴ Uitbreiding van het aantal predikantsplaatsen vond plaats bij resolutie van de betreffende Staten; daarbij werd ook bepaald in welke vorm in de traktementen zou worden voorzien.

Voorzover de predikanten of ambachtsheren niet zelf het beheer over de pastoralia voerden maar de overheden provinciaal of lokaal, geschiedde de administratie en uitbetaling op de zogenoemde geestelijke kantoren. Daarnaast waren er stedelijke geestelijke kantoren of de algemeen financiële stadskantoren, waar de administratie van de predikantstraktementen was ondergebracht. Friesland kende alleen geestelijke kantoren in steden. Hierbij valt op te merken dat deze opzet van een overheid die optreedt als broodheer van de predikanten aan de magistraten een middel in handen gaf om de predikanten mentaal en politiek aan hen te binden en te hunnen gunste te beïnvloeden. In 1663 namen de Staten van Holland het besluit in de voorbede de eerste plaats te doen geven aan de 'Edele Groot-Mogenden oftewel de Ridderschap, Edelen en Steden van Holland en Westfriesland, zijnde de ontwijfelbare soeverein.' Een aantal predikanten weigerde dit. Vanaf 1666 hield de overheid de salarissen van de weigerachtige predikanten in; dat was voldoende om het verzet te breken.⁵⁵

De uitgaven voor de financiering van de predikantsplaatsen konden in Holland en Utrecht slechts gedeeltelijk bekostigd worden uit de opbrengst der geestelijke goederen. Ook Zeeland had zich verplicht tot betaling der predikantstraktementen en wel los van de vraag in hoeverre hier geestelijke goederen een functie zouden kunnen hebben. Deze traktementen werden dus in Zeeland nagenoeg geheel en in Holland en Utrecht gedeeltelijk, en soms ook nagenoeg geheel uit bijdragen uit de algemene middelen betaald. Om hierin te voorzien werd het systeem van rantsoenpenningen ingevoerd.

Op een geheel andere wijze vond de aanvulling in de dorpen van Groningen plaats bij een onvoldoende opbrengst uit de pastoralia tot het voorgeschreven minimum.

---

⁵¹ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor*, p. 177vv.

⁵² Vrijwel de gehele administratie van *De Ontvangers van de Geestelijke Kantoren Delft, Brielle en Leiden over de jaren 1575-1810* is te vinden in het Nationaal Archief.

⁵³ Voor een uitvoerig overzicht zie Groenhuis, *De predikanten*, p. 134vv.

⁵⁴ Bijlage 2, Overijssel, p. 192.

⁵⁵ Wagenaar, *Vaderlandsche Historie XIII*, p. 58-63.

Met uitzondering van de pastoralia die - zoals wij zagen - plaatselijk werden beheerd, waren de andere geestelijke goederen, waarvan de kloostergoederen het hoofdbestanddeel vormden, samengebracht onder één beheer waaruit het kantoor der provinciale geestelijke goederen gevormd werd. Wanneer de plaatselijke pastoralia niet voldoende waren of nieuwe gemeenten moesten worden gesticht, kwamen de geldelijke toelagen uit dit kantoor te hulp. Als maatstaf werd op 20 februari 1740 als minimum-traktement f 450 vastgesteld en het ontbrekende uit dit fonds aangevuld; verder financierde het de pensioenen.⁵⁶ Zodoende werd in dit gewest geen heffing of belasting ingevoerd om in het onderhoud van de gereformeerde predikanten te voorzien.

Op dezelfde wijze vond de financiering van de tekorten plaats in het landschap Drenthe, waar predikanten wier pastorieën niet genoeg opbrachten om hun een passend inkomen te verschaffen vaste toelagen uit de kloostergoederen kregen.⁵⁷ Ook de Staten van Friesland volgden een dergelijk beleid. Om te voorkomen dat de predikanten afhankelijk zouden worden van dorpsnotabelen, die vaak de gereformeerde religie niet waren toegedaan, streefden zij ernaar voor de financiering van de tekorten belastingheffing te vermijden.

Verkoop van geestelijke goederen

Door de wisselvallige en conjuncturele omstandigheden waren beleggingen in geld vaak rendabeler dan de opbrengst uit landbezit en andere vaste goederen. Daarom heeft al naar gelang de tijdsomstandigheden in het verdere verloop van de zeventiende en achttiende eeuw regelmatig verkoop van deze goederen plaatsgevonden.⁵⁸ De opbrengst daarvan werd veelal in rentegevende schuldbrieven belegd waardoor het rendement verbeterde. De administratie hiervan werd gevoerd door het betrokken geestelijk kantoor. Het blijkt echter dat er periodiek belangrijke sommen, belegd in effecten, doorgesluisd zijn naar het 'Comptoir van Holland', te vergelijken met het huidige ministerie van financiën. Dat had deze stukken nota bene zelf als schuldbewijzen afgegeven. Zo was er sprake van een wel heel bijzondere wijze van schulddelging. Daar de Staten echter de tekorten van het kantoor van Delft steeds aanzuiverden, gaf dit in de praktijk geen problemen.⁵⁹

Als de administratie van inkomsten en uitgaven in een gewest niet gecentraliseerd was, en de pastoralia intact gebleven waren (bijvoorbeeld in Friesland) werd, in plaatsen waar de opbrengst der pastoralia om structurele reden niet meer toereikend was om het toen minimaal voorgeschreven traktement van 450 gulden op te brengen, door de Staten van het gewest een regeling getroffen zoals in de jaren 1748, 1762, 1764 en 1765. Dit hield in dat alle pastoralia die minder opbrachten dan het door de Staten verplichte traktement bij vrijwillig contract aan de Staten konden worden overgedaan. De Staten stelden zich dan garant voor die 450 gulden en voor eventuele later vast te stellen verhogingen. In 1794 werd het traktement vastgesteld op zeshon-

---

⁵⁶ Boeles, *Geestelijke goederen*, p. 124.

⁵⁷ Magnin, *Overzicht*, p. 37.

⁵⁸ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor*, p. 146vv, Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 34 en NA *Ontvangers Geestelijke Kantoren Delft*, inv. 451.

⁵⁹ Wij komen er hieronder nader op terug, p. 65.

derd gulden. Ook dit overgedragen bezit is door de Staten verkocht zonder dat hiervoor schuldbewijzen zijn afgegeven.⁶⁰

Financiering uit twee hoofdbronnen

De uitbetaling der traktementen was aan het eind van de achttiende eeuw als volgt: Enerzijds geschiedde, samenhangend met de beslissingen die in de zestiende eeuw genomen zijn, de ontwikkelingen daarna en de consolidatie hiervan in de zeventiende eeuw, de uitbetaling direct of indirect door overheidsinstanties: provinciale, stedelijke, of geestelijke administratiekantoren. Zo vooral in Holland, Zeeland en Utrecht. Anderzijds werd hierin voorzien vanuit de pastoralia, die weliswaar onder overheids-toezicht stonden maar als particulier bezit beheerd werden door de betrokken predikant zelf, al of niet samen met kerkvoogden. Zo vooral in de noordelijke provincies.

Het onroerendgoedbezit onder beheer van de gewestelijke overheid nam in deze periode door verkoop steeds af, terwijl dat onder particulier beheer goeddeels onaangestast bleef. Omdat deze tweeledige constructie in de periode waarin Janssen zijn activiteiten ontplooit een niet onbelangrijke rol gaat spelen, leek het goed daaraan vooraf de aandacht te schenken. Overigens is dit één van de belangrijkste redenen waarom van het oorspronkelijke goederenbezit in de noordelijke provincies⁶¹ nog relatief veel intact is gebleven, in tegenstelling tot de overige provincies, waar hiervan weinig meer over is.

Kerkgoederen, kerkvoogden, kerkmeesters

De beslissingen, genomen tijdens de Opstand en het ontstaan van de Republiek, werden bepalend voor de wijze waarop in de zeventiende en achttiende eeuw het beleid inzake de kerkgoederen en de kerkfabriek werd gevoerd. In Holland, Zeeland en Utrecht kwam het beheer in handen van de lokale burgerlijke overheden. Hun waren de bevoegdheden van de oorspronkelijke kerkvoogden toegevallen; zij werden eigenlijk de kerkvoogden.⁶² Dit konden zijn het stadsbestuur, de ambachtsheer of andere plaatselijke gezagsdragers, die hun beheer zelf uitoefenden. Dit kwam voor in de kleine dorpen. Maar vaak werden hiervoor aan hen rekenplichtige kerkmeesters benoemd. Het oppertoezicht bleef echter bij de Staten der betrokken gewesten. In de noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe daarentegen was het beheer over de kerkgoederen gebleven waar het oorspronkelijk was: bij de kerkvoog-

⁶⁰ NA Dep. Ered. inv. 135/120.

⁶¹ Vermogende gemeenten in Friesland zijn onder meer: Nijega (Smallingerland), Oosterend (Baarderaardeel), Itens en Spannum. Legendarisch rijk zijn ook de pastoralia van Oosthem c.a; De Vrijer vermeldt in *Gunning Tragicus* p. 183 dat deze vóór 1878 f 5000 opbrachten en daarna f 4400 (ter vergelijking: een hoogleraarstraktement was toen f 3200 zonder ambtswoning). Verder vertelt hij nog van A. Kuyper die er op 12 nov. 1877 beroepen werd en als voorwaarde stelde: een verdieping op de pastorie, een telefoon en 's zondags slechts eenmaal preken. De eerste twee voorwaarden werden ingewilligd, de laatste niet, waarop hij bedankte p. 184. Uit mondelinge bron: Ds. J.C. Karres was daar de eerste predikant in Nederland die er rond 1917 in een auto reed.

Zie verder Van Alphen, *Handboek*, 1878, 1885, 1888 in voce Oosthem.

⁶² De benaming 'kerkvoogd' is reeds vóór de Reformatie in zwang. Ook de benaming 'voogden' of advocati ecclesiae wordt wel gebezigd. Boeles, *Geestelijke goederen*, p. 17.

den, die dus het beheer bleven voeren.⁶³ Dat gebeurde weliswaar onder oppertoezicht van de gewestelijke Staten, maar deze kwamen alleen in actie wanneer daartoe redenen waren. Ook de benoeming van kerkvoogden bleef bij de 'gemeente', dat wil zeggen de dorpsgemeenschap. Die benoeming geschiedde via een zeker censuskiesrecht van eigengeërfden in Groningen en Drenthe en eigenaars van 'schotschietende huizen of ploeggangen' in Friesland.⁶⁴ Dat dit op den duur problemen opleverde, doordat op deze wijze rooms-katholieken of doopsgezinden de kerkvoogden voor de gereformeerde kerk benoemden, laat zich indenken.

Het Reglement op het beheer der kerkelijke goederen in het Goorecht, van september 1605, bepaalde dat de predikant steeds medekerkvoogd zou zijn.⁶⁵ Hoewel ook hier het beheer over de geestelijke goederen en de kerkgoederen strikt gescheiden was, worden in deze structuur de kerkvoogden veelal betrokken bij het beheer dat de predikant voert over de pastoralia. Wij zien dan het verschijnsel dat de kerkvoogden met de predikant het beheer voeren over de kerkgoederen, en de predikant met de kerkvoogden het beheer over de geestelijke goederen, iets wat in het westen ondenkbaar was. Alleen in het Noorderkwartier van Holland schijnen de kerkmeesters een rol gespeeld te hebben bij het beheer der geestelijke goederen.⁶⁶ Het verschil in beleid wordt ook duidelijk wanneer voorzieningen nodig zijn bij onvoldoende opbrengst vanuit de kerkgoederen. In Holland en Utrecht bepalen de Staten op welke wijze hierin moet worden voorzien. Soms gaven zij toestemming hiervoor kerkgoederen te verkopen, maar meestal vond men de baten in een omslag over de ingezetenen of de invoering van een bepaalde accijns of belasting.⁶⁷ Voorbeelden daarvan zijn er genoeg: in Maassluis een accijns op iedere ton gezouten vis,⁶⁸ in Almkerk een heffing op de zitplaatsen in de kerk,⁶⁹ in Vlijmen op ieder lijk dat in de kerk of op het kerkhof begraven werd, in Heusden 'ten profijte van de kerk, het exclusieve recht van leverantie van doodkisten'.⁷⁰

In de drie noordelijke provincies beslisten de stembegoevde dorpsbewoners hierover. Het tekort werd vaak aangevuld via een omslag over de bewoners. In Groningen kende men hiervoor reeds voor de Reformatie het 'oortjesgeld', een soort incidentele belasting op verpachting of bezit van land, te vergelijken met de eerder genoemde rantsoenpenningen.⁷¹

Alles wat hierboven geschreven is over het beheer van de kerkgoederen in de noordelijke gewesten heeft in principe betrekking op de dorpen. De eigen soevereiniteit van de steden in de Republiek had tot gevolg dat zij evenals bij het beheer over de geestelijke goederen ook hierin een eigen beleid voerden dat nogal eens afweek van dat van de Staten.

---

⁶³ Boeles, *Geestelijke goederen*, p. 99.

⁶⁴ Van Apeldoorn I, *De kerkelijke goederen*, p. 46-50.

⁶⁵ Boeles, *Geestelijke goederen*, p. 101.

⁶⁶ Van Beuningen, *Het Geestelijk kantoor*, p. 36.

⁶⁷ Van Beuningen, *Het Geestelijk kantoor*, p. 194v.

⁶⁸ Van Beuningen, *Het Geestelijk kantoor*, p. 197.

⁶⁹ Van Beuningen, *Het Geestelijk kantoor*, p. 198.

⁷⁰ Van Beuningen, *Het Geestelijk kantoor*, p. 199.

⁷¹ Boeles, *Geestelijke goederen*, p. 106.

De gecompliceerdheid van de wijze van financiering van de kerk, waarbij een onderscheid bestond tussen de financiering van de predikantstraktementen uit de geestelijke goederen of pastoralia onder gewestelijke supervisie enerzijds en die van de kerkfabriek gefinancierd uit de kerkgoederen onder beheer van de burgerlijke gemeenten anderzijds, elk met een eigen rechtspersoon, en strikt gescheiden en volgens eigen regels beheerd als algemeen gegeven met daarbij nog in vele gewesten en gemeenten de nodige varianten op dit vaste patroon, is er de oorzaak van dat er voor het ganse land nauwelijks algemene regels vast te stellen zijn.

Dientengevolge wordt in de historische literatuur dit onderscheid lang niet altijd gemaakt. Een voorbeeld menen wij te bespeuren bij Van Deursen in zijn 'Bavianen en Slijkgeuzen', waarin hij de geschiedenis van de hervormde kerk in het eerste kwart der zeventiende eeuw behandelt. Deze periode ligt vrij kort na het ontstaan van de Republiek toen het onderscheid tussen geestelijke en kerkgoederen waaruit het financieel beheer plaatsvond nog algemeen bekend moet zijn geweest.

Over de predikantstraktementen lezen wij bij hem:

Zijn tractement kwam immers tot last van het gemeen. In eerste instantie ontving hij betaling uit de kerkelijke goederen ter plaatse. Die stonden onder beheer van de kerkmeesters, en gingen het hele dorp aan. En was de opbrengst niet voldoende, dan vroeg men verlof een algemene extra ⁷²belasting te heffen ten bate van de kerk, meestal in de vorm van opcenten op de bierimpost.

Hier valt over op te merken dat deze betaling niet uit de kerkelijke goederen plaats vond, maar uit de geestelijke goederen die door de predikanten zelf of door regionale of stedelijke geestelijke kantoren geadministreerd werden. Kerkmeesters waren er in de eerste plaats voor het beheer van de kerkfabriek.⁷³ Wat opgemerkt wordt over extra belasting ten bate van de kerk is in principe juist, maar deze heffingen waren heel wat gevarieerder dan de genoemde,⁷⁴ terwijl de baten bestemd waren voor de kerkfabriek. Voor de voorziening in de tekorten voor de uitbetaling van traktementen, zo hebben wij gezien, waren er de rantsoenenpenningen of kwamen middelen uit andere geestelijke goederen in aanmerking.⁷⁵ Zo veel mogelijk werden heffingen van burgers hiervoor vermeden omdat men wilde voorkomen dat predikanten financieel afhankelijk zouden worden van hun gemeenteleden.⁷⁶ Pas in 1920 kwam de taak van de financiering van de predikantstraktementen in handen van de kerkvoogdijen,⁷⁷ waarvan er toen vele overgingen tot invoering van een hoofdelijke omslag of kerkelijke belasting.

Dit alles illustreert hoe moeilijk het valt deze materie onder één noemer te brengen en er een duidelijk algemeen geldend beeld van te krijgen. De gegroeide gang van

---

⁷² Van Deursen, *Bavianen*, p. 24.

⁷³ Voor onderscheid kerkmeesters en kerkvoogden, zie p. 36.

⁷⁴ Zie p. 37.

⁷⁵ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 28.

⁷⁶ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 33, 140, 207.

⁷⁷ Zie p. 128.

zaken in het ene gewest, streek, stad of dorp is zodoende geen norm en maatstaf voor de andere. Terecht merkt J. Bosma dan ook op: “Deze kwestie is zeer ingewikkeld en nooit geheel afgewikkeld”.⁷⁸

Tot zover de beschrijving van de wederwaardigheden van de geestelijke en kerkelijke goederen sedert de Opstand. Zij toont de complexiteit waarvoor Janssen kwam te staan toen hij zich de taak stelde deze financieel en bestuurlijk verbrokkelde hervormde kerk om te vormen tot een nationaal georganiseerde kerkgemeenschap. De ingrijpende maatregelen van de wisselende regeringsvormen uit de Bataafse tijd vlak daarvóór bezorgde hem daarbij nog extra problemen.

2.3 BELASTINGHERVORMING VAN 1805

Terwijl Janssen zich met de predikantstraktementen ging bezighouden, deed er zich een gebeurtenis voor die zijn beleid sterk zou beïnvloeden. Op 20 juni 1805 diende de raadspensionaris bij het Wetgevend Lichaam een door Gogel - de agent van financiën - opgesteld voorstel in om te komen tot een algemeen belastingstelsel.⁷⁹ Dit werd drie weken later uitgewerkt en zou op 1 januari 1806 in werking treden.

De fiscale structuur die de oude Republiek had nagelaten werd overheerst door haar federalistische staatsvorm en de hiermee samenhangende autonomie der afzonderlijke gewesten. Dit hield in dat elke provincie, ja iedere stad een eigen belastingstelsel had. Zodoende beschikten de Staten-Generaal niet over één nationaal fiscaal systeem maar waren zij voor hun inkomsten afhankelijk van de afzonderlijke gewesten. Hiervoor bestond het zogenoemde quotenstelsel. Elk gewest moest een bepaald percentage bijdragen in de generale lasten. Holland droeg het meeste bij, sedert 1792 62%, de overige gewesten naar rato.⁸⁰ Deze gedecentraliseerde opzet bracht met zich mee dat elk gewest moest beschikken over een eigen belastingdienst, waardoor bijvoorbeeld de kosten van verwerving hoger lagen dan bij een centrale opzet. Reeds ten tijde van de Republiek was men daarom tegen dit stelsel in verzet gekomen. Zo hadden de achtereenvolgende raadspensionarissen S. van Slingelandt, W. Bentinck en L. P. van de Spiegel al vanaf het begin van de achttiende eeuw alles in het werk gesteld hierin verbetering aan te brengen.⁸¹ Maar die pogingen liepen stuk op het onuitroeibare gewestelijke particularisme.

Pas de eerste Nationale Vergadering kende zich in 1796, in afwachting van de totstandkoming van de nieuwe grondwet, het recht toe gewesten die inzake hun quotum in gebreke bleven, buitengewone heffingen op te leggen.⁸² Daar bleef het toen bij. Het lag echter voor de hand dat na de invoering van de nieuwe staatsregeling van 1798, die uitging van de eenheid en ondeelbaarheid van het nieuwe staatsbestel, ook de uni-

---

⁷⁸ Bosma, *Woorden*, p. 126.

⁷⁹ Fritschy, *Patriotten en financiën*, p. 127.

⁸⁰ Fritschy, *Patriotten en financiën*, p. 159.

⁸¹ Fritschy, *Patriotten en financiën*, p. 57 en 121.

⁸² Fritschy, *Patriotten en financiën*, p. 121.

ficatie en centralisatie van de gewestelijke overheidsdiensten en met name de belastingdienst, zouden volgen. Als 'Agent van Financier' werd benoemd I.J.A. Gogel, (1765-1821), die onmiddellijk aan een belastingplan ging werken. Op 30 juni 1799 werd het door het Uitvoerend Bewind aan het Vertegenwoordigend Lichaam aangeboden, op 3 maart 1801 passeerde het de Eerste en Tweede Kamer⁸³, maar door de staatsgreep van september van hetzelfde jaar, die de federalisten weer aan de macht bracht, kwam het vooralsnog niet tot uitvoering.

I.J.A. Gogel 1765 - 1821.

Dat het op 1 januari 1806 Gogel eindelijk gelukte kwam niet alleen doordat de Staatsregeling van 29 april 1805 het principe van de eenheid en ondeelbaarheid van de Nederlandse natie weer tot gelding bracht, maar vooral vanwege het feit dat de enige mogelijkheid hierin lag om aan een dreigend staatsbankroet te ontkomen. De bestedingen op de nationale begroting van 1804 bedroegen 73 miljoen gulden, terwijl de inkomsten met het bestaande belastingstelsel 30 miljoen bedroegen, bij een staatsschuld van 1.126 miljoen en een jaarlijkse rentelast van 33 miljoen. In 1802 werd nog een lening uitgeschreven van 30 miljoen, waarvan 20 miljoen besteed moest worden aan rentebetalingen. De oorzaak van dit financiële debacle lag niet alleen in de ondragelijke lasten die de Franse bezetter oplegde, maar ook in de erfenis van de omvangrijke schuldenlast die de oude Republiek had nagelaten. Alle mogelijkheden om door bijzondere maatregelen de inkomsten te vermeerderen als loterijen, gedwongen leningen en vrijwillige heffingen waren uitgeput. Om aan de vloedgolf van incidentele belastingen te ontkomen vertrok menig burger die zich dat kon veroorloven naar een andere streek in de Republiek of zelfs naar het buitenland. Deze belastingvlucht was voor de opeenvolgende regeringen een terugkerende nachtmerrie. In maart 1804 vaardigde het Staatsbewind een verordening uit volgens welke personen die op reis gingen een garantiesom in de schatkist moesten storten met het oog op de belastingen, waarvoor zij tijdens hun afwezigheid zouden kunnen worden aangeslagen. Het grote bezwaar tegen het bestaande stelsel was echter dat

⁸³ Onder de benaming 'Eerste Kamer' wordt onder de vigerende Staatsregeling van 1801 verstaan wat in ons huidige staatsbestel de Tweede Kamer genoemd wordt, terwijl daar onder 'Tweede Kamer' verstaan wordt wat thans de Eerste Kamer heet.

het in hoofdzaak berustte op indirecte heffingen op de primaire levensbehoeften. Hierdoor werden niet alleen de laagste klassen van de samenleving zwaar belast maar ook de opkomende industrie, die haar arbeiders een loon moest uitbetalen dat rekening hield met de op hen drukkende indirecte lasten. Het nieuwe systeem, dat dit bezwaar wilde elimineren, kwam in hoofdzaak neer op het belasten van (grond)bezit en van het hebben van personeel. Hiermee werden de lagere klassen ontlast en vooral de vermogenden aangesproken. In principe verdwenen nu de provinciale en stedelijke belastingen omdat deze niet pasten in het nationale systeem. Zo vervielen bij voorbeeld de rantsoenpenningen,⁸⁴ waaruit veelal het aandeel van de overheid in de predikantstraktementen werd betaald. Deze moesten dus voortaan gefinancierd worden uit de nationale middelen die via het nieuwe systeem binnenkwamen. En hiermee komen wij dan op de invloed van de belastinghervormingen op de financiering van de kerk en de predikantstraktementen. Als gevolg van de nationalisatie van 's Lands belastingen kwamen niet alleen de gewestelijke en stedelijke belastingdiensten te vervallen maar ook de voor hun inkomsten van deze afhankelijke gewestelijke, stedelijke, en geestelijke kantoren die de uitbetaling van de predikantstraktementen en die van de overige kerkelijke functionarissen verzorgden. Zij werden geconcentreerd op het 'Agentschap van Financie' in Den Haag. Het zal duidelijk zijn dat deze reorganisatie en de daarmee samenhangende verhuizing van diensten en administraties voor de betrokken ministeries een zware uitdaging betekenden, en met name dat voor J.D. Janssen de reorganisatie van de kerkelijke structuur, inzonderheid die van de predikantstraktementen, waaraan hij reeds in 1804 begonnen was, zodoende nog urgenter werd.

2.4 DE ENQUÊTE VAN 1806

Vóór alles was nodig dat Janssen inzicht kreeg in de omvang, samenstelling en bronnen van de predikantstraktementen. Weliswaar kon hij beschikken over de gegevens van Bachiene van 1774, maar deze waren achterhaald en verre van volledig.⁸⁵ Om geïnformeerd te worden schreef hij op 1 oktober 1805 een brief aan alle provinciale besturen en aan het bestuur van het Landschap Drenthe over de invoering van het algemeen belastingstelsel en de daarmee samenhangende belasting op grondbezit. Deze invoering zal invloed hebben op de bronnen waaruit en de wijze waarop in bijna alle provincies de predikanten van de hervormde gemeenten betaald worden. Daarom is het van belang hierin tijdig te voorzien. Uit een onderhoud hierover met de staatssecretaris van financiën en de opgaven van de ramingen van de bovengenoemde uitgaven in de provincies is duidelijk geworden dat er voor de gehele republiek maatregelen genomen dienen te worden ten gunste van de plaatselijke kassen en fondsen en ter verbetering van het lot der geestelijkheid.

⁸⁴ Bijlage 2: Termen en begrippen.

⁸⁵ In zijn *Kerkelijke Geographie der Vereenigde Nederlanden* geeft Bachiene (1712-1783) een uitvoerige uiteenzetting ter zake van de synoden, de classes en de plaatselijke gemeenten uit die tijd (1768). Verder vermeldt hij ook nog de ontstaansgeschiedenis, het aantal predikanten, de collatierechten en de traktementen, waarbij gevoegd een geografische kaart van elk provinciaal ressort. Te vergelijken met het een eeuw later verschenen *Nieuw kerkelijk handboek* van Van Alphen. Zie verder *Biografisch Lexicon* dl 4, 18. in voce.

Om informatie te verkrijgen zendt hij in overleg met de genoemde secretaris blanco tabellenformulieren mee. Verzocht wordt die formulieren door te sturen naar de respectievelijke gemeentebesturen, die op hun beurt er voor moeten zorgen dat zij terecht komen bij de kerkenraden van gereformeerde gemeenten, zowel van de ‘Nederduitsche als de Fransche-, Engelsche- en Hoogduitsche’ gemeenten ter invulling. De gemeentebesturen zullen in de eerste kolom zo goed mogelijk het zielental van andere kerkelijke gemeenten opgeven.

De vragen die aan de kerkmeesters dan wel aan de kerkenraden worden voorgelegd zijn de volgende:⁸⁶

1. Het aantal zielen van de plaatselijke bevolking en van de gereformeerde gemeente.
2. Het aantal predikanten.
3. De omvang van hun traktementen en emolumenten (vaste jaarwedden, het ter beschikking hebben van een pastorie, huishuur, vergoedingen, classicale en synodale gelden, school- en academiëgelden, andere en kindergelden).
4. De fondsen en goederen van waaruit deze betaald worden alsook van de betaalkantoren.
5. Het aantal kerkelijke functionarissen: koster, voorzangers, voorlezers, catechiseermeesters, ziekentroosters.
6. De omvang van de traktementen en emolumenten van deze functionarissen.
7. De fondsen en goederen van waaruit deze afkomstig zijn.
8. Het aantal emeriti, predikantsweduwen en gepensioneerde beambten.
9. De pensioenen die zij genieten.
10. De fondsen en goederen van waaruit deze betaald worden.

Vooraf stelt Janssen in zijn brief enkele uitgangspunten vast:⁸⁷ Door een geruststellend besluit vanwege de overheid dient aan de predikanten van de hervormde kerk de uitbetaling van hun traktementen verzekerd te blijven.

1. Hun inkomen dient verhoogd te worden en wel zo dat de regeling hiervoor niet afstoot maar aanmoedigt.
2. Deze verhoging dient plaats te vinden buiten bezwaar van ‘s Lands schatkist, dat wil zeggen door vermindering van het aantal predikantsplaatsen zonder nadelige gevolgen echter voor het functioneren van de kerk.
3. De wijze van uitbetaling dient vereenvoudigd te worden.

Voor het slagen van zijn plannen had Janssen de medewerking nodig zowel van de predikanten als de kerkelijke gemeenten, vandaar de verzekering dat de traktementen van overheidswege blijvend zouden worden uitbetaald.⁸⁸

---

⁸⁶ NA Dep. Ered. inv. II A.

⁸⁷ NA Dep. Ered. inv. 135, 114-125.

⁸⁸ Daarover bestond onzekerheid. Weliswaar had de Staatsregeling van 16 Oktober 1801 met het befaamde artikel 13 het spookbeeld van die van 1798, waarbij de predikanten op termijn van alle inkomsten verstoken zouden blijven, weggenomen maar dat neemt echter niet weg dat de politiek, in de ongewisse jaren die volgden, twijfel had gezaaid. Bovendien was de bepaling in artikel 4 van de Staatsregeling van 1805, waarin nogal vaag gewaagd werd van ‘bijzondere omstandigheden’ welke ‘nodige maatregelen vereisen’ (zie p. 17) ook nu niet bepaald geruststellend. Vandaar dit gewenste geruststellend besluit.

Inzake de vermindering van het aantal predikantsplaatsen tekent Janssen nog aan dat het aantal zielen per predikant gerelateerd dient te worden aan het totaal aantal gemeenteleden, waarbij wel rekening dient te worden gehouden met de afstanden. Zo gaat hij voor Zeeland, Friesland, Groningen en de grootste delen van Holland uit van een minimum aantal zielen van 200. In de rest van Holland, Utrecht, Overijssel en het grootste deel van Gelderland zou dat minimum aantal 100 à 150 moeten bedragen. Voor Gelderland bezuiden de Waal en Brabant, waar de rooms-katholieken de overhand hebben, zou dit aantal op 50 à 75 bepaald kunnen worden. In de steden is het aantal predikanten vaak veel te groot. Er moeten er zoveel komen dat zij voldoende te doen hebben. Als richtlijn hiervoor zouden de volgende zielentallen kunnen dienen:

Tot 2000	1 pred.	10000 - 13000	6 pred.
2000 - 4000	2 pred.	13000 - 16000	7 pred.
4000 - 6000	3 pred.	16000 - 20000	8 pred.
6000 - 8000	4 pred.	20000 - 25000	9 pred.
8000 - 10000	5 pred.	25000 - 30000	10 pred.

En zo vervolgens voor elke 5000 zielen meer een predikant, de steden van Brabant en enkele andere verdienen enige uitzondering.

Resultaten van de enquête

Binnen twee maanden werden de ingevulde enquêteformulieren terugverwacht op het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Behoudens enkele aanmaningen kwamen deze formulieren vlot ter beschikking van de afdeling 'Eerediensten', voorzien van de gevraagde gegevens. Voor wie er belang in stelt: zij zijn, per gemeente, per provincie opgeslagen in het Nationale Archief en geven een boeiend tijdsbeeld van de materiele voorzieningen van de Nederlandse predikantenstand en de omvang der kerkelijke gemeenten aan het begin van de negentiende eeuw.⁸⁹

Blijkens zijn handschrift heeft Janssen zelf alle formulieren, ongeveer 1200, gelezen en er per provincie een overzichtelijke samenvatting van gemaakt, waarin hij zich vooral bezighoudt met de predikantstraktementen en de bronnen waaruit zij betaald worden. Hij gaat hierbij met vindingrijkheid te werk. Zo wordt vermeld dat in Overijssel op vele plaatsen van het platte land de traktementen uitbetaald worden in natura en dat niet alleen in de vorm van tarwe, rogge, gerst, boekweit en haver maar ook van hoenders en uit de opbrengsten van hooi- en bouwland. Dit houdt in dat de inkomsten van de predikanten die hiervan afhankelijk waren konden variëren. Om nu te berekenen wat in zulke gevallen de reële inkomsten uit de granen zijn gaat Janssen uit van de marktprijs van de graanmarkt van Schiedam en wel die van 10 augustus 1806, waarbij hij dan middels een ingewikkelde en gedetailleerde berekening van evenredigheden van soorten en maten komt tot een omrekeningstabel voor de inkomsten van de betrokken predikanten.⁹⁰

⁸⁹ NA *Dep. Ered.* De stukken van Utrecht en Groningen bevinden zich in het provinciale rijksarchief aldaar.

⁹⁰ Bijlage 2, Overijssel, p. 194.

Verder doet hij met het oog op herstructurering van het aantal predikantsplaatsen en de vermeerdering⁹¹ van de traktementen voorstellen, waarop in de bijlagen nader wordt ingegaan.

Wie deze overzichten⁹² leest raakt niet alleen onder de indruk van de accuratesse waarmee Janssen zich van zijn taak gekweten heeft maar ook van de gedetailleerdheid. Zij geven daardoor niet alleen een duidelijk beeld van het resultaat van de historische ontwikkelingen van ruim twee eeuwen predikantsbezoldiging, maar vormen tevens een betrouwbaar ijkpunt voor hen die van hieruit het verdere verloop hiervan in de volgende eeuwen willen volgen.

---

⁹¹ Bijlage 2.

⁹² Ibidem.

3 Onder Lodewijk Napoleon

Terwijl Janssen bezig was met het uitwerken van zijn tabellen vond er een ingrijpende wijziging plaats in het landsbestuur. Het bewind van Raadspensionaris Schimmelpenninck 1805/1806 bleek slechts een kort intermezzo te vormen in de bestuurlijke ontwikkelingen van de Bataafse republiek. In plaats van de Nederlandse belangen voorop te stellen, zoals Schimmelpenninck en Gogel deden, wilde Napoleon een bewind dat adequaat reageerde op zijn strategische, maritieme, logistieke en economische behoeften. De republiek werd afgeschaft; een monarchie kwam ervoor in de plaats. Het bewind van Schimmelpenninck had reeds het kader geschapen voor een eenheidsstaat waarin de meeste karaktertrekken van de oude Republiek waren uitgewist en waarop het Koninkrijk Holland van zijn broer Lodewijk Napoleon kon voortbouwen.

Op 6 juni aanvaardde deze zijn hoge ambt. Vooraf echter was er in Parijs reeds een staatsregeling ontworpen, die men hier te lande onder de druk van Napoleon maar had te aanvaarden. Hoewel deze nieuwe staatsregeling, de ‘Constitutionele Wetten’ van 24 mei 1806, in het algemeen in de geest van onze eigen Staatsregeling van 1805 was ontworpen, deed in de artikelen ‘Van de Godsdienst’ een nieuw beginsel in ons staatsrecht zijn intree. Bij alle vorige regelingen waren bepalingen over de kerk opgenomen vooral van financiële aard; zij hadden dus betrekking op het beheer.¹ Het waren bepalingen ‘circa sacra’, die de kerkgenootschappen de vrijheid en ruimte lieten zichzelf te organiseren. Met deze staatsregeling van 1806 werd het anders. Het eerste artikel in de tweede afdeling der ‘Constitutionele Wetten’ over de Godsdienst luidt: “De Koning en de Wet verleen en gelijke bescherming aan alle de Godsdiensten, welke in den Staat worden uitgeoefend; door hun gezag wordt bepaald al hetgeen noodzakelijk geoordeeld wordt betreffende de Organisatie, de Bescherming en de uitoefening van alle Eerediensten. Alle uitoefening van Godsdienst wordt binnen de Muren der Kerken van alle verschillende gezindheden bepaald”. In feite komt het erop neer dat de koning en het wettelijk gezag ten aanzien van de organisatie der kerken bepalingen kunnen maken die hun welgevallig zijn. Wat de Staten van Zeeland in 1576 en die van Holland in 1583 tevergeefs hadden beproefd, namelijk de kerk een tak van staatsdienst maken, was thans in de grondwet van 1806 gebiedend voorgeschreven.² Hiermee was de koning heer en meester in de hervormde kerk. Dit was des te bedenkelijker omdat de koning zelf rooms-katholiek was en de rooms-katholieken dit als een mogelijkheid zagen hun visie op het onderhoud van de geestelijkheid, de kerkelijke goederen en de kerkgebouwen gerealiseerd te krijgen. Bij de wisseling van het regime deden zij dan ook een poging ‘Eerediensten’ te doen opdragen aan de directeur-generaal van Justitie en Politie K.J. van Hooff, die zelf ook rooms-katholiek was. Maar ‘Eerediensten’ bleef alsnog verenigd met het Ministerie van Binnenlandse Zaken, waar de hervormde

---

¹ De Visser, *Kerk en Staat III*, noot p. 94.

² De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 93.

J.H. Mollerus H. van Stralen opvolgde, die vertrok omdat hij zich gekant had tegen het eenhoofdige bestuur van Lodewijk Napoleon en daarom niet langer te handhaven was.³ Ook deze bestuurswisseling werd door Janssen overleefd. Hij bleef op zijn post, bezig met de reorganisatie van de predikantstraktementen,⁴ waarop wij nu aan de hand van de door hem hiervoor vastgestelde uitgangspunten⁴ nader willen ingaan, te beginnen met punt 4, de vereenvoudiging van de wijze van uitbetaling.

3.1 VEREENVOUDIGING VAN DE WIJZE VAN UITBETALING

Door de belastinghervorming van 1806, waarbij een nationaal fiscaal systeem werd ingevoerd, werden, zoals wij zagen, met de provinciale belastingdiensten ook vele kantoren waar deze uitbetalingen plaatsvonden opgeheven. Voorts werden de provincies voor hun inkomen afhankelijk van het nationale Ministerie van Financiën te Den Haag. Bovendien vervielen er met dit nieuwe systeem ook een aantal belastingen waarvan de opbrengst bestemd was voor de financiering van de predikantstraktementen. Wij noemden in dit verband reeds de zogenoemde rantsoenpenningen. Zo kwam van de totaalsom van f 250.000, die het kantoor Delft uitbetaalde, f 170.000 uit genoemde rantsoenpenningen en werden om maar enkele te noemen, de traktementen te Alkmaar geheel, en gedeeltelijk dat van Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen en Purmerend hieruit betaald.⁵ Voortaan zouden deze bedragen moeten komen uit de reguliere nationale belastingopbrengsten, hetgeen inhield dat uiteindelijk ook de uitbetalingen gecentraliseerd dienden te worden.

Om deze ingrijpende veranderingen in goede banen te leiden vaardigde het Ministerie van Binnenlandse Zaken een aantal resoluties uit, die beoogden in de veelheid van betalingskantoren meer eenheid te scheppen.

- Bij resolutie van 13 maart 1806, dus nog onder het bewind van Schimmelpenninck, werden de vier geestelijke kantoren van Zeeland opgeheven. De uitbetaling van de predikantstraktementen werd onmiddellijk onder toezicht van de Raad van Financiën gesteld. Dit gaf een besparing van f 27.000.⁶
- Op 11 maart 1807 werd een circulaire verzonden naar alle departementale⁷ bestu-

---

³ Ypey en Dermout, *Geschiedenis* IV, p. 351.

⁴ Zie p. 42.

⁵ Zie enquête, bijlage 2, Holland, p. 174.

⁶ NA *Dep. Ered.* inv. 136-I-3.

⁷ Na een poging als gevolg van de Staatsregeling van 1798 die mislukte (zie p.19) moesten als eerste stap naar nationale eenheid van het landsbestuur de provincies er toe gebracht worden hun autonomie op te geven. Om dit te bereiken reorganiseerde Lodewijk Napoleon in 1807 de administratie van het land naar Frans model. Het werd verdeeld in tien departementen. Behalve dat Holland gesplitst werd in de departementen Amstelland en Maasland, kwam deze indeling vrijwel overeen met die van de voormalige provincies. Hieraan werd als elfde departement toegevoegd Oostfriesland/Jeverland, dat in 1793 aan Rusland was toegekend en conform het in Tilsit gesloten akkoord (1807) tussen tsaar Alexander I en Napoleon, als schadeloosstelling voor Zeeuws-Vlaanderen werd afgestaan. Aan het hoofd van ieder departement kwam een landdros te staan, aangewezen door de koning, benoemd door de Staatsraad en bijgestaan door assessoren-provinciaal. Vóór de invoering hiervan op 1 juni 1807 werden onder Franse invloed de bestaande provincies ook wel departementen genoemd. Schama, *Patriotten*, p. 631, De Munck, *Lodewijk Napoleon*, p. 157.

ren en dat van het Landschap Drenthe met de instructie de uitbetalingen te uniformeren.⁸

- Uit een extract uit de registers van besluiten van de Minister van Financiën blijkt dat eveneens op 11 maart 1807 een beschikking werd gezonden naar alle departementen en het Landschap Drenthe om alle uitbetalingen over te brengen naar de departementale Raden van Financiën.⁹
- Bij dispositie werd bepaald dat de betalingen uit de Nassause domeinen met ingang van 1808 overgebracht dienden te worden naar de Landskas.¹⁰

Deze maatregelen om de uitbetalingen te concentreren op de departementale Raden van Financiën vormde een tussenfase op weg naar één concentratie op de Landskas, die met het decreet van 2 augustus 1808 van Lodewijk Napoleon in artikel 3 haar uiteindelijke beslag kreeg.¹¹

Vermeerdering door vermindering

De voorgestelde vermindering van het aantal predikantsplaatsen werd gepresenteerd als mogelijkheid om vermeerdering van de predikantstraktementen mogelijk te maken. Maar dat was het niet alleen. Men moet zich realiseren dat Janssen als staatsambtenaar in de eerste plaats de belangen van de overheid had te dienen. Hij had er met andere woorden voor te zorgen dat in de sector waar hij verantwoordelijk voor was, te weten de kerkelijke zaken, zo doordacht mogelijk met de beschikbare middelen werd omgegaan. Enerzijds moest hij er dus rekening mee houden dat door de onevenredig grote lasten die Frankrijk oplegde en de kwijnende welvaart de beschikbare staatsfinanciën in die jaren beperkt waren. Anderzijds had de overheid de verplichting op zich genomen de kerk althans financieel zo goed mogelijk te laten functioneren. Dat hield in dat de staatszorg zich in de eerste plaats zou uitstrekken tot de predikantstraktementen. De taak van Janssen was om drie belangen in 't oog te houden en tegen elkaar af te wegen: dat van de Staat, van de kerk en van de predikanten. Vandaar dat met vermindering van het aantal predikantsplaatsen niet alleen het belang van de predikanten werd gediend, maar ook dat van 's Lands kas. Wij zien dan ook dat hij in de verslagen naar aanleiding van de enquêtes, als het gaat over de mortificatie¹² van predikantsplaatsen, naast de voordelen voor de predikant ook telkens uitdrukkelijk de winst voor het Land vermeldt.

De plannen

Uit het feit dat religie een zaak van elk van de gewesten geweest was, volgt ook dat elk gewest inzake predikantsbenoemingen -rechten van collators-, salarissen en het aantal predikantsplaatsen zijn eigen beleid voerde, bepaald door eigen belangen en zonder overleg met de andere gewesten. Zo kon een noodzakelijke uitbreiding van het aantal predikantsplaatsen geblokkeerd worden omdat het niet strookte met de

---

⁸ NA *Dep. Ered.* inv. 135-4.

⁹ NA *Dep. Ered.* inv. 136-C 39.

¹⁰ NA *Dep. Ered.* inv. 136-B-23a.

¹¹ Bijlage 3.

¹² Technische term voor het opheffen van een predikantsplaats.

belangen van de politiek. Omgekeerd kon dit aantal ook gehandhaafd worden omdat men hierin een statussymbool zag. Van belang kon zijn een predikant te hebben met als titel professor.¹³ De politiek kon er mee pronken.

Een ander verhaal is dat op den duur vele Waals- of Engelshervormden overgingen tot de nederduits hervormde gemeenten of emigreerden, waardoor hun gemeenten tot een minimum aantal lidmaten werden gereduceerd, terwijl de predikantsplaatsen toch werden gehandhaafd. Schama meldt dat door de kwijnende handel en nijverheid in 1809 het aantal inwoners van Amsterdam voor het eerst sinds het begin van de zeventiende eeuw weer onder de 200.000 kwam te liggen en dat van Leiden onder de 30.000.¹⁴ Ook dit had geen invloed op het aantal predikantsplaatsen. Een andere factor was dat men vooral in overwegend rooms-katholieke gebieden, waar nauwelijks of in het geheel geen hervormden meer woonden, toch predikantsplaatsen handhaafde om daar de presentie van de hervormden veilig te stellen. Wie zich verdiept in de enquête van Janssen zal het allemaal tegenkomen.¹⁵

Janssen stond voor de taak de verbrokkelde structuur van het provincialisme te doorbreken door hiervoor één nationaal beleid in de plaats te stellen. Dit kwam tot uitdrukking in zijn richtlijnen die, naar aanleiding van de enquête van 1806,¹⁶ zouden gaan gelden voor alle gewesten. Het gaat daarin niet zozeer om besparingen dan wel om de herschikking van de predikantsplaatsen waarbij de baten ten goede komen aan de predikanten en de Landskas. Dit alles vanuit een uniform beleid, dat gericht was op de vorming van één centraal bestuurde kerk.

Voor de dorpen stelde Janssen een minimum voor van 200 zielen per predikantsplaats, of wel van 40 gezinseenheden.¹⁷ In het Gelderse gebied ten Zuiden van Maas en Waal en in Brabant 150 zielen en in sommige gevallen, waar ter wille van de diasporasituatie geen combinatie mogelijk was, zelfs 50 of wel respectievelijk 30 en 10 gezinseenheden per predikantsplaats.

Hoe hij zich dat indenkt kunnen wij lezen in zijn overzichten en voorstellen naar aanleiding van de genoemde enquête, waarin hij naast zijn plannen tot traktamentsverbetering ook die tot opheffing van een aantal predikantsplaatsen presenteert. Het zijn er 166.

Overbezetting

Orde op zaken moest gesteld worden in een situatie die als gevolg van de politiek van de Staten-Generaal na de vrede van Munster in 1648 uit de hand was gelopen. En dan denken wij vooral aan de Meierij van 's-Hertogenbosch. Na de ratificatie van de

¹³ Deze titel had in de achttiende eeuw een enigszins andere zeggingskracht dan tegenwoordig. Hij werd gebruikt zowel voor hen die aan de reguliere universiteiten verbonden waren als ook voor hen die in de Republiek verbonden waren aan de vele illustere scholen. Deze laatste categorie was vaak als bijzonder hoogleraar aangesteld als blijk van erkenning door het locale bestuur, bijvoorbeeld na het bedanken voor een beroep uit een andere gemeente. Bosma, *Woorden*, p. 151.

¹⁴ Zie hiervoor Schama, *Patriotten*, p. 672 vv.

¹⁵ Zie bijlage 2.

¹⁶ Zie p. 43.

¹⁷ Het CBS geeft als oudste gegevens van het aantal personen per wooneenheid 1859: 4.92, 1869: 4.77, 1879: 4.73. Wanneer wij deze aantallen extrapoleren zal dit in 1806 5 zijn.

Vrede van Munster op 4 april 1648 drongen de classis 's-Hertogenbosch en de Gelderse synode, waaronder deze classis ressorteerde, er bij de Staten-Generaal op aan in dat gebied een snelle invoering van de Reformatie te bewerkstelligen.¹⁸ Reeds op 25 mei 1648 machtigden de Staten-Generaal de Bossche classis veertien predikanten aan te wijzen die deze Reformatie ter hand zouden gaan nemen. Ter verdere voorbereiding hiertoe werd de in de geschiedschrijving als zodanig bekend staande Grote Kerkelijke Vergadering bijeengeroepen, die op 21 juli 1648 voor het eerst te 's-Hertogenbosch bijeenkwam om onder meer deze reformatie nader gestalte te geven. Daar zij zich bewust waren van de zware taak die deze predikanten te wachten stond, waren de Staten-Generaal bereid aan deze predikanten een traktement van 800 gulden per jaar toe te kennen, 200 gulden meer dan het gebruikelijke. Ondertussen was de Grote Vergadering tot de conclusie gekomen dat dit aantal veel te gering was om het beoogde doel te bereiken en daarom pleitte de classis er met succes voor nog eens 32 predikanten aan te trekken.

Hoewel de Staten-Generaal op 16 juni 1648 alle priesters had gelast het grondgebied van Staats-Brabant te verlaten, lieten de katholieke inwoners van de Meierij zich niet van hun geestelijke verzorging beroven en verzetten zij zich met alle middelen tegen de komst van deze predikanten en de overdracht van hun kerken aan deze representanten van de gereformeerde leer die, nadat zij gezuiverd waren van "Altaaren, Beelden en dergelijke afgodische Versierselen",¹⁹ in gebruik werden genomen. Op alle mogelijke en onmogelijke wijzen wisten zij hun geestelijke verzorging veilig te stellen. Zo is het gebleven in de verdere loop van de zeventiende en achttiende eeuw. Tegen het einde van deze eeuw bedroeg het aantal lidmaten der hervormde kerk slechts ongeveer 900 op een bevolking van ongeveer 56.000 zielen, in hoofdzaak bestaande uit gereformeerde overheidsdienaren en hun gezinnen die vanuit Den Haag hier waren aangesteld.²⁰

Het gevolg van deze politiek was echter dat er vaak minuscuul kleine gemeenten ontstonden, die zich zonder de sterke arm van Den Haag nooit zouden kunnen handhaven. Doordat in 1796 Brabant een zelfstandige provincie was geworden en diens gevolgvele gereformeerde ambtenaren wegtrokken daalde het aantal gemeenteleden verder, waardoor in veel gemeenten dit aantal zo terugliep dat er soms geen enkele meer overbleef. Ook deze zaak vroeg om maatregelen.

Uitvoering van de plannen in Brabant

De eerste combinaties en mortificaties hadden reeds in een vroeger stadium plaatsgevonden op de domeinplaatsen, die rechtstreeks onder het Ministerie van Financiën ressorteerden. Zo werd op 5 juni 1805 de predikantsplaats van Nispen met Roosendaal en van Sambeek met Vierlingsbeek gecombineerd, op 27 september die van Maesheze en Soerendonck met Budel, terwijl op 25 september de tweede plaats van Geertruidenberg werd opgeheven.

¹⁸ Zie Ton Wouters, 'De vrede van Munster en de Reformatie in de Meierij', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*: 1, afl.2 (1998), p. 10v.

¹⁹ Bachiene I, *Geographie*, p. 81.

²⁰ NA *Dep. Ered. inv.* 138, en Bachiene I, p. 81.

Op het Ministerie van Binnenlandse Zaken bepaalde men zich, gegeven de urgentie, begrijpelijkerwijs eerst tot Brabant. Op 20 januari 1807 werd Janssen gemachtigd bij alle voorkomende vacatures aldaar de combinaties voor te dragen die hiervoor in aanmerking kwamen.²¹

Zo werd op 23 januari 1807 besloten tot de volgende combinaties dan wel samenvoegingen, met daarachter het aantal zielen.

Chaam (40) met Baarle-Nassau (35)

Kessel (11) en Lith / Alem (115)

Berchem (5) en Oss (125)

Nistelrode (2) en Heeswijk (58)

Moergestel (9) en Oisterwijk (36)

Lage Mierden (12) en Hilvarenbeek (92)

Op 27 maart 1807 volgden: Son (15), Geldrop (13) en Leende (10) met Oedenrode (62), Mierlo (21) en Heeze (48) en op 12 oktober 1807: Herpt en Hendrikhuizen (50) met Heusden en Vlijmen (78), Putte (22) met Ossendrecht (107).

Bij de decreten die deze combinaties in het leven riepen werden tevens nadere bepalingen bekend gemaakt over het traktement van de predikant die in de combinatie zou gaan functioneren. Zo zou de jaarwedde vermeerderd worden met f 150. Verder zouden regelingen getroffen moeten worden ten aanzien van de verdeling van het aantal diensten, de sacramentsvieringen, de 'huisbezoeken' en de diaconale fondsen en diende de kerkenraad vóór de uitbetaling van het laatste kwartaal van het combinatie-traktement een certificaat af te geven dat de predikant zijn werkzaamheden naar behoren had vervuld. Tenslotte zouden de gecommiteerden van de classis 's-Hertogenbosch jaarlijks een onderzoek doen naar de staat van de gecombineerde gemeenten.²²

Maatregelen buiten Brabant

De plannen van Janssen bleven niet beperkt tot Brabant.²³ Op 4 juni 1807 wordt hij gemachtigd om gemeenten in het gehele land te verplichten, in geval van een vacature, bij het departement²⁴ goedkeuring voor vervulling te vragen. Daartoe zond Binnenlandse Zaken op 8 juni 1807 een brief aan alle classes inhoudende dat wat in Brabant was gebeurd ook in de andere departementen plaats zou kunnen vinden. Met het oog hierop werd aan de classes verzocht zo spoedig mogelijk een opgaaf te doen van de bestaande vacatures en in 't vervolg bericht te mogen ontvangen van alle ontstane vacatures met een toevoeging erbij of deze, in verband met het 'annus gratiae',²⁵ door een predikant waren ontstaan die een weduwe achterliet. Nadrukkelijk werd hierbij vermeld dat men niet zou overgaan tot een combinatie alvorens men alle vereiste informatie had ontvangen, ook die van de classes. Begrijpelijkerwijze wekte deze brief nogal beroering. Afgezien van de onzekerheid over de voortgang van het beroepingswerk waarin de betrokken gemeenten kwamen te verkeren beklagde men

²¹ NA Dep. Ered. inv. 138.

²² NA Dep. Ered. inv. 138 / 24.

²³ Zie bijlage 2, Overzicht.

²⁴ Van Binnenlandse Zaken.

²⁵ 'Annus gratiae' behelst het recht van een predikantsweduwe op de inkomsten aan de standplaats verbonden incl. de huisvesting in de pastorie, gedurende één jaar na het overlijden van haar echtgenoot.

zich ook over de vertraging die van deze procedure het gevolg zou kunnen zijn. Hierover werd men echter al spoedig gerustgesteld. Op 30 juni 1807 kwam er vanwege het ministerie een nader bericht dat, voorzover het vervullen van een vacature hierom op bezwaren zou stuiten, de belanghebbenden binnen veertien dagen na de ontvangst van het bericht van de vacature van het ministerie bericht zouden ontvangen. Zo dit bericht binnen de gestelde termijn niet ontvangen was kon men zonder enig bezwaar met het beroepingswerk beginnen. Voor vertraging behoefde men dus niet te vrezen.²⁶

Om verdere overbodige vrees en ongegronde pretenties te voorkomen en de weg tot willekeur af te snijden werd bij beschikking van 13 november 1807 het volgende stelsel bekend gemaakt tot regeling van het aantal predikantsplaatsen:²⁷

1. In geval van een vacature komen alleen gemeenten voor een combinatie in aanmerking waarvan de omvang zo gering is dat er voor de vervulling van het dienstwerk geen afzonderlijke predikant nodig is en de locale ligging het mogelijk maakt dat een naburige predikant dit werk goed kan waarnemen.
2. Voor toepassing van deze regel komen als regel gemeenten met niet meer dan 200 zielen in aanmerking.
3. Uitzonderingen hierop zijn mogelijk in die zin dat, ook al valt een gemeente in de termen van combinatie, bijzondere omstandigheden kunnen nopen in een afzonderlijke regeling te voorzien. Dit geldt ook voor gemeenten met meer dan 200 zielen.
4. Wat de steden en grote gemeenten met meer dan één predikant betreft wordt bepaald dat elke gemeente van 2000 zielen die meer dan twee predikanten telt, deze zullen behouden zonder dat gemeenten van die omvang die momenteel één predikant hebben hieruit consequenties mogen trekken.
5. Gemeenten met minder dan 2000 zielen behouden alleen dan hun tweede predikant als bijzondere omstandigheden dit vereisen.
6. Grotere gemeenten zullen, behoudens uitzonderingen door bijzondere omstandigheden, hun groter aantal behouden naar evenredigheid van hun zielental. Hiervoor wordt met een kleine variant teruggegrepen op de tabel die al eerder als richtlijn diende voor de bewerking van de binnengekomen enquêteformulieren en als volgt luidt:²⁸

Tot	2000 één predikant	10000	tot 13000 zes predikanten
2000 tot	4000 twee predikanten	13000	tot 16000 zeven predikanten
4000 tot	6000 drie predikanten	16000	tot 20000 acht predikanten
6000 tot	8000 vier predikanten	20000	en daarboven negen predikanten
8000 tot	10000 vijf predikanten		

7. Voor de steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag dient eerst advies gevraagd te worden aan de classes waaronder zij ressorteren.

²⁶ NA Dep. Ered. inv. 138 / 42.

²⁷ Koninklijk Besluit van 5 september 1807.

²⁸ Zie p. 43.

8. Van dit besluit zijn gemeenten in Noord-Brabant en in de classis Nijmegen bezuiden de Waal uitgezonderd, omdat daar niet het aantal zielen maar bijzondere omstandigheden doorslaggevend zijn.
9. Hetzelfde geldt voor de Waalse en Engelse gemeenten.

De grondslag van dit stelsel komt dus in grote trekken overeen met de normen die Janssen hanteerde bij zijn voorstellen tot herstructurering van het aantal predikantsplaatsen, met dit verschil dat zij nu bindend werden voorgeschreven.²⁹

Ondertussen was, hangende deze procedure, op 12 oktober 1807 tot combinatie van Volendam (160) met Edam (2133) besloten, met de bepaling dat de predikant van Edam om de drie weken zou preken in Volendam, waarvoor hij een jaarlijkse vergoeding zou ontvangen van f 150. Daarna volgden nog een reeks van combinaties en mortificaties. Bij besluit van 9 december 1807 werd Oostgrafdijk (180) met Westgrafdijk gecombineerd. Opgeheven werden de tweede plaats in Muiden (583) en de vierde plaats in Gorinchem (4000).

Begin 1808 werden gecombineerd:

Oosterleek (99) met Wijdenes (120),
Eenigenburg (77) met Zuidzijpe,
Hoogmade (95) met Woubrugge,
Wijk aan Zee (53) met Beverwijk en Velsen,
Uitdam met Holysloot en Zuiderwoude (15),
Den Dungen met St. Michielsgestel (71),
Fort Andries met Heerewaarden.

Opgeheven werden:

de negende plaats in Haarlem (11820),
de tiende plaats in Middelburg (13000),
de vijfde plaats in Nijmegen (6000), was sedert 1805 niet vervuld,
de vijfde plaats in Hoorn (6000),
de tweede plaats in Hindeloopen (1050),
de tweede plaats in Stavoren (800),
de derde Franse plaats in Middelburg (300),
de Engelse plaats in Leiden (40),
de Engelse plaats in Utrecht (42 lidm.), sedert 1794 vacant.

De gemeenten Oosterwijtwerd, Gellicum en Rhenoy, Garsthuizen, Avenhorn en Oterdum deden uit eigen beweging geheel of gedeeltelijk afstand van de tot nu toe uit 's Lands kas genoten uitkering. In Rhenoy en Gellicum bedroeg dit f 120.

Tot aan mei 1808 waren er 33 predikantsplaatsen opgeheven,³⁰ wat voor 's Lands kas, inclusief de kindergelden, een besparing betekende van f 19.574 per jaar en voor de plaatselijke kassen van f 4.083.

---

²⁹ Zie p. 43 en *NA Dep. Ered.* inv. 138 / 42.

³⁰ Dit aantal is van Janssen, een exacte telling levert 34 op. Een misrekening of een reden die niet meer te achterhalen is?

Na de instelling van het Ministerie van Eeredienst op 11 mei 1808 werden nog tien plaatsen opgeheven door samenvoeging van:

Ransdorp	(189)	met Schellingwoude (157),
Haringhuizen	(112)	met Barsingerhorn,
Koog	(58)	met Den Burg, Texel,
Hoorn	(86)	met Waal, Texel.

Door opheffing van de negende plaats in Middelburg en zes Franse plaatsen te weten de derde in Leiden (1510), de vierde in Den Haag (2212), de vierde in Rotterdam (900), de tweede in Breda, de zesde in Amsterdam (3000) en die in Zierikzee (25), werd opnieuw voor 's Lands kas f 5.790 en de plaatselijke kassen f 5.270 bespaard. In het geheel werden hiermee tot en met het jaar 1808 43 plaatsen opgeheven, wat een besparing³¹ betekende van f 25.364 voor 's Lands kas en f 9.353 voor de plaatselijke kassen.

De sanering van het aantal predikantsplaatsen was nog niet ten einde. In de jaren 1809 en 1810 vond de samenvoeging plaats van Rijswijk (180) met Giessen, van Kulslagen (117) met Leimuiden en Nieuwveen. Verder de opheffing van de tweede in Montfoort (436), Goor (1049) en Makkum (1090), de vierde in Harlingen (5441), de achtste in Haarlem (11820) en drie Franse plaatsen: Deventer, de tweede in Dordrecht (140) en de vijfde in Amsterdam (9000). Deze laatste mortificaties leverden nog eens f 4.317 op voor het Land en f 1.975 voor plaatselijke kassen ofwel totaal f 6.292. In totaal werden 53 plaatsen opgeheven.

Combinaties in Friesland en Groningen

Opmerkelijk is dat, behalve de mortificatie in drie steden van Friesland: Hindeloopen, Stavoren en Harlingen in deze provincie geen melding wordt gemaakt van meer mortificaties of combinaties. Dit laatste is nog merkwaardiger gezien het niet onbelangrijke aantal gemeenten dat vanwege het geringe zielental hiervoor in aanmerking zou moeten komen. In een schrijven van 19 oktober 1807 aan Janssen geeft Ds. Brouwer uit Blija op diens verzoek advies over combinatiemogelijkheden in Friesland. Hij schrijft dat vanaf de Reformatie in deze provincie reeds "zeer veele en zommige zelfs zeer lastige Combinaties hebben plaatsgevonden". Gezien het geringe zielental komen hiervoor sommige gemeenten wel in aanmerking. Er zijn echter twee problemen die dit vrijwel onmogelijk maken. In de eerste plaats zijn dat de slechte en vooral 's winters door plassen en poelen vrijwel onbegaanbare wegen en verder zijn daar nog de onderlinge afstanden, waardoor het vooral voor oudere predikanten bezwaarlijk is om zich te verplaatsen. Ook de classis Sneek geeft hierin een negatief advies.³² Over Groningen geeft Ds. D.G. Reddingius van Farmsum in een brief van 30 november 1807 advies. Dit luidt kort en goed: Aangezien het benoemen van predikanten vooral op het platteland in handen is van collatoren is hier van overheidswege weinig te regelen.³³ De conclusie kan dus moeilijk anders zijn dan dat in deze gewesten nauwelijks combinaties te verwezenlijken zijn.

³¹ Zie voor betalingen uit de plaatselijke kassen de enquête onder bijlage 2, p. 167.

³² NA Dep. Ered. inv. 138 / 83.

³³ NA Dep. Ered. inv. 138 / 86.

Het resultaat van al deze maatregelen is als volgt samen te vatten. In totaal werden 53 plaatsen opgeheven. Dit gaf inclusief kindergelden de volgende bezuinigingen: voor het Land f 30.231 en voor de plaatselijke kassen f 11.328; totaal f 41.559.

De strijd om de bestemming, de nota Cuijpers

Volgens de aanvankelijke plannen van Janssen zouden de uitgespaarde bedragen bestemd worden om buiten bezwaar van de schatkist de traktementen van de hervormde predikanten te verbeteren, maar de omstandigheden waren echter ondertussen door de komst van het bewind van Lodewijk Napoleon veranderd.

Aangemoedigd door het feit dat de koning een geloofsgenoot was werd er van rooms-katholieke zijde druk op hem uitgeoefend dit bedrag te bestemmen voor het levensonderhoud van haar geestelijkheid en die van de lutheranen. Op verzoek van de koning van 11 januari 1808 stelde de rooms-katholieke staatsraad Cuijpers een nota op over de betaling der geestelijkheid in de nieuwe situatie waarin ook andere kerkgemeenschappen dan de hervormden hun eisen stelden.³⁴

In deze nota van 25 januari 1808 wordt eraan herinnerd met welke vreugde de rooms-katholieken hier de Fransen hebben begroet ter beëindiging van de hervormde alleenheerschappij. Men verwachtte in ieder geval voor alle kerkgenootschappen dezelfde rechten en voorrechten. Hoewel in de achtereenvolgende staatsregelingen dit beginsel werd vastgelegd is daar tot nu toe weinig van terechtgekomen. Integendeel, de hervormden zijn nog steeds in vele opzichten bevoorrecht gebleven en zijn de enigen die financieel op staatssteun kunnen rekenen. Dit mag zo niet blijven, zeker niet onder een vorst als Lodewijk Napoleon. Met het oog hierop wordt aan de vorst een ingrijpend plan voorgelegd, dat op het volgende neerkomt.

1. Eind december 1808 zullen alle betalingen uit de publieke middelen aan of ten gunste van predikanten, kerken of gemeenten beëindigd worden.
2. Met ingang van 1 januari 1809 zullen alle predikanten en pastoors van in het koninkrijk toegelaten erediensten door de Staat op dezelfde voet gesalarieerd worden en wel op de volgende wijze: In een gemeente met minder dan 400 zielen zal er geen uitkering plaatsvinden. In dat geval bestaat de mogelijkheid een combinatie aan te gaan met een naburige gemeente om zo het zielental te verkrijgen dat nodig is om de vastgestelde subsidie te ontvangen. Deze subsidies zullen als volgt geregeld worden:

In gemeenten van 400 tot 600 zielen f 400

600 - 1000 - f 600

1000 - 1500 - f 800

1500 - 2000 - f 1000 en f 300 voor elke duizend zielen meer.

3. In een gemeente met meer dan één predikant of pastoor van dezelfde denominatie zal de verdeling van de vastgestelde subsidie nader geregeld worden.
4. Alle nu dienstdoende geestelijken zullen hun overeengekomen toelagen uit de publieke kas blijven ontvangen, maar de betaling van emolumenten van welke aard

---

³⁴ NA Dep. Ered. inv. 135 / 143.

ook en van kerkelijke functionarissen³⁵ zullen per eind december 1808 beëindigd worden.

5. Elke geloofsgemeenschap zal voor haar eigen onderhoud dienen te zorgen, terwijl het ten strengste verboden is dat, zoals nu wel voorkomt, leden van een andere geloofsgemeenschap hiervoor betalen.
6. De Staat zal de pensioenen betalen van alle geestelijken die ter wille van hun leeftijd of invaliditeit hun werkzaamheden niet meer kunnen waarnemen.
7. Dit pensioen zal nooit meer dan f 600 per jaar mogen bedragen.
8. Om de publieke kas, waarvan de lasten door toename van de kerkelijke uitgaven zullen toenemen, zo veel mogelijk te ontlasten zullen alle kerkelijke en geestelijke goederen in kerkelijk bezit, waaruit nu predikanten hun traktement ontvangen, genationaliseerd worden. De fabrieksgoederen waaruit het onderhoud en de exploitatie van de kerkgebouwen bekostigd worden zijn als particulier bezit hiervan uitgezonderd.
9. Alle kerkelijke gemeenten, die voor bovengenoemde uitkeringen in aanmerking komen, dienen vóór 1 oktober bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken een door het gemeentebestuur gewaarmerkte opgave te doen van:
  - a. Het aantal zielen dat hun gemeente telt.
  - b. Het aantal predikanten/pastors.
  - c. Hun huidige salaris en emolumenten.
  - d. De staat van hun kerken, de inkomsten eraan verbonden, van wie zij zijn geweest en door wie zij onderhouden worden.

Hier vallen wel enkele kanttekeningen bij te plaatsen:

Ten eerste bij punt 2 waar wordt voorgesteld om gemeenten beneden de 400 zielen de rijkssubsidie te onthouden. Dit zou betekenen dat van de 1200 hervormde gemeenten er circa 450, die minder dan 400 zielen telden, in moeilijkheden zouden geraten. Vele zijn vanwege hun geografische situering niet combineerbaar, gescheiden als zij zijn door water en moerassen, zoals in Amstelland, Friesland en in het bijzonder in Brabant, omdat van de 70 gemeenten aldaar, die voorheen tot Zuid-Holland behoorden, er slechts vijf zijn die aan de norm van 400 voldoen en daardoor herderloos dreigden te geraten. De Franse gemeenten zouden nagenoeg geheel vervallen, omdat er van de 32 slechts vijf aan de norm voldoen; ook voor de Lutheranen van wie 30 gemeenten niet aan de norm van 400 voldoen, de Doopsgezinden met 20 van de 130 en de Remonstranten van wie er slechts enkele van de 28 eraan voldoen zou dit nadelige gevolgen hebben. Dit alles terwijl de rooms-katholieken daarentegen er slechts 45 beneden de 400 zielen telden op hun 634 parochies.

Ten tweede bij punt 4 betreffende de daar genoemde kerkelijke functionarissen van wie de betaling beëindigd zou moeten worden en de bij punt 7 genoemde pensioenen waar geen melding gemaakt wordt van de weduwenpensioenen en de kindergelden, terwijl niet in aanmerking wordt genomen dat de geestelijken alleen maar voor zichzelf behoeven te zorgen.

---

³⁵ Hieronder worden verstaan: koster, voorlezers, voorzangers, organisten, catechiseermeesters en ziekentroosters.

Ten derde bij het meest saillante punt 8 in deze nota, waar sprake is van nationalisatie van de nog in kerkelijk bezit zijnde kerkelijke en geestelijke goederen om daarmee de financiering van de hele opzet mogelijk te maken.

De vraag is echter in hoeverre de opsteller van dit rapport zich realiseerde welke juridische problemen hierbij om de hoek zouden komen kijken. Immers door de scheiding van kerk en staat in 1796 werd het oppertoezicht overgedragen aan de plaatselijke gemeenten, zodat deze goederen uiteindelijk hun blote eigendom geworden waren.³⁶ Dit laatste werd aangescherpt door artikel 13 van de Staatsregeling van 16 oktober 1801: “Ieder Kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer Eeuw door hetzelfde werd bezeten”.³⁷

Dit werd verder nog onderstreept in een advies dat Janssen op diens verzoek geeft aan de secretaris van staat naar aanleiding van een aan hem gerichte brief van de gecommitteerden van de hervormde gemeente te Utrecht. Zij roepen zijn bemiddeling in opdat bij de verkoop van geestelijke goederen, beheerd door de overheid, de opbrengst hiervan niet gestort zou worden in de nationale kas maar in effecten beschikbaar zou blijven voor de hervormde gemeente.³⁸ Janssen geeft dan in een beschouwing³⁹ gedateerd 22 mei 1806 uitvoerig zijn visie weer, die hij samenvat in twee punten:

- Hoe verhouden zich de geestelijke goederen tot de staat.
- Wat zijn de bijzonderheden van deze goederen die in aanmerking genomen dienen te worden.

Wanneer de goederen in het bezit zijn van de kerkelijke gemeenten, dan is de Staat incompetent en mag deze zich hiermede niet bemoeien(curs. d.O.). Anders is het wanneer de goederen overgedragen zijn aan het Land en beheerd worden door de landskantoren. De soeverein eigende zich met die bepaling van overdracht de goederen toe, maar verplichtte zich daarmee ook ‘de Godsdienst’ te bekostigen. Niet juist is de visie dat de hoge regering slechts administrateur zou zijn. Om welke reden de gemeenten indertijd ook het bestuur van die goederen hadden overgedragen aan de Staat, deze heeft het recht met de goederen te doen wat hem goeddunkt. De Staat had immers tegelijkertijd de verplichting op zich genomen ‘de Godsdienst’ te onderhouden. Ook als de goederen in de loop der eeuwen na de Reformatie verdwenen waren bleven de landskantoren bestaan. Men zou echter kunnen zeggen dat met het oog op de uitbetaling der traktementen goederenbezit voor de kerk een grotere garantie biedt. Maar als de overheid kwaadwillig zou willen zijn, kan zij evengoed een einde maken aan de uitbetalingen der traktementen als de goederen naasten. Aldus de mening van Janssen.

In deze visie van Janssen is voor ons van belang de hierboven gemarkeerde passage dat de Staat incompetent is inzake de goederen die kerkelijk eigendom zijn. De uiteindelijke conclusie kan ook geen andere zijn dan dat de goederen onder kerkelijk beheer onvervreemdbaar eigendom zijn van de betreffende kerkelijke gemeente en dat nationalisatie dus een regelrechte inbreuk zou betekenen op de rechten van de wettige eigenaar. In verband met de dreigende nationalisatie als gevolg van de

---

³⁶ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 149.

³⁷ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 215.

³⁸ NA *Dep. Ered.* inv. 134 / 61.

³⁹ NA *Dep. Ered.* inv. 1 / 1.

Staatsregeling van 1798⁴⁰ was men al tot de conclusie gekomen dat nationalisatie eerder een kwestie was van de rechter dan van de politiek.⁴¹ Het meest zouden de hervormden onder deze regeling te lijden hebben terwijl de rooms-katholieken er alleen maar bij zouden winnen. Dit terwijl de hervormden 60% van de totale bevolking uitmaakten en de rooms-katholieken 33%. “Wat moeten de gevolgen zijn van de ingekankerde haat en verbittering, die hiervan zeker de suite is”, zo vraagt Janssen zich tenslotte af.⁴²

Vermeldenswaard is tenslotte nog de volgende reactie van Janssen op het rapport van staatsraad Cuijpers:⁴³

Dat geschreeuw over vervolging der Catholyken in Holland, behoorde na zoo dikwerf geresconteerd te zijn toch eenmaal ophouden. Tot in het midden der achttiende eeuw was er geen Staat welks godsdienstige verdraagzaamheid zoo geroemd werd als die der Vereenigde Nederlanden. Eerst met Frederik de Grote, die de eerste grondslag lag en Amerika dat het grote voorbeeld gaf, kwam hier verandering in. Kijk eens naar Spanje, Portugal, Italië, Oostenrijk, Rusland, Engeland, Zweden, Denemarken, enz. Hier is geen heersende kerk en zijn er geen burgerlijke voor- en nadelen aan die of geene belijdenis verbonden. Er moet nog maar bewezen worden dat uit deze gelijkstelling ook gelijke betaling volgt. Zonder dat de behoefte en de omstandigheden van de eeredienst daarin verschil zou mogen maken. Men kan dat gemakkelijker introduceren in een nieuw op te richten staat als in een reeds georganiseerde Maatschappij en vooral in Holland. Het maakt nog wel iets uit of het gaat om een eeredienst welke van de aanvang af door de Staat gesalarieerd wordt en natuurlijk bij voortduring meer ondersteuning behoeft dan die reeds sedert eeuwen op zichzelf bestaan. Verder leveren de erediensten de hervormden naar hun aard minder middelen op aan de bedienaars dan bij de catholyken. Tenslotte de tegenwoordige omstandigheden geven wat de denkwijze en welvaart betreft minder mogelijkheden voor een godsdienstig genootschap en zijn minder gunstig om zijn bestaansmiddelen te moeten missen. De billijkheid en uitvoerbaarheid maken dit niet wel mogelijk.

De vraag was overigens nu wel of Lodewijk Napoleon onder druk van de rooms-katholieken een dergelijke diep ingrijpende maatregel zou nemen, met name die van nationalisatie van de nog in kerkelijk bezit zijnde kerkelijke en geestelijke goederen, die ongetwijfeld een groot deel van het Nederlandse volk tegen hem in het harnas zou jagen. Omdat echter de hervormden te veel bevoordeeld werden was de bestaande toestand onhoudbaar. Daar de koning ervan wilde uitgaan alle geloofsgemeenschappen op gelijkwaardige voet te willen laten delen in de staatszorg, begon hij met een serie maatregelen die tot dat doel moesten leiden.

Bij decreet van 6 april 1808⁴⁴ besloot hij dat de fondsen onder beheer van de geestelijke kantoren, waaruit tot nu toe alleen de hervormde leraren hun traktement hadden ontvangen, in ‘s Rijks amortisatiekas dienden te worden gestort, met de bepaling dat de betalingen die voorheen daaruit hadden plaatsgevonden voortaan uit ‘s Lands kas zouden worden gedaan.

Op 18 juli van dat jaar verklaarde hij, “dat alle bedienaars van de godsdienst gelijke aanspraak hadden op dezelfde aanmoediging, op denzelfden onderstand en dat, zoo

⁴⁰ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 47.

⁴¹ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 123.

⁴² NA Dep. Ered. inv. 135 / 143.

⁴³ NA Dep. Ered. inv. 137 / 143.

⁴⁴ NA Dep. Ered.: Besluit houdende etc. en De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 106.

dit nog niet was geschied, zulks alleen daaraan moest worden toegeschreven dat deze zaken zoo moeilijk en gewichtig zijn. De constitutie, zijne gevoelens en zijne grondbeginselen verplichtten hem echter om alle geestelijken en alle leden van welke godsdienst of gemeenschap ook, zonder onderscheid, dezelfde voorrechten en voordeelen toe te staan". Hij stelde zich dan ook op het standpunt dat zij, die tot nu toe geen of weinig ondersteuning genoten, in zoverre de Schatkist het toeliet, van die voordelen moesten kunnen profiteren, en tevens dat zij die reeds kortere of langere tijd hiervan genoten dientengevolge hiervan iets moesten prijsgeven.

Het resultaat van dit alles was dat de f 40.000 afkomstig van Janssens bezuinigingsoperaties en bestemd voor verbetering van de predikantstraktementen, door Mollerus en Janssen, om erger te voorkomen, met veel ophef aan de koning werden gepresenteerd en bestemd werden voor de rooms-katholieke geestelijkheid en de lutherse predikanten.

Ministerie van Eredienst

Om de omvangrijke operaties, die van al deze maatregelen het gevolg waren, in goede banen te leiden was op 11 mei 1808 een ministerie van eredienst in het leven geroepen, dat belast werd met al hetgeen de eredienst betrof van alle godsdienstige gezindten.

Als hoofd van dit ministerie werd bij Koninklijk Besluit op 15 mei 1808 J. H. Mollerus (1750-1830) benoemd, die sedert 1806 als directeur-generaal van Binnenlandse Zaken en Erediensten functioneerde. In de tijd van de Republiek was hij raadsheer van het Hof van Holland, terwijl hij in 1784 werd benoemd tot secretaris van de Raad van State. In 1795 moest hij echter vanwege zijn verknochtheid aan het oude regime het veld ruimen. Hij was een van de oprichters van de Haagse gemeentecommissie en had een werkzaam aandeel in het tot stand komen van het Hollandse Stedenberaad.⁴⁵ Door zijn gematigdheid was hij in staat vele malen met succes als bemiddelaar tussen partijen op te treden. Lodewijk Napoleon was zeer op hem gesteld.

Tot zijn competentie behoorde niet alleen de bezoldiging van de geestelijken, maar ook hun benoeming, het toezicht op hun handel en wandel en de daarmee samenhangende maatregelen van de kerkelijke tucht (sic!) behoorden daartoe. Verder moest hij ervoor "waken dat het gepredikte diene tot bevordering der braafheid en tot vermeerdering van het welzijn van de Maatschappij". Het kwam erop neer dat de Staat over onbeperkte bevoegdheden beschikte in vrijwel alle kerkelijke zaken zowel 'circa sacra' als 'in sacris'.⁴⁶ Dit was de regenten uit de tijd van de Republiek zelfs niet gelukt.

Rapport Mollerus

Voordat Mollerus met zijn ambtenaren aan de slag zou gaan wenste hij dat er duidelijkheid geschapen zou worden over de bezoldiging van de geestelijkheid uit 's Lands kas. Op 28 mei 1808 diende hij daartoe een uitvoerig rapport in. In een

---

⁴⁵ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 187 en 189.

⁴⁶ Ypey en Dermout IV, *Geschiedenis*, p. 378v.

daarbij behorende memorie,⁴⁷ die wij hieronder puntsgewijs aan de orde stellen,⁴⁸ gaat hij in op het rapport van Cuijpers en stelt hij het volgende:

1. Overeenkomstig het beginsel van gelijke bescherming van alle in dit Rijk gevestigde en erkende kerkelijke genootschappen en erediensten, zorgt de Staat voor de bezoldiging van al hun 'Leeraren'.
2. "Aan het Hervormd Kerkgenootschap wordt mitsdien verzekerd de bezoldiging van derzelver Leeraren op den tegenwoordigen voet" onverminderd de maatregelen die genomen zullen worden zoowel ten aanzien van het verminderen van het getal der predikanten, alsook van het combineren van kleinere gemeenten alsmede de pogingen om buiten bezwaar van de dienstdoende predikanten de bezoldiging op een gelijkmatig en redelijk peil te brengen.
"Inmiddels worden gecontinueerd de betalingen die thans geschieden aan eenige Lutherse gemeenten en ook aan de Roomsche-Catholyke Geestelijkheid in Brabant", terwijl afhangende van de toestand van 's Lands financiën met de meeste spoed bezien zal worden in welke vorm de betaling aan de geestelijkheid van overige gezindheden geregeld zal kunnen worden.
3. Al die betalingen zullen geschieden uit 's Lands kas, dus ook die welke tot nu toe uit plaatselijke of gewestelijke kassen plaatsvonden. De lastenvermeerdering voor 's Lands kas die hiervan het gevolg zal zijn wordt ten dele gecompenseerd doordat alle geestelijke goederen en fondsen onder beheer van plaatselijke, regionale en provinciale overheden, waaruit tot nu toe geheel of ten dele de bovengenoemde betalingen hadden plaats gevonden, naar 's Lands schatkist zullen worden overgebracht.
4. Tegenover punt 9 van het eerder genoemde rapport Cuijpers, waarin wordt gesteld dat alle kerkelijke en geestelijke goederen in kerkelijk bezit genationaliseerd zouden moeten worden, stelt hij in punt 4 van zijn memorie: "Alle Kerkgenootschappen zonder onderscheid behouden onder Oppertoezicht van den Minister van den Openbaren Eeredienst de vaste goederen, fondsen, gestichten en andere eigendommen thans door dezelve bezeten, en welke goederen dienen om daaruit de bezoldiging van derzelver Leeraren en geestelijke of kerkelijke Bedienden te vinden. Wanneer eenige Godsdienstige Gemeente mogt vermeenen aanspraak te hebben op de bezittingen van een andere, zal dezelve de gronden en bewijzen harer reclame voor den Competenten Rechter moeten brengen, ten einde overeenkomstig regelen van rechten te worden beoordeeld". Daarmee wilde hij paal en perk stellen aan de ongenueanceerde rooms-katholieke aanspraken op het goederenbezit van de hervormde gemeenten zoals verwoord in de bovengenoemde nota Cuijpers. Het maakte immers nog wel iets uit of deze betrekking hadden op gebieden als de noordoosthoek van Overijssel, waar ten tijde van de invoering van de Reformatie de bevolking grotendeels rooms-katholiek gebleven was, of op een provincie als Drenthe, waar de bevolking nagenoeg geheel met de Reformatie was meegegaan.⁴⁹

---

⁴⁷ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 665, Ypey en Dermout IV, *Geschiedenis*, p. 372v.

⁴⁸ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 106vv.

⁴⁹ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 98.

5. Wel is hij van oordeel dat voortaan uit de publieke kas geen middelen meer ter beschikking gesteld dienen te worden voor de salariëring van plaatselijke functionarissen als kosters, voorlezers, voorzangers, organisten en catechiseermeesters, hetgeen betekende dat de kerkelijke gemeenten voortaan hierin zelf dienen te voorzien.
6. Of er nog synodale, classicale en kerkvisitatiegelden zouden worden uitbetaald zou later worden vastgesteld, samenhangend met de reorganisatie van het Kerkelijk Bestuur.
7. De uitbetalingen der pensioenen zullen voortaan wel gecontinueerd worden, zij het bij Koninklijk Besluit of op grond van een nog nader te arresteren reglement.
8. Wat betreft de pastorieën en kerken, stelt hij voor om als regel deze in bezit te laten van het kerkgenootschap dat deze tot nu in gebruik heeft. Mocht dit kerkgenootschap echter meer gebouwen bezitten dan het voor de uitoefening van zijn erediensten nodig heeft dan zou het van het overtollige gebouw afstand moeten doen aan een ander genootschap dat daaraan behoefte heeft. Voor het rooms-katholieke Brabant zullen bijzondere regelingen getroffen dienen te worden.

Uit dit plan van Mollerus, opgesteld door Janssen,⁵⁰ blijkt welke weg hij in wilde slaan. Aan het beginsel van gelijkberechtigtheid van alle kerkgenootschappen ten opzichte van de Staat mocht niet getornd worden, ook niet aan de daarop gebaseerde verlangens van de rooms-katholieken om financiële steun van staatswege voor hun kerkelijke organisatie. Maar hij streefde er wel naar de bestaande positie van de hervormden zo veel mogelijk te handhaven. Dit blijkt uit het feit dat hij de traktementskwestie van de hervormden op een andere wijze benadert dan die van de overige kerkgenootschappen. Uitgaande van de historische ontwikkelingen stelt hij dat aan de hervormden de bezoldiging van hun leraren op de tegenwoordige voet verzekerd blijft, terwijl hij als het ging om nieuwe uitkeringen aan de leraren van andere gezindheden continuatie der eens toegezegde betalingen aan enkele lutherse gemeenten en de rooms-katholieke geestelijkheid in Brabant toezegt. Hij had de hervormden met deze laatste op één lijn kunnen plaatsen door eenvoudig te schrijven dat continuatie der betalingen aan dit kerkgenootschap en aan enkele lutherse gemeenten en aan de genoemde rooms-katholieke geestelijkheid verzekerd bleef. Hij noemde echter het hervormd kerkgenootschap afzonderlijk en gewaagt in dit verband niet van 'gecontinueerde betalingen', maar van 'verzekering der bezoldiging'. Hierin stelde hij het verworven recht der hervormden tegenover de billijkheidsoverwegingen van de anderen. Wel stelt hij in een toevoeging Janssens reorganisatie van de predikantstraktementen aan de orde waarmee hij de op handen zijnde wijzigingen sanctioneert. Ook wat de bezittingen van de hervormden betreft koos hij de voor hen voordeligste weg. Het lag voor de hand dat de nationale overheid, wanneer zij de betaling van de traktementen voortaan voor haar rekening nam, hiervoor door de hervormde kerk ook zo veel als mogelijk schadeloos gesteld wilde worden. Dat hield in dat de geestelijke goederen en fondsen, waaruit op dat ogenblik door de overheden de traktementen geheel of gedeeltelijk worden gefinancierd, ingevolge artikel 3 naar de schatkist worden overgebracht, dit geheel in de lijn van de ontwikkelingen, die bij decreet van

---

⁵⁰ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 109.

6 april 1808 in gang waren gezet.⁵¹ Hier greep Mollerus naar een middel waarbij de schade voor de kerk zoveel mogelijk beperkt werd.

Het omvangrijk geestelijk goederenbezit en de fondsen onder particuliere administratie bleven immers buiten schot en in bezit van de plaatselijke gemeenten, ook al werden daaruit de traktementen van de predikanten en de geestelijkheid en functionarissen betaald.

Ook de kerken en pastorieën met de daarbij behorende goederen en fondsen bleven eigendom van degene die deze op dat ogenblik bezaten.

Dat de plaatselijke functionarissen als kosters, voorlezers, voorzangers, organisten en catechiseermeesters voortaan ten laste kwamen van de plaatselijke gemeenten kon zelfs Mollerus niet bestrijden omdat dit niet vol te houden was tegenover de andere kerkgenootschappen, inzonderheid tegenover de rooms-katholieken.

3.2 KONINKLIJK DECREET VAN 2 AUGUSTUS 1808

Deze opzet van Mollerus, waarbij de hervormden al te zeer bevoordeeld zouden worden boven de andere kerkgenootschappen, ging de koning en de rooms-katholieken te ver. Dit blijkt wel uit het Koninklijk decreet van 2 augustus 1808, dat wij in de bijlagen⁵² integraal hebben opgenomen. In grote trekken wordt in dit decreet het rapport van Mollerus nader uitgewerkt, waarbij het van belang is op de verschillen te letten, die mede bedoeld waren om aan de bezwaren van de koning en de rooms-katholieken tegemoet te komen.

In artikel 1 is Mollerus' onderscheiding tussen 'Aan het Hervormd Kerkgenootschap wordt mitsdien verzekerd de bezoldiging van derzelver Leeraren op den tegenwoordigen voet' en 'inmiddels worden gecontinueerd de betalingen, die thans geschieden aan eenige Luthersche gemeenten, en aan de Roomsche Catholyke Geestelijkheid in het Departement Brabant' afgevlakt tot het volgende: 'De Predikanten van de Hervormden Godsdienst zullen bij voortduring, in het genot blijven van het tractement...' en 'de Roomschegezinden en de Luthersche Geestelijken zullen insgelijks bij het genot der pecuniale voordeelen worden gehandhaafd'.

Bij de verzekering aan predikanten en geestelijkheid van hun bezoldiging worden dus het Hervormd Kerkgenootschap en de Luthersche gemeenten niet meer genoemd maar wordt evenals ten aanzien van de 'Roomschegezinden' stilzwijgend hiervan uitgegaan.

Dit zal wel te maken hebben met het feit dat dit decreet werd uitgevaardigd op een moment dat er van een hervormd kerkgenootschap als rechtspersoon in de juridische zin nog geen sprake was, terwijl dit voor de rooms-katholieken en de lutheranen ook nog geregeld moest worden, waarvoor in artikel 13 van dit decreet de aanzet werd

---

⁵¹ Zie p. 57.

⁵² Bijlage 3.

gegeven. Voor de hervormden kreeg een en ander pas met de invoering van het Algemeen Reglement van 1816 zijn beslag.

Verder komt het door Mollerus geconcipteerd artikel 4, inhoudende dat alle kerkgenootschappen hun vaste goederen behouden waaruit de predikanten en de geestelijkheid bezoldigd worden, in dit decreet niet meer voor. Dit zal ongetwijfeld samenhangen met de druk die er van rooms-katholieke zijde werd uitgeoefend om alle nog in kerkelijke handen zijnde pastoralia en kosterijgoederen te nationaliseren, wat uit de aard der zaak de hervormden het meest zou treffen. Kennelijk heeft de koning hierin geen partij willen kiezen om zodoende nieuwe moeilijkheden te omzeilen.

Daaruit volgt dat ten aanzien van deze goederen de bepaling van kracht bleef van artikel 13 van de Staatsregeling van 16 oktober 1801, luidende dat ieder kerkgenootschap onherroepelijk in het bezit blijft van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelfde werd bezeten. Een argument van waaruit stilzwijgend wordt uitgegaan. Dit blijkt uit artikel 3 van dit decreet dat bepaalt dat alle betalingen uit goederen onder overheidsbeheer welke niet in eigendom aan eenig Godsdienstig Genootschap toebehooren en waaruit thans geestelijke personen hun traktement ontvangen, in 1810 beëindigd zullen worden en overgebracht zullen worden naar de Schatkist.

Nog van belang is te vermelden dat met dit decreet het recht van de betrokken gemeenten op geestelijke goederen en fondsen onder particulier beheer hiermee bevestigd is, een voor de hervormden gunstige bepaling, waarvan vooral gemeenten in de noordelijke en oostelijke provincies van ons land geprofiteerd hebben en nog steeds profiteren.

Ontevredenheid bij rooms-katholieken

Het is te begrijpen dat rooms-katholieken weinig enthousiasme konden opbrengen voor dit decreet. Het was staatsraad Cuijpers die in een bezwaarschrift van 21 juli 1809 de grieven van deze groep verwoordde.⁵³ Hij stelde dat weliswaar artikel 2 bepaalde dat de geestelijken van die gezindtes, waarvan de eredienst tot nu toe niet door de staat bekostigd werd, voortaan betaald zullen worden, echter wel met de restrictie erbij: zover de staat van de Schatkist dit toelaat. Gezien de precaire toestand van 's Lands financiën was er weinig hoop dat zij hierdoor de grote achterstand die zij hadden in vergelijking met de hervormden zouden inlopen.

Cuijpers berekende dat de hele bevolking, die toen 2.141.088 zielen telde, bestond uit 1.221.706 hervormden, 662.291 rooms-katholieken en 165.993 lutheranen, en voorts uit doopsgezinden, remonstranten, jansenisten en joden.

De traktementen van de predikanten en kerkelijke bedienden, alsmede de verdere kosten voor het onderhoud van het hervormde kerkgenootschap uit 's Lands kas of plaatselijke kassen bedroegen f 1.162.450, zodat 's Lands schatkist aan het hervormd kerkgenootschap per ziel ongeveer f 1 uitgaf, terwijl de rooms-katholieken en luthe-

---

⁵³ NA Dep. Ered. inv. 135 / 49c.

*Lodewijk Napoleon Bonaparte
1778-1846.
Koning van Holland 1806-1810.*

ranen gezamenlijk f 40.000 ontvingen, hetgeen neerkomt op ongeveer 'een stuiver per ziel'. Om deze verschillen te nivelleren stelde hij voor om artikel 1 van het decreet zo toe te passen dat bij het overlijden of vertrek naar elders van kerkelijke leraren in kleine gemeenten voortaan aan hun opvolgers geen uitkeringen meer zouden worden gedaan, waardoor deze gemeenten verplicht zouden worden of met andere gemeenten een combinatie aan te gaan of zelf in het levensonderhoud van hun leraars te voorzien. De uitkeringen in artikel 2 genoemd aan leraren die tot op heden geen uitkering uit 's Lands kas ontvingen zouden beperkt moeten worden tot die leraren wier gemeenten minimaal 400 zielen telden. Deze beide voorstellen stonden reeds in zijn eerder genoemde nota van 11 januari 1808, die toen al door de Koning niet ontvankelijk was verklaard.⁵⁴

Verder wenste hij dat, wat betreft de uitvoering van artikel 3, haast gemaakt zou worden met het overbrengen van de daar genoemde goederen en fondsen naar 's Lands kas en dat alle betalingen uit plaatselijke of andere publieke kassen uiterlijk 31 december 1809 beëindigd zouden worden. Dan moesten volgens artikel 6 ook alle betalingen aan kerkelijke bedienden ophouden hetgeen hij ook wenste ten aanzien van de synodale en classicale gelden. Het is duidelijk waar hij naartoe wilde. Nu er geen heersende kerk meer bestond en er geen burgerlijke voor- of nadelen meer verbonden waren aan een of andere belijdenis of overtuiging en de overheid gelijke bescherming aan alle gezindheden verleende, wenste hij dat op deze gelijkstelling ook gelijke betaling van overheidswege zou volgen.

---

⁵⁴ Zie p. 57v.

Zo op het oog was er tegen dit standpunt van Cuijpers weinig in te brengen. Het probleem was echter dat de situatie van de hervormde kerk onvergelijkbaar was met die van de andere toen bestaande kerkgenootschappen, die gewend waren in hun eigen behoeften te voorzien. Als enige officieel erkende kerk functioneerde zij als 'volkskerk', waarbij zich in de loop der geschiedenis de grote massa had aangesloten en met die massa ook de eigenlijke volksnoden zich deden gevoelen. Een groot deel van haar leden, dat onder de druk stond van de tijdsomstandigheden, werd door de diaconie bedeed.⁵⁵ Uit eerder gehouden financiële acties in de jaren 1798-1800 blijkt dat hooguit de helft van het zielental tot een financiële bijdrage te bewegen was.⁵⁶

Het was dan ook te begrijpen dat verantwoordelijke overheden, ook koning Lodewijk zelf, niet op suggesties van Cuijpers wilden ingaan en de voorkeur gaven aan een strikte toepassing van dit decreet. Om rooms-katholieken en lutheranen tegemoet te komen stelde Mollerus voor om naast de eerdergenoemde f 40.000 die zij reeds ontvingen, aan beide ook de f 50.000 ter beschikking te stellen die per 1 januari 1810 beschikbaar zouden komen omdat dan de betaling van traktementen aan de kerkelijke functionarissen ingevolge artikel 6 van het decreet werd beëindigd. Bovendien zouden zij kunnen profiteren van artikel 9 van het decreet, waarin bepaald werd dat er een herverdeling zou plaatsvinden van de kerk(elijke)gebouwen en de daarbij behorende fondsen.

Hiermee is de discussie beëindigd. Daarna is geen oppositie tegen de betreffende bepalingen van dit decreet te traceren. De zaak van de traktementen lijkt geregeld. Wel mag nog worden erkend dat de Koning gezien de gecompliceerdheid van de problematiek moeilijk anders kon. Als de uitbetalingen van de predikantstraktementen uit de overheidskas zouden worden beëindigd zou dit een tweedeling hebben betekend voor de eenheid van de hervormde kerk. Immers een deel van de hervormde predikanten in het westen des lands dat voor zijn traktement hiervan afhankelijk was zou dan aangewezen zijn op de offerbereidheid van gemeenteleden, terwijl een ander deel in het oosten maar vooral in het noorden des lands geheel of gedeeltelijk kon blijven leven van de voorhanden zijnde plaatselijke goederen.⁵⁷ Om de zaak in evenwicht te brengen zouden deze dan ook dienen te worden genationaliseerd. Dit laatste zou uiteindelijk zeer waarschijnlijk leiden tot ingewikkelde juridische procedures, ook al door de bepaling genoemd in artikel 13 van de staatsregeling van 1801: 'Ieder Kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met de aanvang dezer eeuw door hetzelfde werd bezeten'.

Alle betalingen uit de schatkist

Artikel 3 van het decreet bepaalde dat vanaf 1810 alle betalingen, die aan de geestelijken der verschillende gezindheden worden gedaan of zullen worden toegestaan, geschieden door de Publieke Schatkist. Dit geheel in de lijn van de centralisatie van de overheidsfinanciën en passend in de ontwikkeling van een zevental vrij autonome

---

⁵⁵ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 214.

⁵⁶ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 168, 352.

⁵⁷ Den Ouden, *Patriottenbewind*, 'Bedreigde eenheid', p. 140.

provincies naar een eenheidsstaat. Deze betalingen staan op de betalingslijsten van 1810 van elk gewest afzonderlijk. Onder aparte hoofden staan daarop de overheids-uitgaven genoteerd. Opgemerkt dient te worden dat de indeling op deze lijsten niet uniform is maar elke provincie een eigen indeling heeft met eigen hoofdstukken en kolommen overeenkomstig de historische ontwikkelingen op dit gebied sedert het laatst van de zestiende eeuw.

Als hoofdstukindeling waaronder de overheidsbijdragen werden uitgekeerd worden in alle provincies genoemd: Tractement, Supplement, Bijslag, Combinatietractement, Huishuur en Classicale gelden.

In Zeeland wordt nog genoemd: Augmentum, in Utrecht: Extra ordinair, in Groningen: Subsidie of tractement, in Friesland: Suppletietractement en Tractement als schadevergoeding onder de naam Deficit,⁵⁸ in Brabant : Aan gemeenten, kerken, pastoors en kloosters en in Drenthe: Keutergelden.⁵⁹ Verder is er nog een aparte lijst van uitkeringen uit plaatselijke politieke kassen.⁶⁰

Het bedrag dat de Landskas voortaan per gemeente is gaan uitbetalen is dus een optelsom van diverse posten, die behalve uit het traktement ook uit suppleties op het traktement of uitkeringen met speciale bestemmingen konden bestaan. Zo ontvingen de predikanten van gemeenten als Beilen, Ruinerwold en Havelte van de Staten van Drenthe geen traktement maar vanaf 1750 wel een toelage van f 6, als classicaal geld.⁶¹ Ook deze post kwam voortaan ten laste van de Landskas, op den duur lands-traktement of rijkstraktement genoemd als zodanig. Bij Van Alphen vinden wij de totale post voor het eerst in 1815 vermeld.⁶²

Concentratie van de geestelijke goederen en fondsen

Een gevolg van de concentratie van de traktementsadministraties van predikanten was ook de overdracht van de in alinea 2 van artikel 3 van het decreet genoemde bronnen van waaruit zij gefinancierd werden: de goederen en fondsen die onder direct beheer stonden van de gewestelijke of lokale overheden. Zij dienden gestort te worden in de amortisatiekas van de nationale staat.

Het betrof in hoofdzaak goederen en fondsen die ten tijde van de Opstand in Holland en Zeeland onder beheer gekomen waren van de provinciale en stedelijke overheden en later van het onder beheer van de generaliteit staande Brabant, een proces waarbij wij hierboven reeds uitvoerig hebben stilgestaan.⁶³ Gedurende de 17e en 18e eeuw heeft dit beheer een eigen geschiedenis gehad. Van meet af aan hebben de Staten daar waar de goederen niet toereikend waren om de predikanten een passend traktement

⁵⁸ In 1796 werden door de Friese Staten heffingen opgelegd aan de Publieke Corpora waaronder ook de pastoralia vielen. Dit betekende inkomstenvermindering voor de desbetreffende predikanten, die door de Staten hiervoor gecompenseerd werden onder de naam van 'deficittractement'. Den Ouden, *Patriottenbewind*, 113v.

⁵⁹ NA Dep. Ered. inv. 136 / 52 t/m 61.

⁶⁰ NA Dep. Ered. inv. 136 / 59b.

⁶¹ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 31.

⁶² Van Alphen, *Handboek*, 1878.

⁶³ Zie p. 26-31 en 48v.

te verschaffen, vanuit de overheidkas hierin voorzien. Anderzijds hebben zij, wanneer zij in acute geldnood verkeerden wat vooral in Holland veelvuldig voorkwam, gedeelten van het onder hun beheer staande goederenbezit verkocht en de opbrengst in de Landskas gestort.⁶⁴ Zo werd nog in 1789 in opdracht van de gecommiteerde Raden een som van 100.000 gulden van het Geestelijk Kantoor van Delft overgeboekt naar het 'Comptoir van Holland'.⁶⁵ De Staten gaven hiervoor als regel rentedragende schuldbewijzen af. Maar omdat zij uiteindelijk de tekorten toch financierden betaalden zij rente aan zichzelf.

Zo kwam van de uitgaven van het Delftse kantoor in 1656 50% uit de goederen en 50% uit de Landskas, in 1737 was de verhouding 24% en 76% en in 1794 20% tegen 80%.⁶⁶ Janssen meldt in zijn rapportage over Holland dat dit kantoor in 1805 als totaaluitgaven f 250.000 vermeldt, waarvan slechts f 6000 á f 7000, nauwelijks 3%, afkomstig was uit 'de nog onverkochte goederen'.⁶⁷ Door de kerkelijke bestuurders en de predikantenwereld is, voorzover bekend, tegen deze gang van zaken geen bezwaar gemaakt.

Het is W. van Beuningen die in zijn publicatie over 'Het geestelijk kantoor van Delft' een overzicht geeft van de geestelijke goederen en fondsen onder beheer bij de verschillende gewestelijke kantoren van het Rijk, die overeenkomstig artikel 3 aan de rijksamortisatiekas werden overgedragen. Het totaalbedrag dat in de amortisatiekas werd gestort bedroeg f 5.545.798/10/3.⁶⁸

Hij is van mening dat, wanneer de predikanten na de Reformatie hadden moeten leven van de beschikbare geestelijke goederen 'de kerk in de allergrootste financiële ongelegenheid was geraakt'. De niet aflatende bijdragen van de overheden, niet in het minst die van Holland, hebben dat verhinderd.⁶⁹

Niet alle goederen overgedragen

In Overijssel zijn drie steden buiten de bovengenoemde maatregelen gebleven: Deventer, Kampen en Zwolle.⁷⁰ In deze steden heeft het rijk de uitbetalingen van de stad niet overgenomen en zijn de goederen en fondsen onder het beheer van de stad gelaten, echter onder de verplichting de uitbetaling aan de predikanten te continueren. Zodoende werden in deze steden geen rijkstraktementen uitbetaald maar vond betaling plaats uit de respectievelijke stadskassen. Het gaat om de volgende bedragen:

---

⁶⁴ Wij stonden er hierboven reeds bij stil: zie hierboven p. 35.

⁶⁵ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 34.

⁶⁶ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 32v.

⁶⁷ Bijlage 2, Holland, p. 174.

⁶⁸ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor* en Bijlage 4. Het decimale muntstelsel werd in ons land met de muntwet van 1816 ingevoerd. Vóór die datum gebruikte men het systeem van guldens/stuivers/duiten. In de regel vertegenwoordigden 20 stuivers de waarde van één gulden en twaalf duiten die van één stuiver, hoewel dit per gewest kon verschillen.

⁶⁹ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor*, p. 350.

⁷⁰ Mulder, *Predikantstract*.

	1805	1878	1973 ⁷¹
Deventer	f 1096. Uit de stadskas. ⁷²	f 1550. Uit de geestelijke goederen onder beheer van de burgerlijke gemeente.	f 1250. Burgerlijke gemeente.
Kampen	f 1022. Van de stad.	f 1525. Gemeentekas.	f 1715. Burgerlijke gemeente.
Zwolle	f 1052. Uit de stadskas.	f 1052. Burgerlijke gemeente.	f 1052. Burgerlijke gemeente.

Dat geen overdracht plaatsvond is te danken aan een brief van de burgemeester van Zwolle aan de landdrost d.d. 8 september 1809, waarin wordt betoogd dat de geestelijke goederen onder beheer van de stad Zwolle in de loop der jaren niet toereikend waren om de predikantstraktementen te betalen en dat daarom uit de stadskas bronnen van inkomsten aan de geestelijke goederen zijn toegevoegd, waardoor er rechten verkregen waren. Deze brief is er waarschijnlijk de oorzaak van dat in Overijssel⁷³ inzake de overdracht van de genoemde fondsen een andere weg is ingeslagen.

Op 22 maart 1810 kwam van het Kabinet des Konings bericht dat wat betreft de toepassing van genoemde overdracht het beheer van de geestelijke goederen op bestaande voet zou kunnen voortduren, wel onder verantwoordelijkheid van de minister. Dit werd ter kennis gebracht van de belanghebbenden, de burgemeesters van Deventer, Kampen en Zwolle. Begin 1811 werden de geestelijke goederen naar de stedelijke kassen overgebracht, waardoor de geestelijke kantoren kwamen te vervallen maar de verplichting tot uitbetaling der traktementen van kracht bleef.

Vaststelling van de hoogte der predikantstraktementen

Bij een reorganisatie van de traktementsregeling voor predikanten hoorde ook de moeilijke taak om regels vast te stellen waarnaar de betaling voortaan van staatswege zou moeten geschieden. De bestaande normen bleken bij toepassing onder de maat te zijn die Janssen hanteerde. Ook de slechte staat van 's Lands schatkist speelde hierbij een rol. In een poging de in 1805 toegezegde traktementsverbeteringen alsnog te realiseren werd een ontwerp in gereedheid gebracht waarin de volgende beginselen werden vastgelegd:⁷⁴

1. Elke dienstdoende predikant behoudt zijn traktement.
2. Het aantal predikanten moet zoveel mogelijk worden verlaagd.
3. De predikantsplaatsen worden in vijf klassen ingedeeld:
De eerste klasse ontvangt f 2400.
De tweede f 2000.
De derde f 1600.
De vierde f 1200.
De vijfde f 800.
4. Aan de predikanten wordt kindergeld uitbetaald.

⁷¹ Bronnen hiervoor zijn respectievelijk de enquête van Janssen, (Bijlage 2) en Van Alphen, *Handboek*, 1878 en 1975.

⁷² Hieronder moet verstaan worden: uit de geestelijke goederen beheerd door de stadskas.

⁷³ Mulder, *Predikantstract*, p. 67 en 113. Ook Sneek ontvangt nog steeds een stadstraktement, zie p. 156.

⁷⁴ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 194v. Deze zaak komt daar uitvoerig aan de orde.

5. Aan kerkelijke gemeenten die in het bezit waren van goederen of inkomsten zou de vrijheid worden verleend deze hetzij te behouden dan wel aan de schatkist af te staan, onder de voorwaarde dat de betaling voortaan daaruit zou geschieden.
6. Het onderhoud van kerkgebouwen, pastorieën en verdere lasten voor de eredienst komt ten laste van de kerkelijke gemeenten.
7. Een jaarlijks bedrag van f 15000 wordt uitgetrokken voor het algemeen bestuur van de hervormde kerk.

Naar de gegeven omstandigheden scheen dit ontwerp voor de hervormde predikanten niet zo ongunstig, ware het niet dat de alles overheersende vraag bleef hoe de Staat aan de toename van de uitgaven voor de kerken zou kunnen voldoen.

Voor de jaarlijkse traktementen van de hervormde predikanten werd in 1808 nog 1.630.628 francs⁷⁵ betaald, voor kindergelden 100.000 francs en voor kerkelijke vergaderingen 79.440 francs. Wèl werd dit laatste bedrag door Lodewijk Napoleon in 1809 teruggebracht tot 16.800 francs, in 1810 tot 15.750 francs. Daarbij kwamen nog 31.500 francs voor de kosten van de algemene synode en van de nieuwe organisatie. Met het oog hierop werden bij een Koninklijk Besluit van april 1809 onder meer nog de volgende bedragen beschikbaar gesteld ter dispositie van de synodale deputaten: Gelderland f 1350, Zuid-Holland f 1650, Noord-Holland f 900, Zeeland f 400, Utrecht f 650, Friesland f 920, Overijssel f 600, Groningen f 1050 en Drenthe f 450. Totaal f 7970. Zodoende bleef het gehele bedrag toch nog vrij aanzienlijk.⁷⁶

De nieuwe toelagen voor de geestelijkheid van de andere kerkgemeenschappen kwamen daar bovenop. Bij Koninklijk Besluit van 11 juli 1809 is bepaald dat voor het jaar 1810 en 1811 f 120.000 op de rijksbegroting zou worden gebracht 'voor de geestelijken van die Gezindheden, welker Eeredienst bevorens of geheel niet of slechts eenigermate door den staat is bekostigd geworden'. Hiervan was voor de rooms-katholieke geestelijkheid f 100.000 bestemd en voor het lutherse kerkgenootschap f 20.000. Er werd veelbetekenend aan toegevoegd 'als de staat van 's Rijks Finantien zullen toelaten'.⁷⁷ De deplorabele financiële middelen van het Rijk maakten uitbetaling van dit alles vrijwel onmogelijk. Voor een aantal beheerders van geestelijke goederen, die terecht de vrees koesterden dat deze op enigerlei wijze zouden moeten worden overgedragen aan de domeinen, was dit een reden ze verborgen te houden. Zo werd onder meer de rijke goederen van de vijf Utrechtse kapittels dit lot bespaard.⁷⁸

⁷⁵ Naar een mondelinge informatie van het Ministerie van Financiën zou de koers toen 2 francs voor 1 gulden hebben bedragen.

⁷⁶ NA *Dep. Ered.* inv. 137 / 140.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor*, p. 325.

De herverdeling en de bezwaren van de hervormden

De uitvoering van artikel 9 van het decreet van 2 augustus 1808,⁷⁹ handelend over het bezit van de kerkgebouwen, verwekte bij de hervormden grote onrust. Naar de letterlijke tekst van dit artikel zouden in elke gemeente de daarin genoemde schikkingen getroffen moeten worden en dus commissies moeten worden benoemd. Als dit de bedoeling van genoemd artikel zou zijn, zou het bezit van alle kerkgebouwen op losse schroeven kunnen komen te staan wat, zo meende men, in strijd zou zijn met artikel 13 van de Staatsregeling van 1801, waarin bepaald werd dat ieder kerkgenootschap in het bezit bleef van al hetgeen het met de aanvang van die eeuw had bezeten. Deze bepaling was nooit ingetrokken of veranderd, maar was integendeel door de bestaande Staatsregeling van 24 mei 1806⁸⁰ bevestigd. Artikel 7 van deze Staatsregeling bepaalde immers dat ‘De Burgerlijke, Staatkundige en Godsdienstige Wetten, tegenwoordig in Holland in gebruik’, in haar geheel gehandhaafd moeten worden en niet door een wet veranderd konden worden. Bovendien achtte men het van hervormde kant niet nodig dat op alle plaatsen schikkingen getroffen zouden worden omdat ten eerste de verschillende gezindheden op veel plaatsen reeds door koopcontracten en afkoopgelden overeenkomsten hadden gesloten en dus reeds wettige eigenaren waren. Ten tweede omdat er op verscheidene plaatsen over het bezit van kerkgebouwen geen kwestie bestond als de gebruiker van het gebouw het enige kerkgenootschap was en er dus door geen andere gezindheid aanspraak op kon worden gemaakt. Ten derde omdat een aantal kerkgebouwen uit particuliere fondsen gesticht en onderhouden werden en aan het wettig eigendom daarvan niet getornd kon worden.⁸¹

Het was minister Mollerus die de hervormde bezwaren aan de koning voorlegde. Hij wees ook op de omslachtigheid en de kosten als de bedoelde commissies alle plaatsen zouden moeten gaan bezoeken om schikkingen te treffen. Hij stelde de koning voor om artikel 9 zo te interpreteren dat het nooit in de bedoeling had gelegen om de commissies een algemeen onderzoek te laten instellen naar de kerkgebouwen in alle steden en plaatsen en overeenkomsten of schikkingen die alreeds gemaakt zijn te vernietigen, evenmin de commissies zich te laten bemoeien met gebouwen die uit eigen fondsen waren gebouwd en werden onderhouden. Uit deze nadere interpretatie zou dan duidelijk moeten worden dat de enige bedoeling van deze commissies zou zijn zich bezig te houden met plaatsen waar geschillen over de kerkgebouwen bestaan of waar gefundeerde klachten of bezwaren waren ingebracht. Als de koning op deze overwegingen zou willen ingaan, gaf Mollerus hem in overweging alle landdrosten aan te schrijven om een opgave te doen van de gemeenten die in deze omstandigheden verkeerden. Men kon dan beginnen voor de hiervoor in aanmerking komende gemeenten het aantal commissies vast te stellen, er vervolgens personen voor aan te wijzen en van de benodigde instructies te voorzien.

---

⁷⁹ Bijlage 3.

⁸⁰ Zie p. 45.

⁸¹ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 114v.

In de instructie van 5 februari 1809 ging de koning niet op alle voorstellen in.⁸² De taak van de commissies zou beperkt worden tot de plaatsen waar geschillen over het bezit van de gebouwen bestonden of hierover klachten waren ingediend. Maar, zo voegde de koning hieraan toe, ‘met dien verstande echter, dat ééne of meer commissiën voor de Departementen Brabant, Gelderland, Utrecht en Maasland en voor de stad Amsterdam benoemd zullen worden’. Dit laatste wekte bij de hervormden de vrees dat in genoemde departementen de rooms-katholieken overal waar zij de meerderheid hadden, rechten zouden doen gelden op kerkgebouwen en fondsen, die thans in het bezit van de hervormden waren, terwijl zij in die gebieden waar zij de meerderheid niet hadden hun evenredig aandeel in gebouwen en fondsen van de grotere gemeenten zouden opeisen.

Ook nu weer was het Mollerus die deze bezwaren bij de koning kenbaar maakte. Hij herinnerde nogmaals aan artikel 13 van de Staatsregeling van 1801 en voegde er aan toe dat de rooms-katholieken zich ook op dit artikel hadden beroepen toen de hervormden de rooms-katholieke kerk te Pannerden terugverlangden.⁸³ Tevens beriep hij zich opnieuw op de blijvende geldigheid van artikel 7 van de Staatsregeling van het Koninkrijk Holland van 1806. Met het oog hierop vroeg hij van de koning of het zijn bedoeling was dat de kerkgebouwen en de daarbij behorende goederen en fondsen in het algemeen in handen zouden blijven van het kerkgenootschap hetwelk daarvan nu de bezitter was en waarvan het bezit door de constitutionele wetten van de staat was verzekerd. Verder dat schikkingen slechts daar zouden plaatsvinden waar een bepaald kerkgenootschap een lokaliteit, geschikt voor de eredienst, moest ontberen. Aan een zodanig kerkgenootschap kon in dat geval een kerkgebouw worden gegeven, dat thans aan een ander behoorde, op voorwaarde echter dat het hiervoor een behoorlijke plaats voor de uitoefening van zijn erediensten terugkreeg. Aldus het verweer van Mollerus.

Nadere beslissing van de koning

De koning kon hier moeilijk op ingaan, omdat de aanvaarding van deze voorstellen een al te zeer in ‘t oog lopende benadeling van de rooms-katholieken zou inhouden. Ruim twee eeuwen eerder immers, toen tijdens de Opstand het calviniseringsproces werd ingeluid, hadden de gewestelijke Staten aan de rooms-katholieken in hun gewest hun gebouwen ontnomen en aan de gereformeerden in gebruik gegeven. Het rooms-katholicisme belijdende volksdeel heeft hierin nooit berust en greep de veranderde politieke constellatie aan om het bezit van de gebouwen op zijn minst ter discussie te stellen. Met het oog hierop bepaalde de koning bij decreet van 5 februari 1809⁸⁴ dat aan het bezit van de kerken, gebouwen en fondsen, waarvan voldoende bewezen zou kunnen worden dat zij privaat eigendom of uit eigen fondsen van gemeenten gebouwd of bijeengebracht waren dan wel waarvan het recht van bezit berustte op overeenkomsten of schikkingen, tussen kerkgenootschappen onderling gesloten of getroffen, niet zou worden getornd.

---

⁸² NA Dep. Ered. inv. 139 / 55.

⁸³ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 115.

⁸⁴ NA Dep. Ered. inv. 138 / 55-67.

Het bezit van alle andere kerkgebouwen zou discutabel gesteld kunnen worden als ingebrachte bezwaren of reclames hiervoor gegrond bevonden werden. Daarbij moest dan niet alleen het aantal van de betreffende gezindheden een rol spelen, maar vooral ook haar gesteldheid, behoeften en alle verdere omstandigheden. Daaruit kon dan blijken of niet alleen de billijkheid maar ook het ongerief gedoogden dat het bezit in andere handen overging. Volgens dit decreet zou het onderzoek hiervan niet aan commissies worden opgedragen, zoals dat oorspronkelijk in de bedoeling lag, maar aan de landdrosten van de departementen Amstelland, Maasland, Brabant, Utrecht en Gelderland en van de departementen die nader door de koning zouden worden aangewezen en verder op plaatsen waar sprake was van geschillen. Ter hunner assistentie zouden zij hiervoor een of twee assessoren aanstellen, waarvan de één hervormd en de ander rooms-katholiek moest zijn. Op deze wijze poogde de koning deze netelige kwestie op te lossen.

Het enige gewest waarin tot bevredigende oplossingen gekomen werd was Brabant. Op 4 mei 1809 vaardigde de koning een decreet uit waarvan de inhoud op het volgende neerkwam. Op de dorpen moesten de hervormden over het algemeen hun kerken aan de rooms-katholieken overdragen. Maar waar deze laatste niet bij machte waren tot compensatie, zouden de hervormden uit 's rijks kas daarvoor gebouwen terugontvangen. Wat de steden 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom, Steenberg en Zevenbergen betreft hoopte de koning dat partijen de geschillen over de gebouwen onderling zouden regelen en indien het kerkgenootschap, dat een dezer kerken verkreeg financieel niet in staat was de verliezende partij te compenseren, diende men zich tot de koning te wenden met het verzoek om hulp uit 's rijks kas. Zou men in de genoemde steden het niet eens worden dan zou de koning zelf een beslissing nemen. Uitdrukkelijk werd nog in dit decreet bepaald dat niet onder de te verdelen gebouwen vielen waarvan de hervormden konden bewijzen dat zij door erfmaking, legaten, collecten of andere bijdragen van hun geloofsgenoten of gemeentelieden waren geschonken.

Tot uitvoering van deze regeling is het echter niet gekomen vanwege de inlijving van Brabant bij het keizerrijk Frankrijk. Het decreet werd toen bij geheime aanschrijving ingetrokken. Alleen in 's-Hertogenbosch heeft de koning in 1809 nog de Catharinakerk aan de rooms-katholieken afgestaan.

In de overige provincies is Lodewijk Napoleon vrij willekeurig, of wel naar zijn goedhartige opwellingen, te werk gegaan.

Op zijn rondreis door de toen door watersnood geteisterde gebieden in Overijssel en Gelderland deelde hij kwistig kerken en gelden uit, voordat de minister de hem opgedragen taak om in deze voorstellen in te dienen had uitgevoerd.⁸⁵

In Overijssel kregen de rooms-katholieken in Kampen de Buitenkerk met f 13.250 en in Zwolle de Kruiskerk met f 9.000 en het zogenoemde Fraterhuis met f 2.300.

---

⁸⁵ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 117.

In Gelderland schonk hij hun in Zutphen de nieuwe Stadskerk, in Arnhem de St. Walburgskerk met f 16.000, in Nijmegen de Broeren- en Regulierenkerken. Daartegenover ontvingen de hervormden in Doesburg f 6.000 voor het herstel van hun kerk en die te Haaksbergen in Overijssel f 8.075 voor de bouw van een kerk. De doopsgezinde predikant in Zwartsluis zag zijn inkomen door zijn toedoen met f 300 vermeerderd, terwijl het Lutherse kerkgenootschap voor zijn predikanten de jaarlijkse som van f 20.000 ontving.

Men ziet hieruit hoe willekeurig en impulsief de koning handelde en met 's lands geldmiddelen omsprong. Aangemoedigd door zijn vrijgevigheid richtten de rooms-katholieken steeds meer verzoeken tot hem om teruggave van bij hervormden in gebruik zijnde kerken zoals in Amsterdam waar zij het oog lieten vallen op de Oudezijds- en Nieuwezijdskapel en op de Nieuwe kerk; zonder succes overigens.

Blijkbaar groeide de zaak hem boven het hoofd of speelde hem de bepaling uit artikel 9 door het hoofd: "zullende dit geheele werk op zijn langst in den loop van het jaar 1809 moeten zijn ten einde gebracht". In ieder geval deed hij op 10 oktober 1809 een publicatie uitgaan waarin werd medegedeeld dat na verloop van een maand geen aanspraken meer in deze zouden worden aangenomen. Wie voor die tijd geen behoorlijke voordracht indiende werd geacht van alle aanspraken op gebouwen en fondsen te hebben afgezien.

De inlijving van ons land bij Frankrijk in 1810 was er de oorzaak van dat er een einde kwam aan de regulaire overdracht van kerkgebouwen, waardoor de hervormden de beschikking bleven houden over meerdere gebouwen die zij anders wellicht zouden zijn kwijtgeraakt.

Beheersoverdracht aan kerkelijke gemeenten

Het verhaal over de lotgevallen van de kerkgebouwen is nog niet beëindigd. Artikel 9 van het decreet van 2 augustus 1808 bepaalde immers: 'nadat voorgeschrevene schikkingen zullen zijn gemaakt, zal het onderhoud der Kerken en andere gebouwen, tot den Eeredienst gebruikt wordende, ten laste van de Godsdienstige gezindheid komen, welke het gebruik en bezit derzelve zal hebben, zonder dat Schatkist of de eenige andere publiek, Plaatselijke of Gemeentenskas daaraan op eenigerlij wijze zal kunnen contribueeren'.⁸⁶ Het kwam erop neer dat alle kerkelijke gebouwen en behuizingen die onder beheer stonden van de plaatselijke overheden per 1 januari 1810 werden overgedragen aan de kerkelijke gemeenten of parochies die hen op die datum in gebruik hadden.⁸⁷

---

⁸⁶ Zie bijlage 3.

⁸⁷ De torens worden hier niet genoemd. Hierover was reeds beslist met additioneel artikel 6 van de Staatsregeling van 23 april 1798 luidende: "De Torens, aan de Kerkgebouwen gehegt, benevens de Klokken, met derzelver huisingen worden verklaard eigendommen te zijn en te blijven der Burgelijke Gemeenten, staande ten allen tijde onder derzelver beheering en onderhoud."

Al tien jaar eerder was daartoe een poging ondernomen.⁸⁸ Artikel 6 van de additionele artikelen behorende bij de regeling van de algemene verhouding van kerk en staat van de Staatsregeling van 1798, bepaalde dat de plaatselijke overheden de kerkelijke gebouwen, nadat er een herverdeling zou hebben plaatsgevonden, zouden overdragen aan de betreffende kerkgenootschappen.⁸⁹ Om een aantal redenen was van deze opzet weinig terecht gekomen. In de eerste plaats was de termijn van zes maanden waarbinnen deze zaak zijn beslag moest krijgen te krap bemeten. Verder omdat men bij de uitvoering voor een aantal vragen kwam te staan die nadere overheidsbeslissingen vereisten. Zo wordt er in artikel 6 geregeld wat met de bij de gebouwen behorende goederen en fondsen zou gaan gebeuren en wie er bij zo'n transactie aansprakelijk zou zijn voor de bestaande schulden van de kerkfabriek. En tenslotte was er dan nog bij de hervormden, die als regel gebouwen moesten afstaan aan rooms-katholieken, hiervoor weinig enthousiasme te bespeuren. Wel werden in de periode dat deze bepaling van kracht was en in de jaren daarna incidenteel kerkgebouwen en pastorieën door de plaatselijke overheden aan kerkelijke gemeenten overgedragen.⁹⁰ Maar in het algemeen kan men vaststellen dat deze staatsregeling tekort schoot als instrument om de kwestie van de kerkgebouwen en pastorieën werkelijk te regelen.⁹¹ Artikel 9 van het decreet van 2 augustus 1808 beoogde deze zaak nu definitief tot een goed einde te brengen.

Daarnaast bepaalde artikel 6 van dit decreet dat eveneens met ingang van 1 januari 1810 de 'Publieke Schatkist en de Gemeentens, Plaatselijke of andere publieke kassen, ontlast worden' van alle betalingen welke zij thans 'aan Kerkelijke bedienden, als Kosten, Voorzangers, organisten, Catechiseermeesters of dergelijke doen zullende dit alles op dat tijdstip komen ten laste van het Kerkelijk Genootschap, hetwelk zij dienen'.

De gemeentebesturen ontvingen in de loop van 1809 van de respectieve landdrosten een brief waarin zij met verwijzing naar het decreet van 2 augustus 1808 gemaand werden de overdracht van de kerkelijke gebouwen ter hand te nemen en alle betalingen uit publieke kassen aan kerkelijke functionarissen te beëindigen. Voor de verdere afwikkeling moesten de gemeentebesturen zich daarop tot de betrokken kerkenraden richten.

Zo liet de Landdrost van het Departement Amstelland op 8 december 1809 de burgemeester van Amsterdam⁹² het volgende weten:

Vanaf 1 januari 1810 zullen er geen betalingen meer gedaan mogen worden uit de plaatselijke of andere publieke kassen aan predikanten of andere geestelijken, kerkelijke bedienden of enige objecten van de eredienst.

Er dient voor gezorgd te worden dat kerkgebouwen, die thans onder beheer van het plaatselijk bestuur zijn, worden overgedragen en in administratie gelaten aan de kerkelijke gemeenten welke daarvan op de 1e januari aanstaande het bezit en gebruik hebben, met dien verstande dat zowel het onderhoud als de inkomsten uit die gebou-

---

⁸⁸ Zie p. 12.

⁸⁹ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 47v.

⁹⁰ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 231.

⁹¹ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 230 en Noordeloos, *Restitutie*, p. 209-238.

⁹² Volger, *Om de vrijheid*, p. 379-387.

wen aan de genoemde kerkgenootschappen gelaten zullen worden, behoudens in het geval dat er inzake de betreffende kerkgebouwen reclames aanhangig zijn waarover op 1 januari aanstaande nog niet mocht zijn beslist.

Van deze brief werd de kerkenraad van de Hervormde gemeente te Amsterdam op 11 december 1809 op de hoogte gebracht. De kerkenraad benoemde een commissie die gemachtigd werd naar bevind van zaken te handelen. Op 24 december 1809 vroeg de burgemeester de kerkenraad binnen driemaal vier en twintig uur een commissie te benoemen die bevoegd was om namens de kerkenraad voor de hervormde gemeente van hem de kerkgebouwen te verkrijgen. De kerkenraad voldeed aan dit verzoek. De commissie, die bestond uit zeven predikanten, zes ouderlingen en zes diakenen, toog aan het werk. Door verschillende subcommissies werden de tien kerkgebouwen met de daarbij behorende effecten en andere eigendommen met de inventarissen overgenomen. In de vergadering van de commissie van 26 januari 1810 werd vastgesteld dat al de tien kerkgebouwen van de 'Nederduitse Hervormde Gemeente' met hun inventarissen door haar waren overgenomen. Medegedeeld werd dat over enkele zaken 'onderscheiden kerkgebouwen specterende' nog nadere schikkingen met de thesaurier van de stad moesten worden getroffen en op afhandeling wachten. Op 10 juli 1810 werd door de kerkenraad 'Het Reglement en de instructie voor de Commissie tot bestuuring van de eigendommen, fondsen en inkomsten van de Hervormde Nederduitse Gemeente te Amsterdam' gearresteerd. Hiermede was het beheer over de Amsterdamse kerkgebouwen in handen gekomen van de hervormde kerkenraad.⁹³

Een complicatie die zich bij een dergelijke overdacht kon voordoen was de schuldenlast waarmee de over te dragen gebouwen bezwaard waren. Als voorbeeld hiervan noemen wij de afwikkeling in Rotterdam waarvan de schuldenlast f 150.000 bedroeg, zijnde het negatief saldo veroorzaakt door de bouw van een nieuw orgel in de Laurenskerk in 1792. De kerkmeesters die vanwege het stadsbestuur hun beleid gevoerd hadden wilden hun ambt wel neerleggen, maar niet dan nadat zij gedechargeerd waren. Het stadsbestuur gaf niet thuis en de hervormde gemeente voelde er weinig voor om met zo'n omvangrijke schuld opgezaald te worden. Uiteindelijk werd de zaak op 25 februari 1816 opgelost door een minnelijke schikking, waarbij ook de koning een bemiddelende rol speelde.⁹⁴ In de lokale archieven van de gemeentebesturen en van hervormde kerkenraden uit die tijd valt na te gaan op welke wijze overdracht heeft plaatsgevonden.⁹⁵

Beheerscolleges

De gemeentebesturen droegen dus de kerkfabriek over aan de betrokken kerkelijke gemeenten i.c. de kerkenraden, die hiervoor gekwalificeerde beheerscolleges benoemden. Een uniforme benaming kenden deze colleges aanvankelijk niet. Zij behielden hun oorspronkelijke benaming: kerkmeesters, gemeentecommissie, college van gecommiteerden of kregen al naar de plaatselijke omstandigheden een naam, zoals in Amsterdam: Commissie tot het bestuur over de kerkgebouwen, goederen,

---

⁹³ NA Dep. Ered. inv. 136 / 52.

⁹⁴ NA Dep. Ered. inv. 136 / 53.

⁹⁵ Zie verder Den Ouden, *Patriottenbewind*, Hfdst. 7.

fondsen en inkomsten der hervormde nederduitsche Gemeente te Amsterdam'. Hieruit zijn in een later stadium de huidige colleges van kerkvoogden in de Nederlandse Hervormde Kerk ontstaan, waarop nader wordt terugkomen.⁹⁶

Financiële gevolgen

De overdracht behelsde naar artikel 9 van het decreet van 2 augustus 1808 niet alleen de gebouwen maar, in zover daar sprake van was, ook de daarbij behorende fondsen. Zo vond op 26 april 1810 op het raadhuis van Zwolle de overdracht plaats aan 'de daartoe geëmmiteerden uit de vergadering der kerkelijke commissie van de Nederduitsch Hervormde gemeente' van de goederen behorende bij de Bethlehemkerk en de Broerenkerk.⁹⁷ Verder bleef in haar geheel onverlet 'de verplichting van de bezitters van geestelijke tienden en van Corporatiën of andere, die door reële lasten op sommige goederen liggende, gehouden zijn, tot eenige betalingen aan, of onderhoud van Kerken, Pastorijhuizen of dergelijke gebouwen'.

Dit wil echter niet zeggen dat ook het beheer en het onderhoud van de vaak monumentale gebouwen hiermee veilig gesteld was. Ook al waren er goederen dan waren de opbrengsten hieruit lang niet altijd voldoende om in de kosten te voorzien.

Met deze overdracht werd op termijn een zware hypotheek gelegd op het budget van de kerkelijke gemeenten. Zij kregen immers niet alleen huisvesting voor hun erediensten die als regel, vooral in de steden, te ruim bemeten was, omdat de gereformeerde eredienst minder ruimte vergde dan de voormalige katholieke kerken hun boden, maar daarmee ook de zorg voor een monument, dat in de loop van de negentiende eeuw steeds meer onderhoud ging vergen. Immers tot aan de overdracht kwam de exploitatie en dit onderhoud ten laste van de gehele plaatselijke bevolking. Met de overdracht werd het draagvlak versmald tot de hervormde bevolkingsgroep, die veelal een fractie vormde van de totale bevolking. Het onderhoud ging zich door gebrek aan middelen meer en meer beperken tot het hoognodige en was gericht op doelmatigheid en niet op de bouwkundige eisen die het monument stelde. Bovendien ging men steeds hogere eisen stellen aan de verwarming. Stoven werden aangevuld of vervangen door kachels waarvan de doelmatigheid verhoogd werd met het plaatsen van schotten.

Zie hier de procedure die geleid heeft tot het verval van deze monumentale kerkgebouwen in steden en dorpen die het voorgeslacht heeft nagelaten. Toen dan ook in 1947 de Rijksdienst voor de Monumentenzorg er zich mee ging bezig houden door restauraties te subsidiëren kon dit gezien worden als een aanvulling op het boven genoemde artikel 9 dat de overdracht regelde: huisvesting komt voor rekening van de kerkelijke gemeente, het Rijk en de lagere overheden zorgen voor het monument als nationaal erfgoed.⁹⁸

Daarbij komt nog dat na 1 januari 1810 ook de bezoldiging van de kerkelijke functionarissen voortaan ten laste kwam van de plaatselijke gemeenten. Dit hield in dat de hervormde kerkelijke beheerders voor het eerst in de geschiedenis van de hervorm-

---

⁹⁶ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 235.

⁹⁷ Mulder, *Predikantstract*, p. 61.

⁹⁸ Als regel dragen rijk, provincie en burgerlijke gemeente tezamen 80% bij in de kosten van het totale restauratieproject, zodat er 20% voor rekening van de kerkelijke gemeente overblijft, waarbij nog de kosten voor verwarming, verlichting en meubilair komen, die niet subsidiabel zijn. Zodoende kan deze vergoeding niet aangemerkt worden als subsidie aan de kerkelijke gemeente. Vgl. De Jong, *Uitkeringen*, p. 247v.

de kerk een structureel beroep moesten gaan doen op de offervaardigheid van hun gemeenteleden. In de loop der jaren kwam daar, waar de overheid hierin tekortschoot, nog de zorg voor de predikantstraktementen bij. Maar dat is een ander verhaal waarop hieronder nader wordt ingegaan.⁹⁹

3.4 DE REGELING DER BETREKKINGEN TUSSEN KERK EN STAAT

De regeling van de verhouding tussen kerk en staat noemde Janssen bij zijn ambtsaanvaarding op 2 mei 1805 als het derde punt dat om een oplossing vroeg, daar met de scheiding van kerk en staat van 5 augustus 1796¹⁰⁰ niet alles gezegd is. Nadat de overheden, na twee eeuwen van min of meer stringente bemoeienissen met de hervormde kerk, zich er in 1795 zonder boedelscheiding abrupt van hadden gedistantieerd, bleef er nog veel te regelen over, mede door de problemen die juist door deze abrupte scheiding aan de orde gesteld werden waarbij ook de overheden partij waren. Dat de hervormde kerk gedurende 200 jaar zo'n belangrijke rol had gespeeld en trots de scheiding van kerk en staat nog steeds speelde, geworteld als zij was in en verstrengeld met alle lagen van de toenmalige samenleving, kon de overheid, zoals reeds gezegd, eenvoudigweg niet negeren.¹⁰¹

Interessant zijn de opmerkingen van Van der Palm, lid van de Raad van Binnenlandse zaken, die al eerder gewaarschuwd had dat een volstreekte scheiding van kerk en staat de kerkgenootschappen te onafhankelijk van de Staat liet.

De geheele onafhankelijkheid van het rooms Katholieke kerkgenootschap van de politieke macht kan voor den staat zeer gevaarlijk worden uit hoofde der heerschappij, welke de geestelijken dezer kerk over de gewetens hunner onderhoorige leeken uitoefenen, waardoor dezelve gevaarlijke werktuigen kunnen worden bij allerlei staatsintrigues, en de richtige werking van heilzame burgerlijke, staatkundige of financieele beschikkingen somtijds naar willekeur kunnen stremmen of bevorderen.

En wat het hervormd genootschap betreft neemt hij ongeveer hetzelfde standpunt in als hij, sprekende over het recht op vruchtgebruik der kerkelijke goederen, vervolgt:

Indien het bezwaarlijk zijn zou de hervormden dit recht te ontzeggen, het zou althans onvoorzichtig zijn hun hetzelfde toe te kennen, en daardoor te vestigen de volslagen onafhankelijkheid eener zoo groote corporatie van de staat.¹⁰²

Er moest dus wel iets gaan gebeuren. Het meest urgente probleem was een oplossing te vinden voor de verbrokkelde organisatiestructuur van de kerk die zij gemeen had met die van de oude Republiek. In het kort wordt daarop ingegaan.

Oorspronkelijk stelde de kerk veel meer dan de staat de eenheid der Nederlanden voorop. In de kerkorde was een vrij frequent samenkomende nationale (men lette op dit woord) synode om zo te zeggen het toporgaan. Sinds 1586 hadden de Staten ech-

---

⁹⁹ Zie p. 127v.

¹⁰⁰ Zie p. 20.

¹⁰¹ Zie p. 21.

¹⁰² De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 84, en De Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, passim.

ter nog maar eenmaal een dergelijke samenkomst toegestaan: de Nationale Synode te Dordrecht in 1618-1619. Nadat deze gehouden was heeft de Kerk nimmer toestemming tot het houden van een landelijke synode kunnen verkrijgen, daar ingevolge de Unie van Utrecht de religie tot het provinciale domein behoorde.

Men kan dus zeggen dat de nauwe band van de kerk met de 'Verenigde Provinciën' er de oorzaak van was dat de Hervormde Kerk werd gevormd door tien provinciale ressorten te weten: Gelderland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Groningen, Friesland, Overijssel, het landschap Drenthe en Zeeland, alsmede de Waalse kerken.

Nu kenden de meeste van de provinciën jaarlijks vergaderende provinciale synoden, die door zogenaamde correspondentie - afgevaardigden naar elkaars vergaderingen - zo goed mogelijk in contact stonden. Het systeem was echter verre van volledig; zo was Drenthe van elk correspondentschap verstoken en kende Zeeland geen synode.¹⁰³ Incidenteel vergaderden de vier classes daar gezamenlijk onder de naam Coetus.

West-Brabant ressorteerde als classis Breda onder de Synode van Zuid-Holland (met uitzondering van Bergen op Zoom dat tot Zeeland behoorde), Oost-Brabant met de classes 's-Hertogenbosch en Peel en Kempenland onder de Synode van Gelderland, waartoe ook de classis Maastricht en Overmaze behoorde. De omvangrijke provincie Holland en West-Friesland kende twee zogeheten particuliere synoden, Zuid en Noord. Tot de eerste behoorden de classes Zuid-Holland, het gebied van Dordrecht en omgeving omvattende Delft, Leiden, Gouda en Schoonhoven, Schieland, Gorinchem, Voorne en Putten, Den Haag, Woerden, Buren en Breda, tot de tweede de classes Haarlem, Amsterdam, Enkhuizen, Edam, Purmerend en Alkmaar. Deze indeling komt vrijwel overeen met de latere provinciegrenzen uit het Koninkrijk der Nederlanden, zij het dat Buren ging behoren tot Gelderland en Breda tot Noord-Brabant.

Er was dus nauwelijks sprake van één Nederlandse Hervormde Kerk maar van tien provinciaal georganiseerde kerken. Had met ruggesteun van de overheden deze brokkelige structuur gedurende de tweehonderd jaar van de Republiek nog redelijk gefunctioneerd, de grote problemen kwamen toen de overheden zich in 1796 middels de scheiding van kerk en staat hiervan distantieerden en de verdeelde provinciale kerken op zichzelf aangewezen waren. De patriotten introduceerden met de Franse Revolutie het Franse centralisme: De Bataafse republiek werd de eenheidsstaat die wij in grote trekken nog kennen. De strijd tussen unitarissen en federalisten¹⁰⁴ toont aan dat de staatkundige omvorming moeite kostte. Des te meer gold dat voor de kerk die in het geheel niet op deze veranderingen was voorbereid en door haar federale opbouw vanuit de classes zich er moeilijk bij kon aanpassen maar zich gegeven de bedoelingen van de revolutionaire eenheidsstaat erbij moest aanpassen.

Het was Ds. Abraham Rutgers, predikant te Haarlem, die reeds via de classis Haarlem en de Noordhollandse Synode in een vroeg stadium tegenover een zich vormende politieke eenheid pleitte voor meer kerkelijke eenheid. In 1798 presenteerde

¹⁰³ Een niet officieel kerkordelijk gesanctioneerde kerkelijke vergadering, Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 127.

¹⁰⁴ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 40v.

hij een plan voor een centraal landelijk bestuursorgaan: een Nationale of Generale synode door samensmelting van alle gewestelijke synoden en die van de Walen alsmede van de vijf bestaande Zeeuwse classes, die dit plan hartgrondig steunden.¹⁰⁵ Twee jaar later volgden de plannen van het Hollandse Stedenberaad om aan de eenheid van beheer gestalte te geven door de vorming van een landelijke ‘Algemeene Vergadering’, opgebouwd vanuit de inmiddels ontstane gemeentecommissies.¹⁰⁶ Deze plannen zijn niet verwerkelijk. Boven de vereiste organisatorische eenheid behield het vertrouwde particularisme van de afzonderlijke gewestelijke kerken de overhand¹⁰⁷ zodat, hoewel haar in de jaren 1795-1801 niets in de weg werd gelegd om zich te organiseren tot een landelijke eenheid, de hervormde kerk hiertoe geen kans heeft gezien. Daardoor kon zij in de jaren na 1801, toen de overheid zich weer meer met haar aangelegenheden ging bemoeien, zelf geen weerwerk leveren tegen de nogal ingrijpende plannen van de overheid en de eisen van de rooms-katholieken ten aanzien van de geestelijke goederen en de kerkgebouwen. Vanuit dit perspectief moeten wij de bemoeienissen van Janssen beoordelen inzake de reorganisatie van het bestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Door het eerste artikel in de tweede afdeling der ‘Constitutionele Wetten’ van 24 mei 1806 over de Godsdienst dat luidde: ‘De Koning en de Wet verleen en gelijke bescherming aan alle de Godsdiensten, welke in den Staat worden uitgeoefend; door hun gezag wordt bepaald al hetgeen noodzakelijk geoordeeld wordt betreffende de Organisatie, de Bescherming en de uitoefening van alle Eerediensten’¹⁰⁸ was hierin in principe al voorzien. Bovendien diende, nu kerk en staat officieel gescheiden waren en de hervormde kerk geen aanspraak meer kon maken op de status van bevoorrechte kerk, de verhouding tussen de Staat en deze kerk opnieuw te worden vastgesteld. Datzelfde gold ook voor de andere kerkgenootschappen, die door de gelijkstelling van alle bestaande kerkgenootschappen een officieel erkende status gekregen hadden. Nader werd dit uitgewerkt in artikel 13 van het decreet van 2 augustus 1808, dat bepaalde: ‘Onze Minister van den Eeredienst zal eene Commissie benoemen, bestaande op zijn minst uit drie, en op zijn meest uit negen personen, van iedere erkende Godsdienstige gezindheid in het Rijk, om ieder dier Commissiën te raadplegen wegens te nemen schikkingen tot het definitief regelen van al het gene den Eeredienst betreft en met zijne consideratiën vergezeld aanbieden’.

Het reglement van 1809

Ter voldoening aan deze bepaling werd voor de organisatie van de hervormde kerk J. D. Janssen belast. Er was de overheid alles aan gelegen in de inrichting van de kerk meer organisatorische eenheid van bestuur te brengen, hiërarchieke structuren te vermijden en haar invloed te bestendigen. Daartoe stelde minister Mollerus, voordat er een commissie benoemd werd, een advies op dat als leidraad zou kunnen dienen voor de te benoemen commissie. De minister beperkte zich niet alleen tot een aantal pun-

¹⁰⁵ Den Ouden, *Patriottenbewind*, Par. 2.3.4.1 en p. 284.

¹⁰⁶ Den Ouden, *Patriottenbewind*, Par. 5.5.1; 5.5.2.

¹⁰⁷ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 62-66.

¹⁰⁸ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 93.

ten waarover de commissie advies zou moeten uitbrengen, maar bood haar tevens een conceptreglement aan dat bij de beraadslagingen dienstig zou kunnen zijn, waar-¹⁰⁹ op hieronder nader wordt teruggekomen.

Advies van enkele predikanten

Nu wilde hij dit concept niet geheel zonder kerkelijk overleg tot stand brengen. Met enkele predikanten had Janssen breedvoerig gecorrespondeerd om hun ideeën te vernemen. Zij hadden uiteenlopende adviezen gegeven.

Ds. P. Brouwer van Blija, in kerkelijke zaken een ultra federalist en adviserend lid van de deputaten van Friesland, verklaarde zich derhalve tegen het plan om één algemeen kerkbestuur in het leven te roepen. Hij pleitte er voor dat de koning uit elk synodaal ressort één persoon zou benoemen die dan gezamenlijk de verbindingsschakel zouden vormen tussen de overheid en de Kerk. Deze personen zouden dan verder onderling kunnen corresponderen over het in- en uitwendige kerkbestuur. Daar zijn ideeën niet strookten met de ideeën van de regering was zijn advies naar het oordeel van Janssen onbruikbaar.

Ds. Weldijk uit Gouda wenste dat alle synodale vergaderingen zouden vervallen. In plaats daarvan zou de koning in elk departement een 'inspector' moeten benoemen. Dit inspectorencollege, dat geleid zou worden door of vanwege de minister van eredienst, zou voortaan alle zaken behandelen die voorheen door de synodale vergaderingen behandeld werden. De klassicale vergaderingen zouden voorlopig blijven bestaan, maar de inspectoren zouden met voorstellen dienen te komen inzake bezuinigingen en het verdere functioneren. Ook hij week te veel af van de ideeën van de overheid om bijval te vinden.

Ds. H.W.C.A. Visser uit Warns, later IJsbrechtum, de antipode van Brouwer, pleitte voor één nationale vergadering waarvoor elk departement één lid levert, de eerste maal benoemd door de regering en verder door de kerk zelf. De bestaande colleges wil hij onder de naam van departementale colleges behouden. Met hem werd door Janssen de correspondentie over een nieuwe kerkorganisatie voortgezet.

Conceptreglement van de minister als leidraad voor de commissie

In het concept dat als leidraad zou moeten gaan dienen voor de te benoemen commissie stelde de minister zich op het standpunt dat het kerkelijk bestuur bij voorkeur in handen gelaten moest worden van aan elkaar ondergeschikte kerkelijke vergaderingen, in plaats van dat er overgegaan zou worden tot het stelsel van Oostfriese superintendanten. Daarin sloot hij zich bij de bestaande situatie aan. Hiervan uitgaande stelde hij de volgende kerkelijke colleges voor:

---

¹⁰⁹ NA *Dep.Ered.* inv. 140.

1. De synode.
2. Het college van synodale deputaten.
3. De Classes.
4. De classicale deputaten of inspecteurs.
5. De kerkenraden.

1. De synode

Een algemene synode van afgevaardigden van alle hervormde kerken moet de hoogste kerkelijke vergadering en rechter zijn.

Het aantal leden moet zo worden vastgesteld dat alle departementen vertegenwoordigd worden, waardoor hun aantal op 36 komt. De afvaardiging wordt dan als volgt geregeld: Maasland 6; Amstelland 5; Friesland en Gelderland elk 4; Groningen 3; Zeeland, Brabant, Overijssel, Utrecht, Oostfriesland¹¹⁰ en Drenthe en de Waalse kerken elk 2.

De afgevaardigden worden bij toerbeurt door de classes gekozen, door schikking of loting. Voor de eerste maal is de keuze aan de koning waarbij echter aan de classes, de Waalse synode en de Coetus van Emden de mogelijkheid zal worden geboden aan de minister dubbeltallen aan te bieden. De keuze van de kandidaten zal niet alleen beperkt blijven tot predikanten of kerkenraadsleden, maar ook kundige en medelevende lidmaten zullen hiervoor in aanmerking komen.

De zittingstijd zal beperkt worden tot drie jaar, waarbij elk jaar een derde aftreedt. De afgevaardigden zullen niet gebonden worden aan een classicale lastbrief maar stemmen hoofdelijk. In het algemeen behartigen zij de in- en uitwendige belangen van de hele hervormde kerk, maar zijn niet gerechtigd tot veranderingen in de leer. Zonder goedkeuring van de overheid zal geen wijziging in de kerkenordening worden aangebracht. De synode kan advies vragen aan de classes en is de hoogste rechtbank in alle zaken waarin het kerkrecht haar bevoegdheid heeft gegeven. De minister stelt voor om op de eerste woensdag van juli te vergaderen, waarbij de vergadering niet langer dan veertien dagen mag duren. De koning zal om gewichtige redenen alle bevoegdheden hebben om hiervan af te wijken. De noodzaak wordt uitgesproken dat de synodale vergaderingen door of vanwege de minister zullen worden geopend, terwijl de wens wordt geuit dat één of twee commissarissen-politiek de vergaderingen zullen bijwonen.

2. Het college van synodale deputaten

De minister wenst het aantal deputaten op zeven te bepalen. Ook hier zal de koning hen voor de eerste maal vrij kiezen, terwijl later die keuze beperkt zal blijven tot door de synode opgestelde dubbeltallen. Als zittingstijd wordt voorgesteld zeven jaar, waarbij ieder jaar een der deputaten aftreedt. Zij wonen de synodevergaderingen bij met adviserende stem en vergaderen twee of drie maal 's jaars. Op verzoek van de minister kunnen door hen ook buitengewone vergaderingen worden uitgeschreven.

¹¹⁰ Nadat dit gebied, Oostfriesland / Jeverland, in 1793 aan Rusland was toegekend werd het conform het in Tilsit gesloten akkoord (1807) tussen tsaar Alexander I en Napoleon als schadeloosstelling voor het afstaan van Zeeuws-Vlaanderen als het tiende departement aan het Koninkrijk Holland toegevoegd. Schama, *patriotten*, p. 631.

Hun taak is de synodevergadering voor te bereiden, besluiten uit te voeren, gewone lopende zaken tussentijds af te handelen, in het bijzonder de correspondentie met de regering. De president, secretaris en assessor doen de lopende zaken af.

3. *De classes*

Geen classis¹¹¹ zal zich over meerdere departementen uitstrekken. Een classis bestaat uit predikanten en andere kerkenraadsleden. Tot haar taak behoort onder meer het examineren van studenten en proponenten. Zij oefent rechtspraak in zaken die tot haar competentie behoren, en is verdeeld in ringen. Er zal een uniforme regeling komen voor alle hoofdzaken, goed te keuren door de synode, terwijl daarnaast elke classis een eigen huishoudelijke inrichting kent voor zaken die specifiek een bepaalde classis betreffen.

4. *De classicale deputaten of inspecteurs*

De classicale deputaten worden door de classis gekozen en blijven gedurende een nader te bepalen periode werkzaam om de lopende zaken af te doen.

5. *De kerkenraden*

Voor de kerkenraden werden geen nadere richtlijnen gegeven.

De totale kosten van dit bestuursapparaat zouden niet meer dan 12 á 13000 gulden mogen bedragen waarvoor men veel kan doen, aldus dit overheidsadvies.

Benoeming van een commissie

De benoeming van een desbetreffende commissie was nagenoeg geheel het werk van Mollerus. De drie bovengenoemde geconsulteerde predikanten kwamen naar het oordeel van Mollerus niet in aanmerking. In een schrijven van 27 december 1808 werd het lidmaatschap van deze commissie aangeboden aan: J.W. te Water, hoogleraar en predikant te Leiden; H. Husley Viervant, predikant te Amsterdam; T. Hoog, predikant te Rotterdam, die nauw betrokken was bij de vorming van de gemeentecommissie aldaar;¹¹² D. Delprat, Waals predikant te Den Haag; A. Rutgers, predikant te Haarlem, die een belangrijke rol had gespeeld bij de totstandkoming van de classicale en provinciale financiële commissies;¹¹³ J. Both Hendriksen, raadsheer van het Hof van Utrecht, mede- oprichter van het Hollandse Stedenberaad; J.C. van der Kemp, secretaris van de Haagse gemeentecommissie en van het Hollandse Stedenberaad, waarvan hij eveneens mede-oprichter was¹¹⁴ en J.G. Thin van Keulen, lid van de Vroedschap van Amsterdam. Op verzoek van Janssen, waarschijnlijk omdat hij bijzondere banden had met Brabant, werd door hem aangezocht S.D. Jantson van Nieuwland, raadsheer van het Hof van Brabant en eveneens mede-oprichter van het Hollandse Stedenberaad.¹¹⁵

---

¹¹¹ Hiertoe behoorden ook de Coetus van Emden en de Waalse Synode.

¹¹² Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 163.

¹¹³ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 52vv.

¹¹⁴ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 184.

¹¹⁵ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 189.

Minister Mollerus, die zelf kerkelijk betrokken was, bracht hiermee een commissie bijeen van negen mannen die deskundigheid paarden aan voorzichtigheid en tact, en die zich persoonlijk verbonden wisten met kerk en geloof. Het door Janssen lang volgehouden beginsel om mannen uit alle provincies te benoemen liet hij varen; hij beperkte zich tot bij hem bekenden uit Holland, Utrecht en Brabant.

Terwijl Te Water van oorsprong uit Zeeland afkomstig was, waar hij predikant was geweest, waren de overige departementen hierin dus niet vertegenwoordigd. Begrijpelijk dat daar commotie ontstond. Zo ontving de minister uit Friesland een afkeurend schrijven. Hij motiveerde zijn keuze dat hij spoed wilde betrachten met de afwikkeling van deze zaak en dat de overkomst van mannen uit meer afgelegen departementen de zaak zou kunnen vertragen. Overigens mag worden opgemerkt dat de benoemde vertegenwoordigers afkomstig waren uit de gewesten die door de overheidsmaatregelen financieel het meest bedreigd werden en van waaruit hierop ook het krachtigst was gereageerd. Zowel de Utrechtse Coetus als het Hollands Stedenberaad kwamen voort uit westelijke initiatieven. De meeste commissieleden hadden hiermee ervaring opgedaan en die was in de overige departementen minder aanwezig. De minister kwam echter de departementen die niet vertegenwoordigd waren tegemoet, doordat hij later correspondenten uit deze departementen aan de commissie toevoegde. Daarmee kregen zij gelegenheid nog enige invloed op de gang van zaken uit te oefenen.

Op 11 januari 1809 werd de commissie door de minister van erediensden, Mollerus, geïnstalleerd.¹¹⁶ Als taakomschrijving zou de commissie zich met de volgende zaken moeten bezighouden:

- De vorming van een algemeen bestuur dat door zijn eenheid krachtadig zou kunnen functioneren.
- De betrekking tussen dit bestuur en de overheid.
- De vraag of de bestuursvorm van de Oostfriese inspecties zou worden overgenomen of die van het bestaande systeem van synoden en classes, mits verbeterd en vereenvoudigd.
- In hoeverre met behoud van de eenheid van bestuur toch nog vormen van gewestelijke bestuursorganisatie konden worden toegelaten en in hoeverre de Waalse, Engelse en Hoogduitse kerken hiervoor in aanmerking zouden komen.¹¹⁷

Wanneer de commissie hierover tot overeenstemming zou zijn gekomen, zou zij zich vervolgens gaan bezighouden met de benoeming van kerkelijke bestuurders, het beroepen van predikanten en, behoudens de vrijheid der gemeente bij hun keuze, de invloed van de overheid hierop. Verder zou er een regelgeving moeten komen voor de kerkelijke tucht en de wijze van procederen, het aantal gemeenten en predikanten en het daarmee samenhangende aantal ressorten en de omvang hiervan zou moeten worden vastgesteld en het godsdienstig onderwijs en het theologisch hoger onderwijs diende te worden geregeld.

---

¹¹⁶ NA Dep. Ered. inv. 140.

¹¹⁷ NA Dep. Ered. inv. 140 / 20.

Tenslotte vroegen ook de financiën de aandacht, zoals:

- verbetering van de predikantstraktementen;
- hoe na 31 december 1809 betalingen zouden worden gedaan die niet meer uit 's Rijks kas zouden komen zoals de bezoldiging van kerkelijke functionarissen als kosters, organisten en voorlezers, het onderhoud van kerken en pastorieën en de beroepingskosten.

De commissie diende tenslotte nog voorzieningen te treffen, nu er door de overheid geen synodegelden meer werden uitgekeerd, opdat het kerkelijk bestuur en de waarneming van het dienstwerk niet zouden stagneren en bij vacatures het annus gratiae¹¹⁸ gehandhaafd zou blijven.

Presentatie van het conceptreglement

Met een begeleidend schrijven van 29 augustus 1809 werd het conceptreglement aan de minister van eredienst Baron Van der Capellen, die inmiddels Mollerus had vervangen, aangeboden.¹¹⁹ Kort samengevat blijkt uit dit concept dat de commissie zich in hoofdzaak op het standpunt van Ds. Visser stelt, evenals het plan dat de regering al bij de installatie van de commissie presenteerde: één algemeen bestuur, dat aan de andere kerkelijke vergaderingen de nodige eenheid en vastheid zou geven. De bestaande structuur zou echter zoveel mogelijk gehandhaafd blijven, behoudens enkele wijzigingen die vereenvoudiging en meer eenheid beogen. Daarbij denkt zij aan het houden van een algemene synode die jaarlijks in de hoofdstad des lands gehouden zal worden en zal bestaan uit de meest ervaren personen die dan voor een bepaalde periode gekozen zullen worden en niet naar toerbeurt. Die algemene synode is een vervanging van de tien vorige gewestelijke synoden en neemt slechts weg wat er nog aan federatieve elementen in de kerk was overgebleven. Ter wille van de vrijheid van de kerk wil de commissie zoveel mogelijk de onafhankelijkheid van de kerk tegenover de staat waarborgen door de invloed van de koning en andere overheden te beperken. Dat houdt bijvoorbeeld in dat alle verkiezingen voor de samenstelling van de synode, ook die voor de eerste maal, geheel in handen van de classes komen te liggen.

Wél had de commissie geen bezwaar tegen het voorstel om de zittingen der synode te doen plaatsvinden in tegenwoordigheid van commissarissen-politiek, die dan wel 'van de hervormde godsdienst' moesten zijn. Deze zouden erop moeten toezien 'dat er geen dingen verhandeld worden die strijdig zijn met de wetten van dit rijk, of die tot de burgerlijke regeering behoren'.

Alleen verandering in de leer (sic!) werd aan de regering voorbehouden en zonder haar toestemming mocht de synode geen wijzigingen aanbrengen in de kerkorde. Verder wilde de commissie inzake overheidsbemoeienissen niet gaan.

---

¹¹⁸ Zie p. 50.

¹¹⁹ Voor het volledige concept zie De Visser, *Kerk en Staat III*, bijlage V, p. 673 - 687.

Zoals te verwachten was strookte de opvatting van de minister, die een grotere overheidsinvloed in het kerkbestuur wenste, niet met de visie van de commissie.¹²⁰ Zo keurde hij af dat de koning geen invloed zou hebben op de benoeming van de leden van de synode, hij wenste dat de benoeming de eerste keer door de koning zou plaatsvinden en vervolgens door de koning op voordracht van de classes. In deze voordracht aan de koning beperkte hij later dit recht van de classes nog meer door ook aan de algemene deputaten der synode dit recht van voordracht toe te kennen, uit welke twee voordrachten de koning vervolgens een keuze zou kunnen maken.

Eveneens wenste hij dat de keuze niet beperkt zou blijven tot predikanten, maar dat ook 'kundige en aanzienlijke kerkleden', afgezien of zij lid waren van plaatselijke kerkenraden, hiervoor in aanmerking zouden moeten kunnen komen. Zelfs personen buiten het departement, zo die geschikt en bekwaam waren, zouden verkiesbaar moeten zijn. In het door de minister geredigeerde artikel werd zelfs stringent bepaald dat de samenstelling van de synode voor eenderde uit zulke 'kundige en aanzienlijke' leden en voor tweederde uit predikanten of theologische hoogleraren der kerk zou moeten zijn samengesteld. Bedoelde leden der kerk konden natuurlijk ook ouderling zijn of niet dienstdoende predikanten, maar hiermede was in beginsel de mogelijkheid geopend dat geen enkele ouderling meer zitting had in de synode.

Ook de afzettingsprocedure van predikanten, die door de commissie was toegekend aan de classis of de synode, werd door de minister bij de kroon ondergebracht. Verder zou de keuze van de algemene synodale deputaten op voordracht van de synode door de koning plaatsvinden, terwijl de benoeming van de classicale deputaten voor de eerste maal door de minister alleen en vervolgens op voordracht van de classis zou geschieden.

In een nadere voordracht aan de koning ging hij nog verder. Bij de benoeming van de classicale deputaten kregen niet alleen de classes het recht een voordracht in te dienen maar ook de deputaten van de synode konden een nominatie van twee personen indienen, terwijl de kroon de vrijheid had te benoemen die zij wenste. De minister kwam hiertoe uit vrees dat de classes zich bij hun nominatie te veel zouden laten leiden door 'vooroordeelen of partijschap'.

Terwijl de commissie aan de overheid het recht wilde toekennen een commissaris-politiek van hervormden huize te benoemen wenste de minister zichzelf uit naam des konings het recht toe te kennen om opzicht uit te oefenen over de werkzaamheden van de synode of daartoe een commissaris-politiek te machtigen mits van 'protestantsche godsdienst'. Zodoende verkreeg de minister in feite bedenkelijk veel macht in de hervormde kerk, terwijl een Lutheraan er als commissaris-politiek in zou kunnen fungeren. Ook ter zake van de opleiding van de predikanten stelt de minister zijn eisen. De algemene deputaten moeten een algemeen reglement op de examens ontwerpen dat de synode alleen maar mag vaststellen nadat het door de minister was goedgekeurd.

---

¹²⁰ NA Dep. Ered. inv. 140 / 32.

Diep ingrijpend waren zijn voorstellen aangaande de binding van de predikanten aan de leer. Het voorstel van de commissie luidde dat geen predikant tot dit ambt zou worden toegelaten dan die door ondertekening verklaarde niets te zullen leren tegen de formulieren van enigheid zoals die thans in het gebruikelijke formulier van ondertekening staan vermeld, maar integendeel deze leer daarin vervat getrouw te zullen voorstaan en verdedigen.¹²¹ De minister verklaarde zich tegenstander van een letterlijke binding aan deze formulieren, die de commissie wenste, en hij wees erop dat deze als regel in tijden van kerkelijke verdeeldheid waren ontstaan. Hij ging zelfs zover dat hij verklaarde dat zij soms bijzonderheden behelsden “waaraan bijna geen knap regtzinnig predikant thans zijn zegel zou hechten” en achtte een plechtige erkenning en belijdenis van de hervormde leer volgens de ‘grondbeginselen’ van haar symbolische geschriften voldoende.

Eene engere band is zelfs, menschkundig beschouwd, minder doelmatig, want men voelt zich gedwongen om die slechts als een ijdele vorm te beschouwen, en dus verliest dezelve onuitvoerlijk alle kracht, juist doordien men haar te veel kracht wilde geven.

Daarom stelde de minister voor om de geëxamineerde alleen een verklaring te laten tekenen dat hij de leer van de hervormde kerk op grond van het goddelijk gezag der Heilige Schrift en volgens de grondbeginselen van de symbolische boeken van het kerkgenootschap aanneemt en erkent. In overeenstemming daarmede verklaarde hij, dat beschuldigingen tegen de leer van een predikant zouden moeten worden gestaafd door duidelijke bewijzen, dat hij daardoor de grondleer der kerk in wezenlijke stukken rechtstreeks had weersproken en bestreden. Hiermede werd de mogelijkheid afgesneden voor ‘onrustige en dweepzieke mensen’ om lichtvaardig leeraren te vervolgen.

Ten slotte had de minister bezwaren tegen het door de commissie voorgestelde recht van de kerkenraad om met de diakenen een predikant te mogen beroepen. Hij wilde met name niet dat zo maar met een pennenstreek beslist werd over de nog steeds bestaande rechten van floreenplichtigen, eigengeërfden, collatoren en andere patronen.¹²² Zolang de zaak van het patroonsrecht door de koning nog niet was afgedaan wenste hij dat de beroeping van een predikant door een algemeen reglement zou worden geregeld. Tot zolang bleven de verordeningen en gebruiken van de verschillende departementen van kracht.

Uit dit alles wordt duidelijk dat de minister beducht was voor een al te grote vrijheid voor de kerk, zoals de commissie die zich voorstelde. De oude vrees voor kerkelijke partijschappen en de moeilijkheden die hieruit voortvloeiden voor de overheid waren er, naar vermoed wordt, de oorzaak van dat er voor haar alles aan gelegen was de begeerde invloed in de kerk te behouden en niet zonder reden. De geschiedenis van kerk en staat gedurende de zeventiende en achttiende eeuw is er een geweest van onderlinge belangenstrijd. De overheid die voor haar doeleinden de kerk wilde gebruiken en de kerk die de overheid voor haar karretje wilde spannen voor haar ide-

¹²¹ Hieronder worden verstaan: De Nederlandse Geloofsbelijdenis, De Heidelbergse Catechismus en De vijf artikelen tegen de Remonstranten.

¹²² Zie noot 12 op pagina 14.

aal van de zuivere leer. Het dramatisch en traumatisch culminatiepunt, het leergeschild tussen remonstranten en contraremonstranten in de jaren 1618/1619, waarbij de overheid nauw betrokken raakte en de staatsman Van Oldenbarnevelt het leven liet, bleef gedurende de bovengenoemde periode de mannen die toen verantwoordelijk waren voor de landspolitiek achtervolgen. Daarom moest de hoge overheid, naar het inzicht van deze minister om machtsmisbruik te voorkomen, het oppertoezicht hebben over een zo omvangrijk kerkgenootschap als de hervormde kerk, een standpunt dat overigens zelfs de Raad van State te ver ging.¹²³

Maar de minister gaf niet toe. Het zag er naar uit dat dit conceptreglement het Algemeen reglement van de hervormde kerk zou worden. De conceptdecreten voor de invoering werden reeds opgesteld. In een confidentiële particuliere brief verzocht de minister aan de landdrosten met het oog op de invoering van een Kerkelijk Reglement van de Nederlandse Hervormde Kerk per 1 januari 1810 aanbevelingen te doen van predikanten, die uit hoofde van talenten, verdiensten en verlichte denkwijze in aanmerking zouden komen voor de vervulling van de 150 vacatures in de nieuw te vormen colleges en commissies, als daar zijn de algemene deputaten, de leden van de synode en de classicale deputaten.¹²⁴

Midden in deze voorbereidingen echter besloot de koning om niet nog langer toe te geven aan de onredelijke eisen van zijn machtige broer. Op 1 juli 1810 abdiceerde hij, waarmee een einde kwam aan de bemoeienissen van koning Lodewijk Napoleon met de hervormde kerk. Op 10 juli volgde de inlijving bij Frankrijk, waardoor in de verhouding van staat en kerk een geheel nieuwe situatie ontstond. Van de invoering van dit reglement kwam verder niets en naar het voorbeeld van Frankrijk werd als vorm van kerkregering hier het stelsel van consistoriale raden voorbereid, waarop wij in hoofdstuk 6 willen ingaan. Door de val van Napoleon en het herstel van de vaderlandse soevereiniteit werd hieraan geen uitvoering gegeven.¹²⁵ Pas het 'Algemeen Reglement van 1816' stelde orde op zaken, maar dat is een ander verhaal.

3.5 TERUGBLIK

In zijn *Geschiedenis van de Vaderlandsche Kerk* schrijft G.W. Vos over deze periode:

Onder het voorwendsel van bezuiniging een vijftigtal predikantsplaatsen opgeheven zijnde meende men daarvoor de verzekering der overgebleven eigendommen gekocht te hebben. Maar de toepassing van het Revolutiebeginsel werd voortgezet door het Koninklijk Besluit van 2 augustus 1808; alle erediensten werden aan de politieke macht toevertrouwd.

Dan volgt de beschrijving van de overheidsmaatregelen, maar er wordt niet bij verteld dat zij uit de koker van Janssen kwamen. Hij eindigt met de opmerking: "Lodewijk kon nu 40.000 guldens, de uitgewonnen som, meer verspillen. Inmiddels sloegen de roomsche priesters hun gierenogen ook op de aanzienlijke pastoriegoederen".¹²⁶

---

¹²³ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 127 gaat hier breedvoerig op in.

¹²⁴ NA Dep. Ered. inv. 140 / 34.

¹²⁵ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 129 - 202.

¹²⁶ Vos, *Vaderlandsche kerk*, p. 382.

Een zekere vooringenomenheid ten aanzien van de feitelijkheid ontwaren wij ook bij De Visser als hij schrijft: “Het is toch eenvoudig een feit, dat de groote meerderheid der roomschen niet verdreven was, maar met hare geestelijkheid de reformatie aannam.”¹²⁷ Zijn oordeel over de hierboven beschreven gebeurtenissen zal zeker door deze opstelling gekleurd zijn. Verder stelt hij vast dat het regeringsbeleid onder Lodewijk Napoleon slecht werkte ten aanzien van de Nederlandse Hervormde Kerk. “Door opheffing van predikantsplaatsen onderging deze kerk zedelijk en financieel veel tegenspoed. De gelegenheid tot geestelijke verzorging, vooral in de grotere steden werd ingekrompen”, aldus De Visser.¹²⁸

Men kan zich afvragen waarop hij hier doelt. In Amsterdam, Den Haag en Rotterdam veranderde in deze periode wat de bezetting van de predikantsplaatsen betreft, althans bij de nederduits hervormden, niets. Voor het overige laten wij hieronder het aantal predikantsplaatsen volgen dat volgens de voorstellen¹²⁹ van Janssen op de nominatie stond opgeheven te worden, waarnaast wij het aantal noemen dat hiervan in de periode 1807-1810 daadwerkelijk werd gerealiseerd.

	Voorgesteld	Gerealiseerd
Gelderland	7	1
Holland	63	26
Zeeland	26	6
Utrecht	13	2
Friesland	3	4
Groningen	-	-
Overijssel	13	2
Drenthe	1	-
Brabant	40	15
	<u>166</u>	<u>56</u>

Onder deze 56¹³⁰ opgeheven plaatsen zijn begrepen twee Engelse en tien Franse plaatsen, zodat het aantal Nederduitse plaatsen 44 bedroeg, waarvan vijftien in het overbezette Brabant.

Wat de grote steden betreft kwamen in Amsterdam hiervoor vier plaatsen in aanmerking, maar zoals vermeld veranderde er in de steden niets. Wat de kleine steden betreft zouden er, met uitzondering van de provincie Brabant, 64 plaatsen opgeheven moeten worden. Het werden er twaalf en in Brabant werden het er, zoals wij zagen, totaal vijftien. Daarbij dient men te bedenken dat de bestaande situatie hier in vele gevallen onhoudbaar was. Men leefde als hervormden in een diasporasituatie en moderne vervoersmiddelen ontbraken. Maar men kan zich afvragen hoe de predikanten van Ooy en Persingen met 22 zielen en Dieters met 18 zielen door hun vrije tijd heen moesten komen. En wat te denken van combinaties die alleen maar in naam bestonden en waar in het geheel geen hervormden woonden, een situatie die onze ‘Godsdienst’ - bedoeld is de hervormde - aan bespotting blootstelde, aldus Janssen,

¹²⁷ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 103.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Zie bijlage 2.

¹³⁰ Op p. 53 noemden wij eerder het getal 53. De archiefstukken zijn hierin niet alle eensluidend.

om dan nog maar verder te zwijgen over de soms ongerijmde pretenties van hervormde zijde, zoals blijkt uit de correspondentie met de kerkenraden en predikanten van 's-Hertogenbosch om voor deze stad vijf predikanten te blijven eisen voor 3000 hervormden. En wat te denken over de gefossileerde plaatsen van Walen en Engelsen? Begrijpelijk is dan ook de exclamation van Janssen: Er moeten er zoveel komen dat zij voldoende werk hebben.¹³¹

Tegen al deze suppressies kan men de toelage voor de stichting van een nieuwe plaats noemen: Stellendam dat op 26 juni 1809 een toezegging hiervoor verkreeg van f 700, terwijl er ook sprake was van traktementsverhogingen, vooral in Brabant maar ook in Drenthe.¹³² Uit dit alles kan geen andere conclusie worden getrokken dan dat Janssen en Mollerus onder de druk van de rooms-katholieke aanspraken hebben 'samengespannen' om voor de hervormde kerk erger te voorkomen, temeer omdat het gehele plan van combinatie en mortificatie kant en klaar voorhanden was.

Een gunstig effect zou ook het ontwerp voor de vaststelling van de omvang van de traktementen gaan vormen, die voortaan zouden worden uitbetaald. Hierover kunnen twee opmerkingen gemaakt worden. Ten eerste zouden dan, in tegenstelling met de tijd van de Republiek toen de vaststelling hiervan bij de afzonderlijke statencolleges berustte, deze uniforme regels voortaan gaan gelden voor het gehele land, hetgeen ongetwijfeld een positief effect op het beroepingswerk zou hebben. In de tweede plaats was de omvang hiervan niet ongunstig. Voor vele predikanten zou dit een verbetering betekend hebben, ware het niet dat door de inlijving bij Frankrijk van dit ontwerp weinig terecht is gekomen. Als men bovendien beseft dat op papier een geheel nieuwe organisatie klaar lag om per 1 januari 1810 de per provincie geformateerde hervormde kerk tot één nationale kerkelijke gemeenschap om te vormen¹³³ met de daarbij behorende infrastructuur, dan zijn waarderende woorden voor het beleid van mannen als Janssen en Mollerus niet misplaatst. Tevens moet hierbij de niet onwelwillende medewerking van de Koning genoemd worden die, in tegenstelling tot zijn grote broer, de belangen van zijn Nederlandse onderdanen voorop stelde en moest schipperen met zijn rooms-katholieke geloofsgenoten, terwijl hij zich bovendien nog geplaagd zag voor torenhoge problemen. Hoe zou de kerkelijke kaart er in de verdere loop van de negentiende eeuw hebben uitgezien als deze opzet een kans zou hebben gekregen en niet door het grillig optreden van Napoleon zou zijn verstoord?

---

¹³¹ NA Dep. Ered. Inv. 138.

¹³² NA Dep. Ered. Inv. 136 / 65.

¹³³ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 118 - 129.

4 Inlijving bij Frankrijk 1810-1813

Plannen tot herinrichting van de kerken naar Frans model

De inlijving bij Frankrijk van wat er van ons land nog over was op 10 juli 1810 bracht nieuwe zorgen. Napoleon wilde de kerken en de predikantstraktementen hier herinrichten naar het Franse model.¹ Dit hield in dat de standplaatsen naar de omvang van de bevolking in drie groepen zouden worden verdeeld. Gemeenten met meer dan 30.000 zielen ontvingen per predikantsplaats 2000 francs, van 5000 tot 30.000 zielen 1500 francs, gemeenten met minder dan 5000 zielen 1000 francs. Elk kwartaal moest hiervoor door de overheid een bedrag van 64.124 francs ter beschikking worden gesteld, per jaar derhalve 256.500 francs, in guldens 128.250. De genoemde bedragen waren beduidend geringer dan wat er tot nu toe werd uitbetaald.² Verder zag het er naar uit dat, zoals wij hieronder zullen zien, ook de pastoriegoederen niet ongemoeid zouden worden gelaten. Het departement³ hier te lande heeft er alles aan gedaan de belangen van de predikanten zo goed mogelijk te behartigen. In een memorie die naar Parijs werd gestuurd werd eraan herinnerd dat met de toepassing van de wet⁴ de meeste van hen gebrek zouden gaan lijden, temeer omdat door tiërceering de waarde der goederen dermate was achteruitgegaan dat de predikanten daaruit niet geholpen zouden kunnen worden. Een oplossing zou zijn de traktementen nog één jaar op de oude voet uitbetaald zien te krijgen, zodat de gemeenten de ruimte kregen zich op de nieuwe situatie in te stellen. Krachtig werd gepleit voor het behoud van het kindergeld en de pensioenen van de emeriti en de predikantsweduwen. Deze verzoeken vonden in Parijs echter geen gehoor. Aan het eind van november 1810 hielden de betalingen door het Rijk geheel op. Eind oktober 1811 leek het erop dat er enige verandering ten goede zou komen.

Bij zijn komst hier te lande wist men van Napoleon het besluit van 29 oktober los te wringen, waardoor voor het dienstjaar 1811 de volgende regeling werd vastgesteld. De Staat zou hier in dezelfde verhouding voor de erediensten bijdragen als in de overige delen van het keizerrijk. Deze bijdragen zouden afkomstig zijn uit twee overheidskassen, de rijkskas en de gemeentekassen. Die van het Rijk zou 600.000 francs bijdragen terwijl er 1.500.000 francs nodig was. De ontbrekende 900.000 francs zouden voor rekening van de burgerlijke gemeenten moeten komen. Verder werd bepaald dat die gemeenten een vijftiende deel van haar inkomsten beschikbaar zouden stellen om de traktementen aan te zuiveren voorzover zij nog niet tot 1 december 1810 waren uitbetaald. Een probleem was echter dat de gemeenten, gezien de tijdsomstandigheden, niet over geldmiddelen beschikten om hieraan te voldoen. De enige remedie zou belastingverhoging zijn, maar dit zou de bevolking na de telkens

¹ Respectievelijk naar de wet van 18 Germinal an 10 en naar de wet van 15 Germinal an 12. Gegevens over deze periode zijn afkomstig van De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 195-202, die hierop ingaat.

² Zie hiervoor de tabellen in bijlage 2, Overzicht.

³ Hieronder wordt verstaan het bestuur van het departement Holland.

⁴ Bedoeld is die van 15 Germinal an 12.

nieuw opgelegde lasten niet kunnen dragen. De vraag was dus hoe in het tekort van de traktementen zou moeten worden voorzien. De diaconale en kerkgoederen kwamen niet in aanmerking. De enige bron zouden de nog in kerkelijk bezit zijnde pastoralia zijn. Men zou de predikanten en verdere betrokkenen kunnen oproepen alle informatie over deze goederen aan de prefect van het departement ter hand te stellen. Bij het in gebreke blijven zouden alle goederen, dus ook de diaconale en kerkgoederen als pastoriegoederen beschouwd worden en dientengevolge bestemd worden om de traktementstekorten aan te zuiveren. In dat geval zou men er een algemeen fonds van kunnen vormen en het beheer daarover óf aan een speciale administratie óf aan de domeinen kunnen overlaten. Wel realiseerde d'Alphonse⁵ zich dat dit veel weerstand zou oproepen, maar daar het er nu naar uitzag dat het Rijk niet bereid was meer dan 600.000 francs bij te dragen en de gemeentebelastingen niet konden worden verhoogd, was dit de enige mogelijkheid de benodigde bedragen voor de traktementen bijeen te brengen. Zodoende was de betaling hiervan een volledige rijksaangelegenheid geworden en had het Rijk, zo dacht men, de verplichting tot uitkering van de wettelijke salarissen overgenomen

De Franse regering wilde hierin echter niet meegaan. Zij stelde voor de genoemde goederen aan de kerken te laten en deze te bestemmen voor de predikantstraktementen. Een eventueel tekort zou dan door de burgerlijke gemeenten dienen te worden aangevuld. Waren deze niet bij machte hieraan te voldoen dan zou een beroep kunnen worden gedaan op de bijdrage van 600.000 francs die het Rijk hiervoor bestemd had. Hiervoor zouden dan wel overzichten gemaakt moeten worden van alle daarbij betrokken fondsen en van baten en lasten van kerkelijke en burgerlijke gemeenten, waarvoor veel arbeid verzet zou moeten worden. Men schatte dan ook eerst in 1814 hiermee gereed te zijn. Zodoende werd de aansprakelijkheid voor de uitbetaling der predikantstraktementen van de Staat afgewenteld op de kerk, dit geheel in strijd met het decreet van 2 augustus 1808 volgens hetwelk het Rijk, na de kerkelijke fondsen die vroeger onder publiek beheer stonden te hebben genaast, de betaling in haar geheel op zich had genomen.

Daar echter de uitvoering van dit plan op veel moeilijkheden zou stuiten en te veel zou ophouden, bedacht Bigot⁶ een plan dat een nog groter nadeel met zich mee zou brengen. Hij wilde deze zaak regelen via de in oprichting zijnde consistoriale kerken, die het beheer zouden krijgen over alle goederen binnen hun ressort. Hieruit zouden dan alle predikanten in die consistoriale kerk betaald moeten worden. Wat er overbleef werd dan bestemd voor de eredienst en de armen. Indien dit niet toereikend zou zijn zouden gemeenteleden verplicht kunnen worden gesteld een contributie te betalen. Ook de predikanten die hun inkomsten zouden moeten derven door opheffing van hun gemeenten alsmede zieke en hulpbehoevende predikanten en predikantsweduwen zouden voor hun levensonderhoud ten laste komen van de consistoriale kerken.⁷

⁵ Baron d'Alphonse was de Prins Algemene Stadhouder van Z. M. de Keizer en intendant-generaal van Binnenlandse Zaken.

⁶ Bigot was de Franse minister van eredienst.

⁷ Het lag in de bedoeling hier te lande naar Frans model consistoriale kerken in te voeren, vergelijkbaar met de classes, onder Frans toezicht.

Het gevolg van dit alles was dat er over 1811 slechts een derde van het totaalbedrag der uit te betalen traktementen werd uitbetaald en in 1812 niets. Het laat zich raden dat er in de pastorieën honger geleden werd.⁸

Voor de pensioenen wilde men een zesde deel van de huuropbrengst van banken en stoelen in de kerkgebouwen bestemmen. Als dit nog niet voldoende zou zijn zouden de dienstdoende predikanten een bijdrage dienen te leveren in de vorm van twee en een halve centime op elke franc van hun salaris. Bedragen werden niet vastgesteld, de regeling hiervoor van Lodewijk Napoleon werd afgeschaft en de omvang der uitbetalingen aan de consistoriale kerken overgelaten. De weduwen zouden alleen in aanmerking komen voor een uitkering in zoverre er sprake zou zijn van een batig saldo.

Het was Napoleons val die er uiteindelijk voor zorgde dat deze plannen niet gerealiseerd werden.

De herverdeling van gebouwen ten tijde van de inlijving

Behalve in 's-Hertogenbosch heeft er zover bekend tijdens de inlijving geen herverdeling van gebouwen plaatsgevonden.⁹ Gezien het historisch belang en om na te gaan welke rol de overheid hierbij speelde, willen wij er in het kort bij stilstaan.

Daar het onderling overleg over de geschillen tussen de kerkgenootschappen inzake de herverdeling van de kerkgebouwen in 's-Hertogenbosch, waarop Lodewijk Napoleon had gehoopt,¹⁰ niet tot de gewenste resultaten had geleid bleef bij de katholieken de onvrede leven omdat deze herverdeling nog steeds niet had plaatsgevonden. Er was ook reden voor. Bij de volkstelling in 1809 bleek dat het aantal rooms-katholieken 11.183 bedroeg en het aantal hervormden 2.346.¹¹

Toen dan ook keizer Napoleon op 10 mei 1810 de stad bezocht was dit een goede gelegenheid hem hun grieven kenbaar te maken door hierop te wijzen. De keizer reageerde met: "vous aurez la grande église et un évêque". Nu zaten de katholieke Bosschenaren allerm minst op een door Napoleon benoemde bisschop te wachten maar wel op de Sint Jan, die vanaf de inname van de stad door Frederik Hendrik in 1629 in gebruik was bij de gereformeerden.¹²

Dientengevolge vond er bij keizerlijk decreet van 8 december 1810 een herverdeling van de kerken plaats waarbij de Sint Janskerk zou worden overgedragen aan de rooms-katholieke gemeente en de Sint Geertuikerkerk aan de hervormden.

Op zondag 20 januari 1811 notuleert de kerkenraad een brief van de maire van 's-Hertogenbosch met de opdracht om op maandag 28 januari 1811 de sleutels van de Sint Jan aan hem af te geven. De kerkenraad besluit niet te wachten tot de 28ste, maar nog dezelfde week de sleutels over te dragen.

---

⁸ De omvang hiervan wordt beschreven in Ypey en Dermout I, *Geschiedenis*, p. 609.

⁹ Noordeloos, *Restitutie*, p. 426.

¹⁰ Zie p. 71.

¹¹ Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan Van Veldhuizen, *De Kerkgenootschappen*.

¹² Mostman, *De St. Janskerk*, p. 493-495.

Daar de hun toegewezen Geertuikerk niet bruikbaar was voor de hervormde diensten vond deze gemeente weliswaar een voorlopig onderdak in de St. Annakerk die in gebruik was bij de Waalse gemeente, maar te klein was voor het aantal hervormde kerkgangers.

Op 28 juli 1811 is de Geertuikerk zover gereed dat zij deze konden gaan gebruiken. Hieraan kleefden wel een aantal gebreken. Wat de vorm betreft was zij te lang en te smal. Verder miste deze ruimte een aantal voorzieningen zoals een consistoriekamer die door de gemeente wel was toegezegd maar op zich liet wachten. Het orgel zou uit een van de andere kerken komen die buiten gebruik waren gesteld. Het aantal zitplaatsen was krap bemeten inzonderheid voor het in de stad gelegde garnizoen. Bovendien was er wateroverlast bij hoogwater in de stad.

De Sint Jan, vanaf 1629 in gebruik bij de hervormden, is in 1811 weer in bezit gekomen van de rooms-katholieken.

Toen het politieke klimaat enkele jaren later gewijzigd was richtten de hervormden zich tot koning Willem I om hem hun grieven kenbaar te maken en hem te verzoeken de Sint Jan weer in gebruik te mogen nemen. Bij Koninklijk Besluit echter van 11 december 1816 bepaalde de koning dat de rooms-katholieken de Sint Jan mochten behouden en dat ten laste van het rijk een geheel nieuwe kerk voor de hervormden zou worden gebouwd.

Na het nodige geharrewar over de locatie tussen de koning, het gemeentebestuur en de kerkenraad werd uiteindelijk bij Koninklijk Besluit van 18 augustus 1818 de huidige plek als bouwplaats aangewezen. Hier stond oorspronkelijk de Sint Annakapel, die in gebruik was bij de Waalse gemeente, maar met de aangrenzende panden zo bouwvallig was dat zij moest worden afgebroken.

De bouw stond onder toezicht van het ministerie van Waterstaat en als architect fungeerde J. de Greef, de stadsbouwmeester van Amsterdam, die voor de koning het paleis Noordeinde in Den Haag en dat van Soestdijk verbouwd en uitgebreid had en de ontwerper was van het paleis van justitie te Amsterdam. Hij was dus niet de eerste de beste.

De bouwstijl wordt wel Neo-Classistisch genoemd, kenmerkend voor de regeringsperiode van Willem I. Gezien de betrokkenheid van de het ministerie van Waterstaat wordt wel van Waterstaatskerk gesproken. Op 24 september wordt de bouw aanbesteed en gegund voor de som van f 83.000. Daarbij moet nog gerekend worden f 19.000 voor het interieur en f 15.000 voor de bouwgrond, die aan de gemeente betaald werd uit de f 60.000 waarvoor de katholieke parochie was aangeslagen bij de overdracht van de Sint Jan.¹³ De totale bouwsom bedroeg dus f 117.000. Op 6 januari 1822 werd zij in een speciale dienst in gebruik genomen.

De Hervormde Kerk waarvan de bouw door toedoen van Koning Willem I tot stand is gekomen en door de rijksoverheid bekostigd werd is in 1822 in gebruik genomen.

Door het SoW-proces kwam de vraag aan de orde welk kerkgebouw als gemeenschappelijke kerkruimte zou gaan fungeren, dit historische gebouw of het buiten het centrum gelegen moderne gebouwencomplex van de gereformeerden.

Uiteindelijk kwam men tot het besluit¹⁴ dat dit historische gebouw hiervoor in aanmerking moest komen, zodat de 'protestantse' aanwezigheid in de binnenstad gewaarborgd blijft.

Waterstaatskerken

Dit verhaal is exemplarisch voor de gang van zaken bij de verdere afwikkeling van de herverdeling van de gebouwen in Brabant. Zoals wij hierboven gezien hebben was hier krachtens het decreet van Lodewijk Napoleon van 4 mei 1809 bepaald dat op de dorpen de hervormden hun kerken moesten afstaan aan hun rooms-katholieke dorpsgenoten. Maar waar deze laatste niet bij machte waren tot compensatie zouden de

¹³ Ingevolge additioneel artikel 6 van de Staatsregeling van 23 april 1798 diende het plaatselijk bewind een vergelijk te treffen waarbij de kerkgebouwen evenredig verdeeld werden over de plaatselijke kerkgenootschappen. Als norm gold het aantal gemeenteleden/parochianen en de waarde van de gebouwen die getaxeerd moesten worden. Het kwam erop neer dat de katholieken de hervormden met f 60.000 moesten uitkopen. Daar de rooms-katholieke parochie dit bedrag niet kon opbrengen heeft het rijk het voor zijn rekening genomen. Den Ouden, *patriottenbewind*, p. 47.

¹⁴ Van de beide kerkenraden d.d. 20 mei 2000.

hervormden uit 's rijks kas gebouwen terugontvangen.¹⁵ Een andere oplossing was dat het aantal hervormde gemeenteleden zo gering was dat de gemeente gecombineerd werd met een naburige gemeente. Een complicatie was dat het over te dragen kerkgebouw tot een ruïne was vervallen.

Wat de afhandeling van de herverdeling betreft tussen toewijzing en in gebruik neming lag vaak een belangrijke tijdsruimte,¹⁶ ook al omdat in de troebele tijden van de inlijving verwezenlijking onmogelijk was. Zodoende was menige toezegging onder Lodewijk Napoleon gedaan onder Willem I nog niet gehonoreerd. Hij zorgde ervoor dat deze toezeggingen alsnog gerealiseerd werden. Verder zijn bij koninklijke besluiten van Willem I tussen 1815 en 1825 nog op zijn minst vijftien kerken aan de rooms-katholieken overgedragen.¹⁷

Als regel werd door de overheid gezorgd dat de hervormden vervangende huisvesting kregen waarvoor, zoals in 's Hertogenbosch, het Ministerie van Waterstaat werd ingeschakeld. Dit is er de oorzaak van dat er in Brabant nog menige Waterstaatskerk te vinden is.

Deze welwillende houding tegenover de kerken is tekenend voor de overheid van het jonge koninkrijk, waarop wij in het volgende hoofdstuk nader zullen ingaan.

---

¹⁵ Zie p. 71.

¹⁶ Noordeloos, *De restitutie*, p. 428.

¹⁷ Noordeloos, *De restitutie*, p. 428-431.

5 Onder de soevereine vorst en Koning Willem I

Kerk een politieke noodzaak

“In een land toch welker Regering Godsdienst en Deugd als hechtste steunpilaren van maatschappelijk geluk beschouwt, kan men niet onverschillig zijn omtrent het lot van hun aan wien de zorg daarvoor in de eerste plaats is toebetrouwd”,¹ aldus begint een schrijven van december 1813 van de Commissaris-Generaal van Binnenlandse Zaken H. van Stralen² aan het Departement³ van Zuid-Holland. Hij vraagt daarin medewerking voor de leniging van de financiële nood van de predikanten, wier lot door de inlijving beklagenswaardig is geworden.

Dezelfde geest ademt ook het Soevereine Besluit van 19 januari 1814,⁴ dat de prins van Oranje uitvaardigde, die op 1 december 1813 uitgeroepen was tot Soevereine Vorst. In de aanhef verklaart hij dat “de belangen van den staat zoo wel van de godsdienst vorderen, dat zorg worde gedragen voor de betaling der traktementen van de kerkelijke leeraars”.⁵

Geheel naar de denkwereld van die dagen werden dus door de regering ‘godsdienst en deugd’ als de ‘hechtste steunpilaren van maatschappelijk geluk’ beschouwd, een visie die wij reeds eerder tegen kwamen in de aanhef van het decreet van de Nationale Vergadering van 5 augustus 1796, waarin deze zich wel uitsprak tegen bevoorrechting van één kerk maar ook poneerde dat ‘geene Maatschappij kan blijven bestaan, veel minder bloeijen, waarin de Godsdienst niet wordt geëerbiedigd en beschermd, en deugd en goede zeden niet worden bevorderd’.⁶ Ook in de ‘nieuwe’ psalmberijming van 1773 en de gezangenbundel van 1805 komen wij veelvuldig de verering van de deugd tegen.

In zijn boek over religieuze regimes merkt Peter van Roden op “dat kerkgenootschappen, nadat er na 1815 geen sprake meer was van een bevoorrechte kerk, in toenemende mate gewaardeerd werden omwille van de morele waarden en opvoedende taak in de religie.” Hij voegt er aan toe dat Van Heusde zijn tijdgenoten een algemene christelijke leer voorhield, waarin niet zozeer leerstellingen maar vooral de morele waarden van het christendom centraal stonden.⁷

In deze visie heeft de overheid belang bij het functioneren van het predikantencorps en dus van de kerk. Staat en kerk zijn naar deze opvatting op elkaar betrokken.

---

¹ NA *Dep. Herv. Ered.* inv. 45.

² Zie p. 17.

³ Daaronder wordt verstaan het provinciaal bestuur.

⁴ Nederlandsche Staatscourant 24 januari 1814, nr. 48.

⁵ Zie bijlage 6.

⁶ Zie p. 21.

⁷ Aldus Ronald van Raak in: ‘Christen-Nationalisten in opstand. De Aprilbeweging van 1853 als Nationaal-Protestant Protest’ in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*: 1, jrg. 6 (2003) p. 17.

Hoewel de Staatsregeling van 1801 de scheiding van kerk en staat handhaafde kwam met deze staatsregeling toch een zekere kentering in de houding van de staat tegenover de kerk en werd de basis gelegd voor een hernieuwde zorg van de overheid voor de kerk zoals die gestalte kreeg in het decreet van Lodewijk Napoleon van 2 augustus 1808. Hierop bouwden de bouwmeesters van de nieuwe staat 'Het Koninkrijk der Nederlanden' voort, hetgeen onmiddellijk tot uitdrukking kwam in de hernieuwde staatszorg voor de predikantstraktementen.

*Koning Willem I
1814-1842.*

Voortgezette staatszorg voor de predikantstraktementen

Deze voortgezette zorg hield in dat met bekwame spoed de achterstand weggewerkt moest worden die ontstaan was in de uitbetaling van de predikantstraktementen en de verdere uitkeringen door de inlijving van ons land bij Frankrijk en dat alle betalingen op voet van 1810 hervat zouden worden. In het achterstallige over de jaren 1811, 1812 en 1813 kon echter 's Lands kas, vanwege de deplorabele toestand waarin de Fransen de overheidsfinanciën hadden achtergelaten, niet voorzien. Daarvoor moest de nieuwe rijksoverheid een oplossing zoeken. Zij meende die gevonden te hebben door de voldoening daarvan af te wentelen op de plaatselijke kerkelijke gemeenten, terwijl zij vanaf 1 december 1813 wederom zelf de uitbetalingen ter hand zou nemen.

Op 29 januari, dus tien dagen na het besluit van de Soevereine Vorst, ontvingen de beheerders der verschillende kerkenkassen⁸ een schrijven van Van Stralen, waarin hun gevraagd werd een opgave te doen van het bedrag dat elke predikant over de jaren 1811-1813 van het Rijk had ontvangen en hoeveel zijn gewone jaarlijkse traktement, de kinder-, school- en academiegelden daaronder begrepen, van overheids-

⁸ Dat waren als regel de gemeentecommissies, ook wel kerkelijke commissies genoemd, die door de Staatsregeling van 23 april 1798 ontstaan waren, zie p. 97. Kerkvoogden/kerkmeesters hadden toen nog geen bemoeienissen met predikantstraktementen, zie verder p. 160.

wege vóór de inlijving had bedragen. Verder wat de gemeente gedurende die tijd uit kerkelijke fondsen of uit vrijwillige bijdragen van haar leden als voorschot ter vergoeding van het gemis van een landstraktement had uitbetaald. Om in het ontbreken- de te voorzien vroeg hij daarbij ook om een overzicht van de maatregelen, die door de gemeenten zelf daarin zouden kunnen worden genomen.

Op 6 april 1814 werden de commissarissen in de verschillende departementen door de commissaris-generaal aangeschreven met het verzoek ervoor te zorgen dat de nog verschuldigde traktementen aan de predikanten zouden worden voldaan, hetzij uit middelen die de gemeenten of diaconieën bezaten of uit een hoofdelijke omslag. Langs deze weg hoopte men binnen twee of drie jaar alle achterstand te hebben weg- gewerkt.

Nu hadden vele gemeenten reeds vijftien jaren eerder de nodige ervaring opgedaan met het bijeenbrengen van middelen voor deze saneringsoperatie. Het ging toen om de geldwerving naar aanleiding van de Staatsregeling van de Bataafse republiek van 23 april 1798, waarbij al het geestelijk bezit van de hervormde kerk per 23 april 1801 dreigde genationaliseerd te worden ten bate van de armenzorg en het onderwijs. Hierdoor zagen de hervormde gemeenten zich genoodzaakt zelf naar middelen te zoeken om in de financiering van de predikantstraktementen te voorzien. Er waren toen hiervoor in vele gemeenten commissies gevormd, die zelf al fondsen hadden bij- eengebracht. De Staatsregeling van 1801, waarin bepaald werd dat 'ieder Kerkgenootschap onherroepelijk in het bezit bleef van hetgeen met de aanvang van deze eeuw door hetzelfde werd bezeten', had echter deze gang van zaken achter- haald.⁹ In een aantal gemeenten waren deze fondsen nog aanwezig of was hun nieuw leven ingeblazen, ook al omdat zij vanaf 1 januari 1810 zelf moesten gaan zorgen voor de salarissen van de kerkelijke bedienaren en het onderhoud van hun gebouwen.

In een brief d.d. 13 december 1813 van ds. Weldijk te Gouda aan Janssen, met wie hij bevriend was, wenst deze hem geluk met zijn benoeming tot commissaris voor kerkelijke zaken en laat hij hem weten dat de kerkelijke commissie aldaar, die blijk- baar nog functioneerde, inmiddels voor de betaling van de achterstand had gezorgd. Om de staat te ontlasten doet hij daarbij nog het voorstel dat gemeenten ook voor het jaar 1814 deze betaling voor haar rekening zouden nemen. De nog bestaande com- missie van Den Haag laat weten een aangepast plan van inschrijving van 1798 te heb- ben gebruikt en meldt een opbrengst van f 8148 / 8.¹⁰ Bovendien geeft Van Stralen in een schrijven aan de gecommitteerden der classes het advies om gemeentecom- missies, zo die nog bestaan, in te schakelen voor het wegwerken van de achterstan- den of ze anders hiervoor alsnog op te richten.

Uiteindelijk blijken er van de circa 1200 gemeenten 246 noodlijdend te zijn met een totaal achterstallig bedrag van f 257.947 / 7 / 10. Zij waren niet bij machte de achter- stand te saneren; een last waarin de Staat uiteindelijk heeft voorzien. Gemeenten die onwillig bleven aan deze schuldsanering mee te werken, konden rekenen op de

---

⁹ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 153 vv.

¹⁰ NA Dep. Herv. Ered. inv. 45 / 18.

invordering van het verschuldigde bedrag door een aanslag van de belastingdienst.¹¹ Er was blijkbaar voor de overheid alles aan gelegen deze affaire tot een goed einde te brengen. Zeven jaar later kwam er een oplossing¹² door schikkingen met de Franse regering. Ingevolge 'Het verdrag van Londen van 13 augustus 1814', waarin de 'liquidation avec la France des traitements arrières' geregeld werd, kwam als schuld-delging hiervoor een bedrag van 250.000 francs beschikbaar.

Artikel 3 van het eerder genoemde soevereine besluit van 19 januari 1814 handelt over besparing op de staatsuitgaven door afschaffing van predikantsplaatsen via combinaties, overal waar dit zonder nadeel van de belangen van de godsdienst kon geschieden. Ook hier greep men terug op maatregelen die een zestal jaren eerder onder Lodewijk Napoleon waren genomen. Wij herinneren aan de plannen van Janssen, "verbetering door vermindering", waarin hij aan de hand van een nationale enquête in 1806 naar het aantal predikanten, hun traktementen en de bronnen van waaruit zij betaald werden, voorstellen deed om predikantsplaatsen op te heffen. Van de 166 plaatsen waarvan Janssen toen opheffing adviseerde, zijn er door zijn toedoen en van Mollerus uiteindelijk 53 gerealiseerd.¹³ De besparingen dreigden immers uiteindelijk niet aangewend te worden tot verbetering van de predikantstraktementen, maar tot toekenning van rijkstraktementen aan bedienaren van andere kerkgenootschappen, vooral aan de rooms-katholieken, terwijl ook de mogelijkheid bestond dat zij zouden verdwijnen in de schatkist van Napoleon. Wij mogen dan ook aannemen dat Janssens voorstel tot besparing werd ingegeven door de belangen van ons eigen land. Er lag immers nog een voorstel klaar voor opheffing van 110 plaatsen, dat onder Lodewijk Napoleon niet gerealiseerd werd en die nu hiervoor in aanmerking zouden kunnen komen. Vandaar dat ter ontlasting van 's Lands financiën de plannen van toen weer tot leven werden gewekt. Namen van in aanmerking komende plaatsen worden niet genoemd, maar op 8 april 1814 viel het soevereine besluit¹⁴ waarin bepaald werd dat in geval van een vacature geen enkele gemeente beneden de 200 zielen recht zou hebben op het beroepen van een predikant, ten minste in zoverre deze geheel of gedeeltelijk door het rijk werd bezoldigd. Alle betreffende gemeenten dienden met anderen gecombineerd te worden, voorzover hun behoeften geen eigen predikant rechtvaardigden en hun plaatselijke gesteldheid van dien aard was dat de dienst aldaar niet door een naburige predikant zou kunnen worden waargenomen.¹⁵

Gemeenten met meer dan 200 zielen konden alleen worden gecombineerd, als dat voor de gemeente geen nadeel opleverde en de omstandigheden hiervoor gunstig waren. Hiernaast stond de gunstige beschikking dat voor hervormde gemeenten in de classes Bergen op Zoom, Breda, Peel en Kempenland, 's-Hertogenbosch en Nijmegen een getal van 50 zielen in plaats van 200 voor het behoud van de plaats voldoende zou zijn.

---

¹¹ NA Kon. Besluit, 14 aug. 1815. *Dep. Herv. Ered.* inv. 45.

¹² NA Zie Kon. Besluit van 8 mei 1822, *Dep. Herv. Ered.* inv. 1705.

¹³ Zie p. 53.

¹⁴ NA *Dep. Herv. Ered.* inv. 5.

¹⁵ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 240.

Gemeenten met 1600 zielen die twee predikanten hadden mochten deze behouden. Daaruit mocht niet de conclusie getrokken worden dat de gemeenten van die omvang, die door één predikant bediend werden, hieraan rechten zouden kunnen ontleenen dit aantal te verdubbelen. Voor gemeenten met meer dan 1600 zielen werd, wat het aantal predikantsplaatsen betreft, de volgende schaal vastgesteld:

1600 - 3000	2	10000 - 13000	6
3000 - 5000	3	13000 - 16000	7
5000 - 7000	4	16000 - 20000	8
7000 - 10000	5		

In gemeenten met meer dan 20.000 zielen voor elke 5000 meer boven dit aantal nog één extra.

Ook hier werd voor de gemeenten in de bovengenoemde classes een uitzondering gemaakt. Daar kon voor een gemeente van 1000 zielen gerekend worden op twee, van 2000 op drie en van 4000 zielen zelfs op vier predikanten. Als een gemeente krachtens dit besluit in de termen viel te worden opgeheven moest Janssen als commissaris van kerkelijke zaken hierover rapport uitbrengen en een voordracht doen aan de commissaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Besluit deze tot opheffing dan zal dit gepaard gaan met het vaststellen van bepalingen die hij zo gunstig mogelijk acht voor de openbare godsdienst. De predikanten wier arbeid door deze maatregelen zou worden verzwaaard zouden hiervoor een financiële tegemoetkoming ontvangen. Het besluit eindigt met de bepaling dat de commissaris-generaal aan de vorst voorstellen zou doen tot handhaving van de Franse, Engelse, Schotse en Hoogduitse predikantsplaatsen.

Deze maatregelen werden met souplesse gehanteerd;¹⁶ uiteindelijk werden slechts achttien Nederduitse predikantsplaatsen opgeheven, en wel in de volgende gemeenten:

In Groningen betrof dit Appingedam.

In Overijssel: Deventer.

In Gelderland: Nijmegen en Harderwijk.

In Utrecht: Utrecht en Wijk bij Duurstede.

In Holland: Enkhuizen, Naarden en Schoonhoven.

In Noord-Brabant: 's-Hertogenbosch, Bergen op Zoom, Heusden en Grave.

In Zeeland: Zierikzee, Goes en Middelburg. In Veere werden er twee opgeheven.

Verder nog de Franse plaatsen in Harderwijk, Tholen en Voorburg, terwijl de Engelse plaatsen Middelburg en Vlissingen gecombineerd werden.¹⁷

In Harlingen¹⁸ en Vlissingen werd daarentegen het aantal met één vermeerderd, terwijl in Moerdijk een nieuwe vestiging plaatsvond.

Wanneer wij de rapportage van Janssen over de enquêtes van 1806 nagaan blijkt dat er voor al deze maatregelen goede gronden waren aan te voeren. Zo was de betreffende plaats in Deventer reeds lang vacant. In Nijmegen betrof dit het afbranden van

¹⁶ NA Dep. Herv. Ered. inv. 11, 11, oct. 1814, zoals in Gapinge.

¹⁷ NA Dep. Herv. Ered. inv. 11, 22, oct. 1814 en De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 241.

¹⁸ NA Dep. Herv. Ered. inv. 11, 10, oct. 1814.

de Broederkerk, zodat er maar één overbleef en minder predikanten nodig waren.¹⁹ In Harderwijk bleven er vanwege de verdere terugloop door de opheffing van de universiteit nog twee over voor 2966 hervormden. In Utrecht, waar Janssen er oorspronkelijk drie wilde opheffen, werd het er slechts één, en in Wijk bij Duurstede bleef er één over voor 622 hervormden. In Enkhuizen bleven er vier voor 5251 hervormden, in Naarden één voor 1285 en in Schoonhoven twee voor 1200 lidmaten. In Zierikzee bleven er vier voor 4500 zielen, in Goes drie voor 4140, in Middelburg negen voor 13000 en in Veere bleven er twee voor 1900. In 's-Hertogenbosch was sprake van overbezetting: vijf voor 3000 hervormden. Datzelfde geldt voor Heusden dat er drie voor 800 hervormden telde.²⁰ Wat Bergen op Zoom en Grave betreft is de reden niet duidelijk. Gezien het zorgvuldige beleid dat inzake de opheffing van predikantsplaatsen in de bovengenoemde plaatsen gevoerd werd, lijkt het aannemelijk dat daar goede gronden voor waren. De Franse plaatsen in Harderwijk, Tholen en Voorburg telden respectievelijk slechts 17, 20 en 72 zielen. Wanneer wij al deze mortificaties overzien blijkt dat van de oorspronkelijke door Janssen in 1806 geprojecteerde besparingen van 166 plaatsen er onder Lodewijk Napoleon 44 Nederduitse, 10 Franse en 2 Engelse en onder koning Willem I 18 Nederduitse, drie Franse en een Engelse of wel totaal 78 opgeheven zijn, waaronder 62 Nederduitse. Er werden 88 opheffingen niet gerealiseerd.

Vermeldenswaard is nog dat er ook bij deze sanering in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam en in de overige steden, behalve dan in de bovengenoemde, niets veranderde.²¹ Onder Lodewijk Napoleon werd Stellendam, zoals reeds gemeld, een rijks-toelage in het vooruitzicht gesteld, terwijl dit onder Willem I voor de drie genoemde gemeenten Harlingen, Vlissingen en Moerdijk eveneens het geval was. Totaal kregen er dus vier gemeenten in deze periode een rijkstraktement, terwijl een aantal gemeenten nog in aanmerking kwam voor een traktementsverhoging, zoals Schijndel, Heinenoord en Schalkwijk. Winterswijk ging van f 525 naar f 750²² en Grootschermer van f 300 naar f 700.²³

Het geheel is eigenlijk een nadere uitvoering van de regelingen die vóór 1810 waren blijven liggen.

Staatszorg voor de kerk vastgelegd in de grondwet

Met al deze maatregelen distantieerde de nieuwe overheid zich ondubbelzinnig van het Patriottenbewind, dat in 1796 hardhandig de ruim twee eeuwen oude band tussen kerk en staat verbrak en maakte kerk en godsdienst wederom een voorwerp van staatszorg. Zij heetten nu noodzakelijk voor de welvaart en het welzijn van het volk, zoals nader door artikel 136 van de grondwet van 29 maart 1814 tot uitdrukking wordt gebracht: 'Aan de christelijke hervormde kerk wordt bij voortduring verzekerd de voldoening uit

---

¹⁹ Zie bijlage 2, p. 170.

²⁰ Zie bijlage Zuid-Holland, p. 181.

²¹ Zie p. 87.

²² NA Dep. Herv. Ered. inv. 11, 15 oct. 1814.

²³ NA Dep. Herv. Ered. inv. 12, 12 nov. 1814.

‘s Lands kasse van alle zoodanige traktementen, pensioenen, weduwe-, kinder-, school- en academiëgelden, als voormaals aan derzelver leeraren, hetzij directelijk uit ‘s Lands kas of uit de daartoe bestemde inkomsten van geestelijke en kerkelijke goederen of eenige plaatselijke inkomsten, zijn betaald geworden’, waarin een zekere voorkeur tot uitdrukking komt voor de hervormde kerk in vergelijking met de andere gezindten die in artikel 137 genoemd worden. Dat artikel luidt: ‘Van alle toelagen, welke laatstelijk aan de andere gezindheden uit ‘s Lands kas zijn toegestaan geweest, wordt alsmede het genot, bij voortduring, aan gemelde gezindheden toegekend’.²⁴ Met andere woorden: wat de hervormden uit de Staatskas ontvangen berust op verkregen rechten, wat de anderen gezindten ten deel valt berust op een gunst.

Deze voorkeursbehandeling was na de vereniging met het overwegend rooms-katholieke België moeilijk vol te houden. Vandaar dan ook dat artikel 194 in de grondwet van het verenigd koninkrijk van 1815 ging luiden:

De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken ook, thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelfde gezindheden verzekerd. Aan de leeraars, welke tot nog toe uit ‘s Lands kas geen of niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd of het bestaande vermeerderd worden.

Met dit artikel, waarvoor Lodewijk Napoleon de basis gelegd had, was de overheidsfinanciering van de kerken geregeld. Het heeft alle grondwetsherzieningen van de negentiende en volgende eeuw overleefd, totdat het als artikel 185 in 1972 uit de grondwet verdween.²⁵ Ondertussen is dit artikel na 1815 bepalend geweest voor het verdere verloop van de financiële verhouding van kerk en staat in Nederland.

Voor een beter begrip van het hierna volgende is het van belang nota te nemen van de wisselende nummering van dit grondwetsartikel.

In de Grondwet van 1815 luidt de nummering : 194, van 1840: 188, van 1848: 164, van 1887: 167, van 1917: 167, van 1922: 168, van 1938: 174, van 1948: 174, van 1953: 181, van 1956: 181 en van 1972 : 185.

De eerste alinea van dit artikel bestendigt een in vele gevallen meer dan tweehonderdvijftig jaar bestaande situatie, waarbij predikanten direct of indirect geheel of gedeeltelijk door de overheid gesalarieerd worden. Hieraan kon door de volksvertegenwoordiging niet getornd worden. Bij de hervatting van de uitbetalingen in 1813 werd uitgegaan van de bedragen waarvan in 1810 de uitbetaling door de Publieke Schatkist van de gewestelijke publieke kassen en fondsen was overgenomen. Deze zijn, behoudens incidentele verhogingen, tot aan de afkoopregeling van 1983 vrijwel ongewijzigd gebleven.²⁶ Het bovengenoemde niet ongunstige ontwerp traktementsregeling van 1810, waarbij een in klassen ingedeelde landelijke salarisschaal was vastgesteld

---

²⁴ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 213.

²⁵ Zie p. 11 en 145.

²⁶ Vergelijk de bedragen die in de laatste editie van Van Alphen Handboek in 1985 als rijkstraktement werden genoemd met die van de enquête van 1806; zie bijlage 2, Overzicht.

die in tegenstelling tot de bestaande praktijk berekend was in ronde bedragen, heeft zodoende geen enkele kans gehad.²⁷

De tweede alinea van artikel 185 opende de mogelijkheid nieuwe traktementen toe te staan en de bestaande aan de tijdsomstandigheden aan te passen. Van deze bepaling hebben vooral in de aanlooperperiode de hervormde gemeenten in de gebieden die krachtens Het Haagse Verdrag van mei 1795 aan Frankrijk waren afgestaan, Zeeuws-Vlaanderen en Limburg, waar de geestelijke goederen door de Franse overheid waren geconfisqueerd, het meest geprofiteerd. Toen deze gebieden in 1814 weer bij Nederland gevoegd werden zijn hiervoor voorzieningen getroffen. Sporen van de tijd en de omstandigheden waarin en waaronder zij werden toegekend vinden wij terug in de omvang variërend van f 800 tot f 1000. Dit zijn vergeleken met de bedragen die toegekend werden ten tijde van de Republiek afgeronde bedragen.

Verder heeft hiervan vooral het koninklijk gezag tot 1870 gebruik gemaakt door traktementsverbeteringen toe te zeggen. Zo werd bij Koninklijk Besluit van 16 september 1866 het traktement van Koudum vastgesteld op f 675, bij Koninklijk Besluit van 3 oktober 1867 het traktement van Augustinusga verhoogd met f 50, bij Koninklijk Besluit van 2 april 1868 dat van Oosterwierum verhoogd met f 25.²⁸

Maar de overheidszorg strekte zich niet alleen uit tot de traktementen. Ook voor de kindergelden, waarop wij hieronder nader zullen terugkomen,²⁹ werd bij Koninklijk Besluit van 1 augustus 1816 de tot op dat ogenblik alleen voor hervormde predikanten in Holland en Zeeland geldende regeling uitgebreid tot alle hervormde, lutherse en remonstrantse predikanten en op 21 juni 1817 tot de doopsgezinden.³⁰

En hiermee sluiten wij de beschouwingen af over het tijdperk waarin het koninklijk gezag het laatste woord had inzake de betreffende kerkelijke financiën in het algemeen en de beheerszaken van de Nederlandse Hervormde Kerk in het bijzonder, om het verdere verloop van de lotgevallen van grondwetsartikel 168 na te gaan onder het regime van de regeringsvertegenwoordigers van ons volk.

---

²⁷ Zie p. 67.

²⁸ NA *Dep. Herv. en andere Ered.* 1815 - 1870, inv. 1704.

²⁹ Zie p. 118.

³⁰ Van Alphen, *Handboek*, 1886, Bijlage E p. 17.

6 Kerk en staat na 1870

Op 22 juli 1870 vond bij Koninklijk Besluit de opheffing plaats van de elf reserves,¹ die indertijd waren gemaakt bij de goedkeuring van het algemeen reglement van 1852, dat het reglement van 1816 verving. Hiermee was de scheiding van kerk en staat een feit geworden, maar ze had voor hen beide wel gevolgen.

Voor de hervormde kerk: omdat in dat jaar de strijd ontbrandde tussen het bestuur en het beheer die nog tot vandaag voortduurt, daar bij deze scheiding verzuimd werd een afdoende regeling te treffen voor het beheer van de fondsen en goederen.

Voor de Staat: omdat bij kamerleden verzet rees tegen artikel 168 van de grondwet, daar bij deze scheiding dit artikel ongemoeid was gelaten. Zolang, naar hun mening, dit wetsartikel van kracht bleef kon er van een definitieve scheiding geen sprake zijn. De strijd die hiervan het gevolg was werd eerst met de afkoopregeling van 1983 beëindigd.²

De problemen omtrent het beheer

Allereerst stellen wij het probleem van het beheer aan de orde: Het Algemeen Reglement van 1816 was uitgesproken een regeling voor het 'bestuur' van de hervormde kerk.³ Volgens artikel 15 van dit reglement werd aan de synode het hoogste kerkelijk 'bestuur' opgedragen.

Daarnaast werd in dit reglement ook de term 'beheer' genoemd, die betrekking had op het beheren van kerkelijke en geestelijke goederen. Nu sloot dit reglement van 1816 met de artikelen 90 en 92 uitdrukkelijk de bevoegdheid om dit 'beheer' te regelen uit.

Artikel 92 bepaalde dat het ministerieel departement voor Erediensten aan de koning de nodige voordachten zou doen "na ingewonnen te hebben de gedachten van de provinciale kerkbesturen en na voorafgaande raadpleging met de Staten der provincie, welke zulks betreft," terwijl artikel 90 met zoveel woorden stelde dat "in de administratie der Kerk-, Pastorie-, en Kosterie-, en andere gemeentefondsen en de betrekkingen tusschen derzelven Bestuurders en de Kerkeraden, door de bepalingen van dit reglement geen veranderingen gemaakt worden."

Het komt er dus op neer dat de koning zichzelf als 'Opperkerkvoogd' beschouwde over de kerkelijke goederen, die hierin de eindbeslissing had te nemen. Hij heeft dan ook in de jaren na 1816 niet nagelaten inzake het beheer schikkingen te treffen.

¹ Deze reserves hadden betrekking op het beheer, waarvoor nog een regeling getroffen moest worden. Toen dit dan ook per KB van 1 oktober 1869 - zie hieronder- geschied was, werden ze op 22 juli 1870 ingetrokken waardoor de hervormde kerk haar vrijheid kreeg. De Visser *Kerk en Staat III*, p. 379 - 387 en 791 vv.

² Zie p. 149v.

³ Haitjema, *Kerkrecht*, p. 52 - 65.

Bij koninklijk besluit heeft hij dit kerkelijk beheer in de onderscheiden provincies nader geregeld middels provinciale reglementen. Achtereenvolgens: in 1819 voor Zeeland en Noord- en Zuid-Holland, in 1820 voor Noord-Brabant, Groningen en Drenthe, in 1821 voor Gelderland, in 1822 voor Overijssel en in 1823 voor Utrecht en Friesland.⁴

Met de invoering van deze reglementen werd voor de plaatselijke beheerscolleges de naam kerkvoogdijen ingevoerd, waarvan alleen met toestemming van de koning kon worden afgeweken. Dit hield dus in dat het beheer provinciaal geregeld werd en niet nationaal en daarom ook niet verder ging dan het instellen van provinciale colleges van toezicht. Dit hing samen met het verloop van het beheer, dat in iedere provincie een eigen geschiedenis heeft gehad.

In het Algemeen Reglement van 23 maart 1852 kwamen de eerder genoemde artikelen 90 en 92, waarin de koning ten tonele werd gevoerd als opperkerkvoogd, te vervallen. Met artikel 65 alinea 2 opende het het perspectief van een kerkelijke regeling van het beheer. Dit artikel bevatte de bepaling: “Omtrent de administratie der bijzondere kerk-, pastorie-, kosterij- en andere gemeentefondsen en de betrekking tussen hunne bestuurders en de kerkeraden, zullen nadere bepalingen worden ontworpen”. Over de interpretatie van deze alinea ontstond verschil van mening. Door T. Cannegieter, hoogleraar te Utrecht, werd de alinea zo gelezen dat de synode volledig bevoegd was verklaard om het beheer te ‘regelen’, terwijl hierin sprake was van ‘ontwerpen’. Hierbij komt nog dat de tweede van de elf reserves die de koning bij de goedkeuring van dit Algemeen Reglement maakte nadrukkelijk het volgende inhield:

dat bij name het vaststellen van bepalingen omtrent de administratie der bijzondere kerk, pastorie-, kosterij-, en andere gemeentefondsen en goederen niet kon geacht worden daardoor (dit is door koninklijke bekrachtiging van het Algemeen Reglement) als een bevoegdheid der Synode te zijn erkend.

Men lette hier op het werkwoord ‘vaststellen’, dat toch onmiskenbaar terugslaat op het woord ‘ontwerpen’ uit de tweede alinea van artikel 65. De synode kon zoveel bepalingen ‘ontwerpen’ als zij dienstig achtte en aan de koning voorstellen, maar de koning diende ze wel vast te stellen en af te kondigen.

Met de invoering van het Algemeen Reglement van 1852 bedoelde de regering aanvankelijk haar standpunt inzake het beheer niet te veranderen. Zij wilde vasthouden aan het ‘jus majestatis’. Dit bleek hieruit dat de provinciale reglementen op het beheer van 1819-1823 ook na het vaststellen van dit Algemeen Reglement van kracht bleven.

Dit zal samenhangen met het inzicht van de overheid dat het kerkelijk en geestelijk goed hier te lande het karakter van ‘stichtingsgoed’ had behouden.⁶

---

⁴ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 236.

⁵ Zie zijn *De bevoegdheid tot regelen van het beheer der kerkelijke goederen*.

⁶ Aldus Haitjema, *Kerkrecht*, p. 58.

Een nieuwe fase in de kwestie ‘bestuur’ en ‘beheer’ trad in werking met het Koninklijk Besluit van 9 februari 1866, waarmee beoogd werd “de rechtstreeksche tusschenkomst van den Staat bij het beheer der goederen van de Hervormde Kerk te doen ophouden en te dien aanzien aan die Kerk gelijke vrijheid te verzekeren als door andere gezindheden genoten wordt.” Terwijl voorheen de kroon het samenbindend en centraal beschikkende element inzake het beheer was boven de Provinciale Colleges van Toezicht, wordt nu ingevolge de artikelen 5 en 6 van dit Koninklijk Besluit een Algemeen College van Toezicht ingesteld voor een overgangstijd van drie jaar. In de verwachting dat na drie jaar een algemene regeling op het beheer in werking zou treden, nadat dit Algemeen College de tekst hiervoor had uitgewerkt. Intussen bleek dat dit Algemeen College, dat in februari 1869 was ingesteld, niet binnen de gestelde termijn van drie jaar gereed zou komen met een ‘Algemeen Reglement op het Beheer’.

Een nieuw Koninklijk Besluit van 3 februari 1869 voorzag hierin door het Algemeen College nog een jaar respijt te geven. Maar op 1 oktober 1869 zou de vastgestelde termijn waarop het Algemeen College bevoegd was beschikkingen te maken voor het beheer onherroepelijk aflopen.

Het Algemeen College zag geen kans binnen de gestelde termijn een Algemeen Reglement op het Beheer te voltooien, maar zette ook na die fatale datum zijn werkzaamheden voort. Het begreep echter wel dat er een nieuwe rechtsgrond voor de invoering van dit reglement gevonden moest worden.

Daartoe riep het tegen 17 juni 1870 een dubbel Algemeen College van toezicht bijeen, dat een ‘Algemeen Reglement op het beheer der kerkelijke goederen en fondsen van de Hervormde gemeenten in Nederland, en het toezicht daarop’⁷ vaststelde.

Dit dubbele college machtigde het enkelvoudige dit Reglement uit te vaardigen, waaraan op 21 juni 1870 gevolg werd gegeven.

Ondertussen waren gemeenten uitgenodigd, om zich over het wel of niet aanvaarden uit te spreken door een referendum onder de stemgerechtigde leden.⁸

Het gevolg was dat ongeveer tweederde van de hervormde gemeenten dit reglement had aanvaard, waardoor het beheer van hun kerkengoed onder toezicht van het Algemeen College van Toezicht gesteld werd, terwijl ongeveer een derde koos voor ‘vrij beheer’ en dus onder geen enkel toezicht stond.

Het zal duidelijk zijn dat er na 1 oktober 1869 ten aanzien van het beheer een zeer verwarde toestand ontstond.

1. De Provinciale Reglementen op het beheer waren door het Koninklijk besluit van 9 februari 1866 drie jaar na deze datum vervallen.
2. Het Algemeen College continueerde zichzelf, hoewel hiervoor geen rechtsgrond voor het voortbestaan in een koninklijk besluit te vinden is.

---

⁷ Zie *De reglementen*, bijlage II, p. 326-339.

⁸ Stemgerechtigden waren bij dit referendum de lidmaten, die op de kiezerslijst stonden naar de bepalingen van het synodaal reglement voor de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten (Reglement van 1867).

3. Dit Algemeen College zocht als rechtsgrond de vrijwillige aanvaarding door de plaatselijke gemeenten, waarmee de 'algemeenheid' d.w.z. de algemene geldigheid van dit reglement werd prijsgegeven.
4. In gemeenten die deze regeling niet aanvaardden en diensgevolge kozen voor vrij beheer blijft het beheer op de kerkelijke goederen op een bedenkelijke wijze ontregeld.

Geen wonder dat er na 1870 in de hervormde kerk een 'beheerskwestie' is ontstaan, die nu eens als een moeilijk conflict tussen algemene kerkelijke bestuursinstanties en plaatselijke kerkvoogdijcolleges met een al te sterk ontwikkeld besef van 'sovereiniteit in eigen kring' zich manifesteerde in een hardnekkige prestigeoorlog, dan weer het karakter aannam van een vrij academisch rechtshistorisch probleem, waarbij zeer oude fundatiebrieven voor kerkvoogdijgoed, dat in de rechtsvorm van een 'stichting' slechts als rechtspersoon te begrijpen was, meer gezag opeisten dan de 19e eeuwse Koninklijke Besluiten en kerkelijke wetten.⁹

Tekenend voor deze situatie is dat toen ik in 1947 in Buren aangezocht werd om een beroep als predikant in overweging te nemen, mij ongevraagd vanwege de kerkvoogden verzekerd werd dat in deze gemeente door de unieke samenstelling van het college van kerkvoogden op geen enkele wijze sprake was van enig spanningsveld tussen kerkenraad en kerkvoogdij. Het college van kerkvoogden was daar reglementair samengesteld uit twee kerkvoogden, als zodanig gekozen door de gemeente, verder bij toerbeurt uit twee van de vier ouderlingen, terwijl de predikant als president-kerkvoogd fungeerde.

Dat bij Koninklijk Besluit van 22 juli 1870 de hervormde kerk haar volledige vrijheid kreeg was voor voorstanders van een algemeen geldende regeling van het beheer een aanleiding om de zaak vanwege het hoogste bestuurslichaam van de hervormde kerk aan de orde te stellen. Zij deden dit door de vele Provinciale Kerkbesturen en Classicale Vergaderingen de Synode dringend te laten verzoeken een regeling ter hand te nemen.

De pogingen die de toenmalige Algemene Synode ondernam om de gemeenten een beheersregeling op te leggen mislukten echter omdat de commissie die hierover rapport had uit te brengen verdeeld was over de vraag of de synode wel bevoegd was. Zo ontstond een langdurige strijd tussen 'bestuur en beheer' die tot vandaag voortduurt. Door dit alles heen speelde ook nog de richtingstrijd met alle heilloze gevolgen van dien.

De synode heeft zich echter bij deze onbevredigende situatie nimmer neergelegd. Vanaf 1871 tot 1920 zijn er door haar toedoen tien pogingen ondernomen om met de representanten van het beheer tot een vergelijk te komen. Dit had tot gevolg dat vóór en tegenstanders elkaar telkens weer in een hardnekkige prestigeoorlog te lijf gingen of zich vastbeten in een vrij academisch rechtshistorisch feitenrelaas. De laatste dateert uit 1938.¹⁰

---

⁹ Haitjema, *Kerkrecht*, p. 61.

¹⁰ Bij Haitjema, *Kerkrecht*, p. 61 - 65 komen zij alle aan de orde.

Pas met de kerkorde van 1951 kwam hierin verandering, doordat daarin met ordinantie 16 'Voor de kerkelijke financiën' artikelen 1, 2 en 3 voor de colleges van kerkvoogden de mogelijkheid werd geschapen om op vrijwillige basis opgenomen te worden in de kerkenraden en de ouderling-kerkvoogd ten tonele verscheen.¹¹

De ontwerpers van deze constructie hoopten dat op den duur de gemeenten zich hierin zouden schikken, waardoor dit slepende conflict zich geruisloos zou oplossen.

Aan het eind van de jaren tachtig bleek dit een illusie te zijn. De aanpassingen op vrijwillige basis stokten. In 1990 hadden er zich 987 van de 1439 gemeenten aangepast, 452 gemeenten wachtten nog. Om dit aanpassingsproces niet slepend te houden en omdat het Samen op Weg-proces zou moeten leiden tot één kerkgemeenschap waarin eenheid van beheer geboden was, besloot de Generale Synode tot aanpassing van de desbetreffende kerkordelijke artikelen.¹²

Hiertoe werden in ordonnantie 16 wijzigingen aangebracht die voor alle gemeenten uiterlijk per 1 januari 1996 van kracht zijn geworden, wat inhield dat vanaf die datum alle kerkvoogdijen geacht worden geïntegreerd te zijn in de kerkenraden.

Echter 73 gemeenten wensten zich hieraan niet te confirmeren en startten bij de burgerlijke rechter een proces waarin zij betwistten dat de synode deze aanpassing dwingend zou kunnen voorschrijven. De rechtbank sprak in haar vonnis uit dat de kerk gerechtigd is om financiële orde in eigen huis te scheppen.

In hoger beroep oordeelde het gerechtshof zich niet bevoegd en verwees de klagers naar 'De generale commissie voor behandeling van bezwaren en geschillen', die oordeelde dat gemeenten als zelfstandige onderdelen van de kerk gehouden zijn hun plaatselijke regeling zo spoedig mogelijk in overeenstemming met de kerkorde te brengen.

Door 44 gemeenten is de zaak daarna opnieuw voorgelegd aan de rechtbank, die oordeelde dat de synode haar bevoegdheden niet heeft misbruikt en niet gehandeld heeft in strijd met de redelijkheid en billijkheid.

In hoger beroep zijn de procederende gemeenten opnieuw in het ongelijk gesteld, waartegen door 37 gemeenten cassatie is ingesteld en de uitspraak nog dit jaar wordt verwacht.¹³

Dit alles onder het motto: "Wij wensen niet onder de synode en de dominee".¹⁴

Tenslotte zij nog vermeld dat deze kerkordelijke bepaling ook inhield dat er een einde kwam aan de werkzaamheden van Het Algemeen College van Toezicht, dat 125 jaar het oppertoezicht had uitgeoefend over het beheer der kerkelijke goederen en fondsen van de desbetreffende hervormde gemeenten in Nederland en het toezicht daarop.¹⁵

---

¹¹ *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Zie Van den Heuvel, *Praktische toetsing*, p. 380 - 385, waar op deze procedures uitvoerig wordt ingegaan.

¹⁴ *De kerkvoogdij*, dec. 1961, p. 541.

¹⁵ Van der Meij, *Toezicht*.

Dat bij de definitieve scheiding van kerk en staat grondwetsartikel 168 onverkort gehandhaafd bleef was voor enkele kamerleden aanleiding een poging te ondernemen hierin verandering aan te brengen. Zo stelt het liberale kamerlid S. van Houten voor het op de begroting voor 1872 opgevoerde bedrag voor nieuwe rijkstraktementen te halveren en het resterende bedrag toe te kennen als jaarlijkse toelage en bij afzonderlijk besluit van de Kamer middelen ter beschikking te stellen wanneer bijzondere gevallen daartoe noopten zoals ontginningen van woeste streken. Dit voorstel, waartegen de regering zich verzette, werd door de Kamer afgewezen.¹⁶ Ditzelfde gebeurde met de pogingen van A. van Delden om deze post uit de begroting te verwijderen,¹⁷ respectievelijk in 1872 als Minister van Financiën en in 1878 als kamerlid.¹⁸

Visie van Kuyper

Ook voor A. Kuyper, die in maart 1874 voor de ARP lid van de Tweede Kamer was geworden, was de scheiding van kerk en staat een reden om te eisen dat de financiële banden tussen kerk en staat zouden worden doorgesneden. Volgens Kuyper diende de staat aan alle kerkgenootschappen de striktste neutraliteit te waarborgen, wat de staat alleen maar kon doen door ook de financiële band met hen door te snijden. Want zolang deze bleef bestaan kon van neutraliteit geen sprake zijn. Bleef de Staat namelijk aan de hervormde kerk hetzelfde bedrag 'schenken', ook nadat verschillende groepen zich van haar hadden losgemaakt en zich tot een zelfstandige kerkformatie hadden ontwikkeld, dan werd zij bevoordeeld boven degenen die zich van haar hadden losgemaakt, waarmee dan de neutraliteit in het geding kwam. Omgekeerd: als de Staat ook toelagen zou gaan geven aan de uitgetreden, zou hij een premie op de uittreding zetten en zodoende partij trekken voor de uitgetreden.¹⁹ Bij voorkeur zag hij dat de predikanten, die nu een traktement van de Staat ontvingen, dit zouden behouden en dat aan de komende generatie predikanten geen uitkering meer zou worden gegeven.²⁰ Hun gemeenten moesten maar voor hen zorgen. Met het leven van de thans dienst doende predikanten zou de staatsbijdrage aflopen.²¹ Daar hij wel begreep dat hiervoor moeilijk een meerderheid te vinden zou zijn gaf hij in overweging over te gaan tot kapitalisering dan wel liquidatie van het totale bedrag dat de overheid in 20 jaar aan de rechthebbenden zou uitbetalen. Deze visie van Kuyper hangt samen met zijn opvatting dat de hervormde kerk in haar toenmalige gestalte geen kerk meer was.²² Hiermee samenhangend speelde een andere kwestie een rol, met name in hoeverre de van de hervormde kerk afgescheiden christelijk-gereformeerde predikanten eveneens in aanmerking zouden moeten komen voor een rijkstraktement, waar wij hieronder nader op ingaan.

¹⁶ Handel. 6 dec. 1872, 513 - 515, Rapport Staatscommissie p. 14, De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 442, 443.

¹⁷ Handel. 19 dec. 1873, 876, Rapport Staatscommissie, p. 14 en De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 445-447, 465.

¹⁸ Handel. 1878 /436

¹⁹ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 453.

²⁰ Zie Visie Kuyper, bijlage 7.

²¹ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 454.

²² De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 455.

Bij de behandeling in de Kamer van hoofdstuk VII B van de staatsbegroting op 17 december 1883, het hoofdstuk dat ingevolge de tweede alinea van artikel 168 betrekking had op nieuwe uitkeringen uit de staatskas aan de kerken, stelde de antirevolutionair J.H. Donner (1824 - 1903) voor alle posten van “nieuwe tractementen en verhoogingen” en “subsidies voor bouw en herstel van kerken en pastorieën” voortaan als pro memoriepost op te voeren. De bedoeling was te verhinderen dat de minister voortaan een globale begrotingspost zou opvoeren,²³ waaruit hij vrij kon putten. Zodoende werd hij verplicht voor ieder speciaal geval een bedrag aan te vragen.

J.H. Donner
1824-1903.

De aanleiding tot de indiening van dit amendement was het bedrag van f 1100, dat de minister aan de Haagse gemeente voor haar twaalfde predikant had toegewezen, een post die nu verhoogd tot f 1321 op de begroting stond. Met de aanneming van dit amendement zou het er echter op neer kunnen komen dat bij een begrotingsbehandeling een desbetreffende predikant door de Kamer beoordeeld zou kunnen worden, terwijl tevens de mogelijkheid geschapen zou kunnen worden ook de predikanten van de nieuw gevormde christelijk gereformeerden te subsidiëren. Om nu alle moeilijkheden te vermijden leek het verstandig deze alinea slechts bij hoge uitzondering toe te passen, bijvoorbeeld in geval van vestiging van gemeenten in nieuw gekoloniseerde gebieden, dus in bijzondere omstandigheden, aldus de motie Donner. Uiteindelijk werd met hulp van de liberalen deze motie met 53 tegen 24 stemmen aanvaard.

Nu was aan de indiening van deze motie wel het een en ander voorafgegaan. In een brief van 1 december 1883 had het bestuur van den ‘Christelijk-Historische Kiezersbond Marnix’,²⁴ een verzoek gericht aan de leden van de Tweede Kamer.

²³ Handel. 19 dec. 1883, 813.

²⁴ Een door de christelijke gereformeerden in 1882 van de antirevolutionaire partij afgesplitste groep, voor wie deze partij veel te hervormd was. Te Velde, *Brummelkamp*, p. 441.

In deze brief die te Kampen ondertekend was door:

A. Brummelkamp, Eerevoorz.,	J. Contant,
L. Lindeboom, Voorz.,	N. J. Engelberts,
C. Mulder, 1e Secr.,	W. de Haan,
M. v.d. Boom, 2e Secr.,	

vroegen deze leden te bevorderen dat enkele bepalingen, betrekking hebbende op de beperking van de vrijheid van het onderwijs en de verplichte vaccinatie, zouden worden opgeheven en verder om de opheffing van 'alle administratieve en geldelijke banden tussen den Staat en de kerkgenootschappen en schrapping van artikel 168 der grondwet'. De ondertekenaars kwamen allen uit de kring van de in 1834 ontstane Christelijk Afgescheidene Gereformeerde kerk, sedert 1869 na een fusie met de christelijke gereformeerde kerk onder het kruis 'Christelijke Gereformeerde Kerk' genoemd, waarin geen eenstemmigheid heerste ten aanzien van overheidssubsidie aan de kerkgenootschappen in het algemeen en aan deze kerk in het bijzonder. Vanaf haar ontstaan stond men aanvankelijk afwijzend tegenover elke vorm van staatssubsidie. Verschillende gemeenten verklaarden zelf te willen voorzien in het onderhoud van haar predikanten en gebouwen.

In een latere periode 1849 - 1859 was men van mening dat het weliswaar beter zou zijn wanneer de kerkgenootschappen voor zichzelf zouden zorgen, maar nu dit niet het geval is en de afgescheidenen, als belastingbetalers, mede moeten bijdragen in de lasten van andere kerkgenootschappen, zonder zelf iets te ontvangen, wordt gepleit voor opheffing van de rechtsongelijkheid door aan hen ook uitkeringen te verstrekken.

In de periode na 1860 gaat men echter weer steeds meer afzien van uitkeringen uit 's Lands kas. De argumenten voor dit standpunt waren afkomstig uit de kring van de Schotse United Presbyterian Church, die zich in de achttiende eeuw had afgescheiden van de Church of Scotland, waarvan afgevaardigden in 1860 op de synode van Hoogeveen verschenen en die op tal van volgende synoden geziene gasten waren.²⁵ Als voornaamste gronden wordt aangevoerd dat overheidsuitkeringen indruisen tegen Gods Woord en schadelijk zijn voor de kerk. De afgescheidenen, de 'christelijk gereformeerden' dus, handhaven hun mening dat hun onrecht is aangedaan, maar willen dit onrecht opgeheven zien door een zuivere scheiding van kerk en staat, met alle financiële gevolgen van dien, zodat niet alleen hun kerkgenootschap maar ook de andere niets uit de schatkist ontvangen. Steeds meer vond de overtuiging veld dat zij die het heilige bedienen ook van het heilige eten en niet moeten onderhouden worden door de Staat.

Dat hier de naam van A. Brummelkamp, hoogleraar aan de Kampense Theologische school, zo uitdrukkelijk genoemd wordt zal wel samenhangen met het feit dat hij een van de meest uitgesproken vertegenwoordigers was van dit standpunt en een voorstander om artikel 168 uit de grondwet te schrappen, hetgeen door de Christelijk-historische Kiezersbond werd gedeeld.²⁶

---

²⁵ Plomp, *Zo zongen*, p. 22.

²⁶ Plomp, *Zo zongen*, p. 32, 38, 44. Te Velde, *Brummelkamp*, p. 348v.

Wij mogen aannemen dat dit standpunt bij de indiener van de bovengenoemde motie, de antirevolutionair J.H. Donner,²⁷ althans inzake het schrappen van artikel 168 der grondwet, een open oor vond. Ook hij behoorde tot die Christelijke Gereformeerde Kerk, die hij als predikant vanaf 1848 achtereenvolgens diende te Ommeren en Leiden en als directeur van de zending. Hij was bevriend met Brummelkamp, wiens leerling hij was aan de Theologische School van Kampen. In 1880 werd hij als eerste afgescheiden parlementariër lid van de Tweede Kamer,²⁸ waar hij “vooral in behartiging van deze problematiek zijn roeping als kamerlid zag.”²⁹ Hij begreep evenwel dat aan de eerste alinea van artikel 168 niet te tornen viel, waarom hij met succes ten strijde trok tegen de tweede alinea met het bovengenoemde resultaat. Mede hierdoor werden in de periode van 1883 tot 1891 in het geheel geen nieuwe traktementen toegekend, zoals wij verder zullen zien.

Grondwetsherziening van 1887

Tijdens de behandeling van het rapport van de commissie die de grondwetsherziening van 1887 voorbereidde, deden de antirevolutionairen een hernieuwde poging het betreffende grondwetsartikel te torpederen.³⁰ Zij waren van mening dat de overheid zich in alle opzichten moest onthouden van elke vorm van ondersteuning en dat, als er al iets tussen kerk en staat geregeld moest worden, dit niet via de grondwet maar door de gewone rechter moest geschieden. Bij voorkeur zouden zij overeenkomstig de denkbeelden van Kuiper, uitgesproken in 1874 in de Kamer, dit artikel, voorzien van een aantal overgangsbepalingen, willen schrappen. Er was echter één reden waarom zij huiverig waren om tot een advies van deze strekking over te gaan. Het zou mogelijk zijn dat de Staat dan verplicht zou kunnen worden tot uitkering of teruggave over te gaan, omdat hij, de Staat dus, zich kerkelijk bezit wederrechtelijk zou hebben toegeëigend. Verder werd er door hen voor gepleit dat ook de christelijk-gereformeerden aanspraak zouden kunnen maken op een deel van het aan hervormden uitgekeerde bedrag.

Toen echter op 18 maart 1885 de voorstellen betreffende verandering van de grondwet werden ingediend, bleek dat de Minister van Binnenlandse Zaken, Heemskerk, weinig genegen was in het hoofdstuk van de ‘Godsdienst’ ingrijpende veranderingen aan te brengen. In het geheel al niet in artikel 168 dat men onverkort wilde handhaven. Wat de eerste alinea betreft is er sprake van verkregen rechten en voor de tweede kan een beroep gedaan worden op de billijkheid, terwijl men het tevens aan de minister wilde

²⁷ Hiermede doet de dynastie van Donner intree in de landspolitiek. Zijn zoon A. M. Donner (1859 - 1937) was eveneens predikant van de christelijke gereformeerde kerk, vanaf 1892 gereformeerd, en speelde geen politieke rol. Zijn kleinzoon echter was het antirevolutionaire kamerlid en Minister van Justitie J. Donner (1891 - 1981). Wij komen hem tegen als lid van de Staatscommissie Van Walsum voor de herziening van artikel 185 van de grondwet inzake de financiële verhouding van kerk en staat, zie hieronder. Zie verder: Job de Ruiter, *Jan Donner*. Zijn achterkleinzoon A.M. Donner (1918 - 1992) was o.m. president van het Hof van Justitie der Europese Gemeenschappen. Zijn bedachterkleinzoon is de huidige Minister van Justitie, J.P.H. Donner (1948).

²⁸ Te Velde, *Brummelkamp*, passim.

²⁹ Plomp, *Zo zongen*, p. 40.

³⁰ In De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 479-510 waaraan wij de volgende gegevens ontleen, wordt zeer gedetailleerd op de feiten ingegaan. Zie verder ook Van Alphen *Handboek*, 1888, bijlage M Grondwetsherziening art. 168, 43 - 92.

overlaten hier al of niet gebruik van te maken. Het zou afkeurenswaardig zijn deze mogelijkheden aan de godsdienstige gezindheden te ontnemen, zo meende de regering.

Hiermede verzette zij zich tegen de aspiraties van de antirevolutionairen, die niets liever wilden dan dit artikel uit de grondwet schrappen. Maar niet minder beslist verzette de regering zich tegen het voorstel van de commissie om voortaan het beschikbaar stellen van gelden voor erediensten uit openbare kassen zoals van provincies, gemeenten en waterschappen te verbieden. Het zou toch in het belang van de ingezetenen kunnen zijn bij het stichten van een nieuw dorp een toelage toe te kennen aan de zich daar te gaan vestigen 'kerkleraars' of de stichting van een kerkgebouw te subsidiëren. Die vrijheid moet althans in de grondwet worden gelaten.

In de breedvoerige discussie die hierop volgde werden een aantal wijzigingsplannen in de sfeer van pro en contra ingediend, die zoveel verschillende meningen en tegenstrijdigheden bevatten dat dit niet het juiste ogenblik leek om in artikel 168 een verandering aan te brengen. Het katholieke kamerlid H.J.A.M. Schaepman (1844-1903), die dit wetsontwerp wilde verwerpen, stelde voor dit VI e hoofdstuk buiten de behandeling te houden. Dit werd door de Kamer met 71 tegen 2 stemmen aanvaard. Een grote meerderheid der liberalen voegde hieraan nog toe dat men niet al te lichtvaardig tot besluiten moest komen die in een latere fase van het kerkelijk gistingproces konden blijken minder gelukkig te zijn uitgevallen, terwijl het nog maar de vraag was of de gewone wetgever in voorkomende moeilijkheden een passende oplossing kon geven.³¹

Zelfs enkele antirevolutionairen aarzelden omdat hun onderlinge verdeeldheid op dit punt aan het licht zou komen en hun positie, die door de kerkelijke troebelen toch al verzwakt was, nog meer kwaad zou doen. Hieraan zal zeker nog wel hebben bijgedragen het manifest dat 'een 26-tal hoogstaande mannen' aan de leden van de hervormde kerk had gericht met het dringend verzoek bij de aanstaande verkiezingen, die gehouden zouden moeten worden met het oog op de grondwetswijziging, 'aan onze vaderlandse kerk een goed hart' toe te dragen, wat inhield dat men van die kant artikel 168 wilde handhaven.³² De aanneming van het bovenvermelde voorstel van Schaepman maakte aan de verdere beraadslagingen over dit hoofdstuk een einde. Artikel 168 had de storm van al wat zich in die jaren rond de doleantie afspeelde doorstaan en werd onverkort gehandhaafd, zij het dat met deze grondwetswijziging alleen de nummering werd veranderd van 168 in 171.

Hernieuwde poging van de antirevolutionairen

De antirevolutionairen gaven het echter niet op. Zij konden niet berusten in de nederlaag die zij geleden hadden. Het was de theologische hoogleraar M. Noordt zij, afgevaardigde voor Kampen, die op 25 november 1891 in de Kamer een rede hield waarin hij het christelijk gereformeerde geluid vertolkte.³³ Hij drong daarin uitvoerig aan

---

³¹ Handel. 1886 / 1887, 1629 / 1645.

³² De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 492.

³³ Plomp, *Zo zongen*, p. 42.

op de doorwerking van het beginsel van scheiding van kerk en staat. Op grond van het programma van actie van de antirevolutionaire partij vroeg hij zo spoedig mogelijk een organieke wet voor te bereiden die binnen korte tijd kon leiden tot een partiële grondwetsherziening, want de toepassing van het huidig subsidiestelsel was naar zijn mening onbillijk. Ten eerste omdat de toekenning van de subsidies voor verschillende kerkgenootschappen niet op gelijke voet waren toegenomen, ten tweede omdat er momenteel meer dan 800 plaatselijke gezindheden³⁴ waren die in het geheel niet in aanmerking kwamen voor subsidie. Bij een oplossing voor dit probleem moest kwade trouw dan wel vermeden worden, zodat deze zaak op een rechtmatige wijze zijn loop zou hebben. Bij deze hernieuwde poging kwam dat neer op wijziging van artikel 171. De betrokken minister Smidt was echter niet bereid op dit denkbeeld in te gaan. Ten eerste omdat hiervoor zeker geen tweederde meerderheid te vinden zou zijn, maar ook omdat het niet zeker was in welke richting de herziening zou moeten plaatsvinden. De een wenste inkrimping, de ander verdeling, een derde uitbreiding. Zolang zich geen communis opinio had gevormd kon de regering niets beginnen. Men moest blijven bij het compromis van Donner, dat ingevolge alinea twee van artikel 171 alleen subsidie zou worden toegestaan in bijzondere gevallen.³⁵

Geen toezeggingen van 1883 tot 1891

Een jaar later, op 19 december 1892, kwam de zaak in de Kamer opnieuw in discussie door een voorstel van H. P. de Kanter, liberaal afgevaardigde voor Bergum, de uitgaven ingevolge alinea 2 van artikel 171 te verhogen met f 1800, om aan de drie hervormde Bildtgemeenten Sint Annaparochie, Sint Jacobiparochie en Lieve Vrouwenparochie elk f 600 toe te kennen onder voorwaarde dat de gemeenten elk een even groot bedrag zouden opbrengen. Een en ander was het gevolg van een jarenlang slepend conflict tussen de tot betaling verplichte landeigenaren en de kerkelijke gemeenten over de uitbetaling van de predikantstraktementen.³⁶ De rechter oordeelde dat deze verplichting vervallen was. Het gevolg was dat deze gemeenten herderloos werden omdat zij niet bij machte waren een passend salaris op te brengen. In de discussie die hierop volgde kwam men tot de conclusie dat niet het kerkelijk belang maar het staatsbelang gediend moest worden. Dit laatste werd niet gediend bij het verlenen van een subsidie aan de Bildtgemeenten. Alles kwam neer op de eerder genoemde 'bijzondere omstandigheden' en die achtte men hier niet in het geding.

Nadat de antirevolutionairen van 1883 tot 1891, de periode van de doleantie, door indiening van amendementen de toepassing van alinea twee van artikel 171 hadden verijdeld, en er in het geheel geen nieuwe traktementen waren toegekend, kwam de aanvraag van de nieuw gevormde rooms-katholieke parochie America in Limburg als bijzonder geval hiervoor wel in aanmerking. In de jaren daarna is men echter niet op dit beperkende standpunt blijven staan.

---

³⁴ Dit waren o.m. de plaatselijke Gereformeerde Kerken die als zodanig na de doleantie waren ontstaan.

³⁵ Zie p. 109.

³⁶ Van Alphen *Handboek*, 1894. Bijlage O vermeldt: Daar bij de stichting deze gemeenten verstoken waren van goederen werden de pachters in 1595 verplicht tot het onderhoud van de predikanten. Bij de verkoop in 1752 ging deze verplichting over op de kopers.

Waren het aanvankelijk waterstaatswerken en veenkolonies die regering en volksvertegenwoordiging ertoe brachten aldaar de helpende hand te bieden, in de volgende jaren ging men over tot een soepeler subsidietoekenning. Dit had tot gevolg dat tot 1926 22 hervormde en 16 rooms-katholieke aanvragen gehonoreerd werden.³⁷

---

³⁷ Bij De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 507 worden zij alle genoemd.

7 Het verdere verloop gedurende de 20e eeuw

Onbehagen blijft de overheid bezighouden

Het onbehagen over artikel 171 van de Grondwet bleef de overheid echter bezighouden.¹ Zo was de grondwetscommissie van 1908 van mening dat de aanspraken van de kerken in dit artikel bedoeld weliswaar op grond van 'zedelijke verplichtingen' gehandhaafd dienden te worden, maar dat de billijkheid gebood dat dergelijke uitkeringen ook behoorden te geschieden aan kerkgenootschappen die, omdat zij ontstaan zijn door hervorming of afscheiding van de bestaande gezindheden, niet in aanmerking kwamen voor een uitkering uit 's Rijks kas.² Het kerkelijk leven dat van deze gezindheden uitgaat moet evenzeer geacht worden aan de samenleving ten goede te komen, aldus de commissie.

Een oplossing hiervoor meende de commissie gevonden te hebben door het bedrag dat toen uitgekeerd werd aan de gezindheden die hiervoor in aanmerking kwamen op grond van de volkstellingcijfers per lid te berekenen. Volgens deze gegevens zou dit bedrag over 1910 ongeveer f 0,45½ bedragen. Naar deze berekening wilde de commissie per duizend leden f 455 uit de rijksmiddelen beschikbaar stellen aan alle kerkgenootschappen, ook aan gezindheden die alsnog zouden kunnen gaan ontstaan. Deze uitkeringen zouden dan wel overeenkomstig de uitkomst van de volkstellingen aangepast moeten worden aan de toe- of afname van het ledental. Het getal per duizend stelde de commissie als basis om aanmoediging tot sektarisme te voorkomen. Het voordeel van dit voorstel was dat vrijwel alle politieke stromingen zich achter deze voorstellen konden plaatsen.

Voor de Nederlandse Hervormde Kerk waren zij echter bedenkelijk. Daarin werd immers gezegd dat de uitkeringen bij toe- of afname van het aantal leden zouden worden bijgesteld. Hieruit vloeide voort dat wanneer er te eniger tijd een nieuwe exodus uit de hervormde kerk plaats zou vinden de rijksuitkeringen naar rato zouden worden verminderd en naar de uitgetreden groepering zouden gaan. Dit zou dan in strijd zijn met het vigerende artikel 171, dat bepaalt dat de bestaande uitkeringen blijven verzekerd en dat aan de leraars, welke tot nog toe uit 's Lands kas geen of niet toereikend traktement genieten, een traktement kan worden toegelegd of het bestaande vermeerderd. Hiermede zou dus het historisch recht van de hervormde kerk op gefixeerde bedragen vervallen. De commissie kon niet om deze bezwaren heen, waardoor ook deze voorstellen de eindstreep niet hebben gehaald.

---

¹ De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 520 vv.

² De Visser, *Kerk en Staat III*, p. 519-523.

Al hadden de antirevolutionairen zich uiteindelijk bij de gang van zaken neergelegd, toch lieten zij de zaak niet rusten. Op 17 februari 1920 belegde de antirevolutionaire minister S. de Vries van Binnenlandse Zaken tijdens het eerste kabinet Ruys de Beerenbrouck een conferentie tussen hem en vertegenwoordigers van alle kerkgenootschappen die bij artikel 171 betrokken waren. Hoewel de meeste kerken toen mee wilden gaan in een toen voorgestelde afkoopregeling zijn hierbij later met name van hervormde zijde voorwaarden gesteld. Tot de tegenwerping behoorde onder meer de ontkenning dat de hervormde synode vanwege de 'onbestreden bevoegdheden' van anderen bevoegd zou zijn de uit te keren bedragen van de staat over te nemen.³ Dit hield in dat alléén de ontvangers van de rijkstraktementen, de betreffende predikanten, bevoegd waren.⁴ Verder werd verwacht dat het tweede lid van het grondwetsartikel op een of andere wijze van kracht zou blijven. Dit had tot gevolg dat de regering ervan heeft afgezien verder op afkoop aan te dringen.

Verdere toezeggingen

Vanaf 1927 tot 1937 werden voor elke gezindte per jaar twee nieuwe rijkstraktementen tot een bedrag van f 1000 op de begroting opgevoerd. Daarna werd de toekenning gestaakt tot 1949.

In 1950 werden voor één keer 50 nieuwe rijkstraktementen beschikbaar gesteld als compensatie voor de stilstand tussen 1937 en 1949. De hervormden en de rooms-katholieken kregen toen elk 25 traktementen van f 1000. Met ingang van 1951 kwamen er jaarlijks vier nieuwe van f 1000 beschikbaar, waarvan als regel er twee bestemd waren voor de hervormden en twee voor de rooms-katholieken, hoewel hiervan ook de luthersen, remonstranten en doopsgezinden geprofiteerd hebben. Als norm voor de verdeling werd ook toen het ontstaan van nieuwe of snel groeiende bestaande wooncentra gehanteerd. Bij samenvoeging van predikantsplaatsen vond als regel ook samenvoeging van de rijkstraktementen plaats.⁶

Van de aanpassing aan de tijdsomstandigheden is na 1815 vrijwel niets terechtgekomen, zij het dat tot 1870 bij Koninklijk Besluit incidenteel verhogingen werden toegekend. Tot aan het midden van de negentiende eeuw daalden de kosten van levensonderhoud, die in de Franse tijd sterk gestegen waren, tot het niveau van de tijd daarvoor, zodat de noodzaak hiertoe niet meer zo urgent was. Na het midden van die eeuw, toen deze kosten aanvankelijk geleidelijk en na de eeuwwisseling steeds sterker toenamen, werd dit weer actueel. Toen was aanpassing echter politiek niet haalbaar. Het geheel van deze ontwikkelingen overziende mag geconcludeerd worden dat de rijks-overheid met deze materie eigenlijk niet goed raad wist.

³ Handelingen van de Algemene Synode 10 aug. 1920, 232 en bespreking met het Ministerie van Financiën betreffende de losmaking van de financiële banden tussen kerk en staat, Van Alphen *Handboek*, 1920, Bijlage B 218.

⁴ Zie p. 145-147.

⁵ Rapport staatscommissie, p. 15.

⁶ Ibidem.

Emeritaats- en weduwenpensioenen

Naast de traktementen werden in het grondwetsartikel ook de emeritaats- en weduwenpensioenen genoemd. De regeling hiervan vertoonde nogal verschillen.⁷ Voor predikanten was het emeritaatspensioen in het algemeen gelijk aan het laatst genoten rijkstraktement, althans indien een diensttijd van veertig jaar was vervuld. Het minimum emeritaatspensioen bedroeg aanvankelijk *f* 600, het maximum *f* 2000. In 1920 werd het minimum op *f* 840 gebracht, het maximum op *f* 2800. Opmerkelijk was dat er ook recht op emeritaatspensioen bestond als er aan de standplaats geen rijkstraktement verbonden was. In dat geval kreeg de predikant niet meer dan het minimum.

Voor Doopsgezinde predikanten gold een afwijkende regeling. Vóór de algemene verhoging met 40% in 1920 bedroeg voor hen het pensioen *f* 400, als zij op hun laatste standplaats geen rijkstraktement genoten. Was dit wel het geval, dan bedroeg het *f* 600.

Rooms-katholieke geestelijken genoten een emeritaatspensioen van *f* 600, ongeacht of zij al dan niet een rijkstraktement ontvangen hadden. Een deken of een hoogleraar aan een Grootseminarie genoot boven het bedrag van *f* 600 per dienstjaar *f* 10 meer. Ook deze pensioenen zijn in 1920 met 40% verhoogd.

Opperrabbijnen hadden in het geheel geen pensioenaanspraken, ofschoon zij wel een rijkstraktement ontvingen. Aan hun weduwen werd wel een pensioen verleend.

Het weduwenpensioen bedroeg oorspronkelijk *f* 100. Dit bedrag werd in 1920 op *f* 140 gebracht. Een uitzondering gold voor enkele steden, waar het weduwenpensioen oorspronkelijk tussen *f* 200 en *f* 400 lag en daarna tussen *f* 280 en *f* 560. De weduwen van Oud-katholieke pastoors kwamen niet voor een weduwenpensioen in aanmerking en hun kinderen kregen ook geen kindergeld.

Sedert 1945 werd op alle hiervoor vermelde pensioenen, zoals die sinds 1920 gegeven werden, een toelage gegeven van *f* 255. Te beginnen met 1954 kwam daar nog *f* 205 bij. De verhoging van de emeritaatspensioenen van 1945 was gebonden aan een maximum van *f* 500 en die van 1954 aan een maximum van *f* 400.

Door de instelling van weduwenbeurzen⁸ hebben de predikanten onderling er naar gestreefd de ontoereikende regelingen van de weduwenpensioenen te verbeteren.

---

⁷ Rapport Staatscommissie, p. 17.

⁸ Als regel door dienstdoende predikanten of vermogende gemeenteleden bij testamentaire beschikkingen gestichte fondsen.

Kinder-, school- en academiëgelden

Het grondwetsartikel spreekt ook over andere inkomsten. Dat zijn in de eerste plaats de kinder-, school- en academiëgelden. Bij Koninklijk Besluit van 1 augustus 1816 zijn deze verleend aan alle hervormde, lutherse en remonstrantse predikanten, terwijl deze regeling vanaf 1817 ook voor de doopsgezinden ging gelden. In de tijd van de Republiek gold deze regeling alleen voor de hervormde predikanten in Holland, terwijl Zeeland alleen kindergelden kende. Het gaat om de volgende bedragen:

1. Voor een kind beneden 22 jaar *f* 25 per jaar kindergeld.
2. Voor een predikantszoon die een 'Latijnse school' bezoekt of onderwijs ontvangt in de Latijnse taal *f* 25 per jaar schoolgeld.
3. Voor een predikantszoon die aan een openbare universiteit studeert *f* 50 per jaar als academiëgeld.
4. Voor een predikantszoon die theologie studeert *f* 200 per jaar als theologisch academiëgeld.

De onder 2 tot en met 4 bedoelde gelden worden boven het kindergeld toegekend. De onder 3 en 4 genoemde gelden worden maximaal voor zes jaar genoten met de mogelijke verlenging van één jaar. Al deze bedragen zijn, behalve het theologisch academiëgeld dat in 1820 van *f* 100 op *f* 200 gebracht werd, sedert 1816 onveranderd gebleven.

Kosten van kerkelijk bestuur

Tot de andere inkomsten worden ook de kosten van het kerkelijk bestuur gerekend. Deze zijn tot 1873 aan de omstandigheden aangepast en zijn daarna onveranderd gebleven. De volgende bedragen werden uitgekeerd:

	Bedrag	Gefixeerd
Nederlandse Hervormde Kerk	<i>f</i> 40.000	1872
Rooms - Katholieke Kerk	<i>f</i> 21.000	1872
Evangelisch Lutherse Kerk	<i>f</i> 5.600	1852
Remonstrantse Broederschap	<i>f</i> 500	1818
Oud-Bisschoppelijke Cleresie	<i>f</i> 4.300	1873
Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap	<i>f</i> 1.400	1872
Portugees Israëlitisch Kerkgenootschap	<i>f</i> 150	1872

Vrijdom van briefport

De vrijdom van briefport is niet gebaseerd op het genoemde grondwetsartikel, maar houdt verband met het toenmalig bestaande Ministerie van Erediensten. Portvrijdom gold sedert 1816 voor de toen daarvoor aangewezen instanties en colleges van de hervormde kerk, de remonstranten en israëlieten.

Bovendien sedert 1819 voor de evangelisch luthersen, sedert 1825 voor de doopsge-

zinden, sedert 1836 voor de hersteld luthersen, gefuseerd met de evangelischen, en reeds vanaf 1810 voor de rooms - katholieken.

In 1924 werden alle portvrijdommen opgeheven. Om de vermeerdering van uitgaven die hieruit voortvloeiden voor de betrokken kerken te compenseren werden de hieraan verbonden kosten voortaan ten laste van het Departement van Financiën gebracht, zodat er materieel niets veranderde.

Nog enkele andere inkomsten

De volgende opsomming geeft een indruk van nog enkele andere inkomsten:⁹

1. De bezoldiging van enkele hulppredikers in de Hervormde en Evangelisch Lutherse Kerk.
2. Toelagen en gratificaties voor kerkelijke bedienden, gemeenten, emeritipredikanten en weduwen en andere toelagen van verschillende aard, waaronder een bedrag van ten hoogste f 400 ter vergoeding van verhuiskosten voor hervormde en evangelisch-lutherse predikanten, die een beroep naar een gemeente in Limburg aannamen.
3. Onveranderlijke competentieën¹⁰ van een aantal rooms-katholieke geestelijken, te weten 64 pastoors, 19 kapelaans en zes kerkelijke bedienden in Noord-Brabant en twee pastoors en een kapelaan in Gelderland tot een totaalbedrag van f 21.585,51.
4. Een bedrag van f 250 voor enkele Belgische geestelijken voor bewezen diensten in grensplaatsen van Zeeuws-Vlaanderen.

Om welke bedragen het ging

Hieronder volgt een overzicht van de bedragen die aan de kerken werden uitgekeerd in het kader van het genoemde Grondwetsartikel, zoals deze op de rijksbegroting van 1982 waren opgenomen. Wij laten deze hieronder volgen, waarbij de eerste kolom het totale bedrag vermeldt, de tweede de bedragen die hiervan bestemd zijn voor de traktementen van de predikanten en de geestelijkheid.

A	Protestantse kerken	f 2.596.000	
	Nederlandse Hervormde Kerk		f 1.281.900
	Evangelisch Lutherse Kerk		f 43.370
	Remonstrantse Broederschap		f 21.500
	Algemene Doopsgezinde Sociëteit		f 14.350
B	Rooms Katholieke Kerk	f 1.662.000	f 635.050
C	Oud-Bisschoppelijke Cleresie	f 25.700	f 8.900
D	Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap	f 15.300	f 10.800
E	Nieuwe traktementen ter verdeling	f 4.000	f 4.000
		f 4.302.000	f 2.019.870

⁹ De onderstaande gegevens worden zonder commentaar genoemd in het Rapport Staatscommissie, p. 18v.

¹⁰ Wat iemand rechtens toekomt. Zie Van Dale ed. 1984 in voce: competeren.

Aan kindergelden, pensioenen, bestuurskosten en nog enkele kleine verplichtingen werden uitgekeerd totaal f 2.282.130.

Tot zover dan de specificatie van de door de overheid aan acht kerkgenootschappen uitgekeerde bedragen.

Wie belangstelling heeft voor een opgave van alle betaalde rijkstraktementen per kerkelijke gemeente wordt verwezen naar het *Nieuw Kerkelijk Handboek* van Van Alphen, dat verschenen is van 1878 tot 1985.

8 De afkoopregeling van 1983 en wat eraan voorafging

De financiële regeling tussen kerk en staat verouderd

Hoewel in de loop der jaren commissies tot herziening van de Grondwet, zoals wij hierboven gezien hebben, zich met een afkoopregeling hebben beziggehouden, hebben de vermelde¹ voorstellen de eindstreep nimmer gehaald. De hoofdoorzaak hiervan lag in de weerbarstigheid van de materie, die hieruit bestond dat voor een afkoop niet met één centraal kerkelijk orgaan maar in principe met elke predikant, die een rijkstraktement ontving, een regeling getroffen zou moeten worden dan wel dat deze met een regeling zou moeten instemmen. Men wist er eigenlijk geen raad mee, zo concludeerden wij hierboven reeds, en meende niets beters te doen dan de zaak op zijn beloop te laten door het bestaande grondwetsartikel te handhaven. Dit heeft echter wel tot gevolg gehad dat bij de geleidelijke geldontwaarding de traktementen en pensioenen op termijn nog maar een fractie vormden van de bedragen die voor een redelijk salaris nodig waren. Wel nam daardoor de omvang van de belangen steeds af.

Aan het begin van de twintigste eeuw viel er voor predikanten nog te leven van een traktement van 8 á 900 gulden en f 25 aan kindergeld plus vrij wonen. Maar naarmate de eeuw vorderde en de kosten van levensonderhoud toenamen, vooral in en na de eerste wereldoorlog, nog eens versneld na de tweede wereldoorlog, vormden de uitbetaalde bedragen nog maar een fractie van wat er nodig was voor een passend levensonderhoud. In 1815 werd aan rijkstraktementen f 1.224.000 uitgekeerd, terwijl hiervoor op de rijksbegroting van 1982 f 2.019.870 was uitgetrokken. Het oorspronkelijke bedrag is dus in 167 jaar verhoogd met nominaal f 795.870. In 1965 werden aan de betreffende kerken totaal 3450 traktementen uitgekeerd, waarvan er 3012 beneden de f 1000 lagen en twee tussen de f 4000 en f 5000. Het gemiddelde bedrag van deze traktementen lag op f 576. Het laagste bedrag op f 6, dat werd uitbetaald aan een aantal predikanten in Drentse gemeenten; het was oorspronkelijk (rond 1750) door het provinciaal bestuur van Drenthe bedoeld als vergoeding voor het bezoeken van de classicale vergadering. Het hoogste werd betaald (f 5100)) aan de predikant van de Waalse gemeente te Rotterdam. Die gemeente telde aan het begin van de negentiende eeuw vier predikanten en door het opheffen van de predikantsplaatsen nog één.² Wanneer wij dan nog bedenken dat de inkomsten aan levend geld³ van de hervormde kerk over 1980 alleen al 211 miljoen gulden bedroegen, is duidelijk dat f 4.302.000 aan rijksuitkeringen voor alle betrokken kerken slechts een fractie vormden van de totale uitgaven. Zou men de oorspronkelijke uitkering op het

---

¹ Zie p. 111, 112 en 115, 116.

² Bij het opheffen van predikantsplaatsen werden de traktementen samengevoegd ten gunste van de overblijvende(n).

³ Levend geld noemt men geld dat afkomstig is uit schenkingen en bijdragen van gemeenteleden, dood geld noemt men inkomsten afkomstig uit fondsen en kapitalen.

toenmalige niveau willen brengen dan zou, zo heeft men in 1980⁴ berekend, deze met minimaal 5 á 600% moeten worden verhoogd om de waardevermindering van de uitkeringen door de toename van de kosten van levensonderhoud te compenseren.⁵ Hoe verouderd deze regeling was bleek verder uit het volgende. Het kindergeld bedroeg, zoals vermeld, f 25 per jaar per kind. Dit bedrag werd voor zonen met f 25 verhoogd als schoolgeld voor onderwijs in de Latijnse taal. Zij genoten ook een academiegeld van f 50, als zij studeerden aan een openbare universiteit. Dochters waren hiervan uigesloten. Voor studie aan de bijzondere universiteiten en de toenmalige hogescholen in Delft, Rotterdam en Wageningen werd geen academiegeld genoten. Doordat pas in 1922 de celibaatplicht was vervallen genoten oud-katholieke pastoors géén kindergeld of weduwenpensioen. Zij werden nog behandeld conform de regels die voor de rooms-katholieken golden. Opperrabbijnen hadden geen ouderdomspensioenaanspraken, hun weduwen wel recht op weduwenpensioen. De rechtsongelijkheid ten aanzien van de na 1815 ontstane kerkgemeenschappen springt in het oog, als men bedenkt dat deze ruim 1.100.000 leden telden.⁶

8.1 REACTIE VAN DE HERVORMDE KERK

Reglement op de predikantstraktementen

Wij staan eerst stil bij de reactie van de hervormde kerk op deze verouderde regeling. Hierboven memoreerden wij reeds dat er in die kerk een strikte scheiding bestond tussen bestuur en beheer.⁷ Onder 'bestuur' werd verstaan de vanuit de gemeenten opgebouwde bestuursorganisatie van kerkenraad, classes en synoden. Onder 'beheer' werd verstaan de werkzaamheden van kerkvoogdijen, die verantwoordelijk waren voor de kerkfabriek en wat ermee samenhang. Dit hield mede in de financiële zorg voor bijvoorbeeld koster en organisten, maar in principe niet voor de predikanten. Voor hen zorgde de overheid of, waar de pastoralia nog in tact waren, vormde de opbrengst hiervan het inkomen van de betrokken predikanten. De Algemene Synode, het overkoepelend bestuurslichaam, vervulde geen functie in het kader van de kerkelijke financiën, ook niet wat betreft de predikantstraktementen en pensioenen. Terwijl dus het bestuur in zijn opbouw van kerkenraden, classes, provinciale synoden en een algemene synode een organisch geheel vormde, beschikten de kerkvoogdijen als beheerscolleges niet over een onderling samenhangend verband, waardoor zij collectief geen regionaal of landelijk initiatief konden ontplooien of aangesproken konden worden. Het Algemeen College van Toezicht, dat in 1870 het toezicht op de kerkelijke goederen en fondsen van de Staat had overgenomen,⁸ was echter niet bevoegd om de onder hun toezicht staande kerkvoogdijen dwingend een regeling op te leggen.

---

⁴ Zie p. 151.

⁵ Hierbij wordt gememoreerd dat dit grondwetsartikel onderdeel was van de Grondwet van het toenmalige verenigd koninkrijk, en dus ook voor het Belgische grondgebied gold. Na de scheiding van 1830 is in België dit artikel als artikel 181 van de grondwet van kracht gebleven en zijn daar de uitkeringen wel geïndexeerd. Zie verder p. 101 en bijlage 8.

⁶ Zie echter Plomp, *Zo zongen*, p. 44.

⁷ Zie p. 103-107.

⁸ Zie p. 105.

Een aantal gemeenten was in de loop van de negentiende eeuw begonnen met het geven van toeslagen op de door inflatie dalende koopkracht van de rijkstraktementen uit een door hen beheerde gemeentekas,⁹ maar verder reikte hun zorg voor de predikantstraktementen niet. De kerkelijke bestuursorganen konden er alleen bij de kerkvoogden op aandringen deze aanvankelijke zorg voor de traktementen verder uit te breiden door voor hun predikanten een aan de tijd aangepaste salarisregeling te treffen. Zij konden wel 'dringen' maar niet 'dwingen'.

Hierboven maakten wij reeds melding van de fricties die zich vooral na 1870 voordeden tussen de representanten van bestuur en die van het beheer inzake de wederzijdse bevoegdheden.¹⁰ Zo speelde in beheerszaken vooral in gemeenten met relatief veel bezittingen en in het Algemeen College van Toezicht de adel een vaak niet onbelangrijke rol, waarbij het gevoel leefde dat het voor de kerkvoogden vernederend zou zijn als zij ondergeschikt zouden worden aan de kerkenraad.¹¹ Het was daarom niet denkbeeldig dat de bestaande beheersinstanties de geldigheid van synodale bemoeienissen met de salarissen van de predikanten op juridische gronden zouden betwisten.

*Kerkvoogden en notabelenbanken
in de St. Bavo te Haarlem.*

⁹ Een aantal gemeenten beschikte over gemeentekassen waarvan de inkomsten bestonden uit de nog resterende kapitalen die indertijd door gemeenteleden waren bijeengebracht, toen ingevolge de Staatsregeling van 1798 nationalisatie dreigde van de geestelijke goederen, waardoor de predikanten door de gemeenten betaald zouden moeten worden wat door de Staatsregeling van 1801 niet is gerealiseerd, zie Den Ouden, *Patriottenbewind*, hoofdstuk 3. Verder bestonden zij uit incidentele giften en bijdragen. In Van Alphen, *Handboek*, 1878 worden deze toeslagen genoemd met als bronvermelding: "Van elders".

¹⁰ Zie p. 106.

¹¹ Van der Meij, *Toezicht*, p. 35,54. Men sprak van 'broeders ouderlingen en diakenen' en van 'de heren kerkvoogden'. Wij komen hier nader op terug, zie p. 140.

De Algemene Synode heeft, toen na 1870 mede door de activiteiten van Kuyper¹² duidelijk werd dat vanwege de overheid geen verbetering van de predikantstraktementen te verwachten was, op 15 januari 1879 een 'Fonds tot verbetering der schraalste predikantstraktementen' gesticht om in de ergste nood te voorzien. Als bronnen van inkomsten voor dit fonds worden genoemd: vrijwillige bijdragen, giften, legaten en erfstellingen en verder nog renten van belegde kapitalen, waarmee de Algemene Synode voor het eerst in haar geschiedenis¹³ voor het levensonderhoud van haar predikanten een beroep deed op de offervaardigheid van haar kerkleden. Gemeenten die niet in staat waren hun predikant een toelage op hun in waarde afnemend rijkstraktement te verschaffen konden bij dit fonds, dat onder beheer stond van de Algemene synodale commissie, het dagelijks bestuur van de synode, aankloppen.¹⁴

Op 19 augustus 1898 werd het 'Fonds tot stichting van nieuwe predikantsplaatsen' in het leven geroepen, dat in 1926 niet meer dan f 55 bezat, waardoor het nimmer aan zijn bestemming heeft beantwoord.¹⁵

De steeds toenemende kosten van levensonderhoud, vooral sedert de laatste jaren van de eerste wereldoorlog, hadden tot gevolg dat door prijsstijgingen het nominaal salaris van de predikanten steeds minder koopkracht representeerde, waardoor velen van hen met hun gezinnen op de grens van het bestaansminimum kwamen te balanceren. Van alle kanten gingen er stemmen op dat het zo niet langer kon en er drastische maatregelen genomen moesten worden. Dit leidde ertoe dat in de jaren 1918 en 1919 verschillende voorstellen ingediend werden tot traktementsverbetering, waarvoor echter geen meerderheid te vinden was. Wel werd door vermogende kerkleden in 1917 de 'Vereniging Aanpakken' opgericht met als doel om in de groeiende nood van predikantsgezinnen te voorzien. Nadat zij een kapitaal had bijeengebracht groeide het jaarlijks bedrag aan rente dat aan het Fonds voor de schraalste predikantstraktementen beschikbaar werd gesteld.¹⁶ Dit initiatief kon echter het getij niet keren. De geboden hulp was te amateuristisch; slechts in incidentele noodgevallen kon worden voorzien. Om in de structurele behoeften te voorzien waren ingrijpendere maatregelen nodig. Deze konden dan ook niet uitblijven en hoewel haar zeggenschap over de financiën, in het bijzonder over de predikantstraktementen, vanuit de wereld van het beheer blijvend werd betwist, groeide het besef dat de Algemene Synode toch de enige instantie was waarvan de dienaren der kerk en hun gezinnen bij hun 'lijden en gebrek' heil te verwachten hadden.

De synode aarzelde echter, omdat zij kennelijk moeilijkheden verwachtte met de beheersinstanties.

---

¹² Zie p. 108.

¹³ Zie echter: Den Ouden, *Patriottenbewind*, de hfdst. 4 en 5, die melding maken van financiële acties van tijdelijke aard.

¹⁴ *De reglementen*, Alg. Regl. der N.H. Kerk, p. 300 - 303.

¹⁵ *De reglementen*, Alg. Regl. der N.H. Kerk, p. 304 - 306.

¹⁶ Volgens de behandeling van het agendapunt 'Aanpakken', vermeld in de Handelingen der jaarlijkse synode vergaderingen over de jaren 1918 tot en met 1923, gaat het hier respectievelijk om de volgende bedragen: f 4300, f 15000, f 18000, f 24000, f 26000, f 29000. Over het jaar 1919 werd door het 'Fonds voor de schraalste predikantstraktementen' incl. de bijdrage van 'Aanpakken' f 80.000 uitbetaald.

De zaak kwam in beweging door een initiatief van de Bond van Nederlandse Predikanten, die op 9 april 1918¹⁷ in het leven werd geroepen. De stoot hiertoe werd gegeven op de vergadering van de Noord-Hollandse predikantenvereniging in 1917 door toedoen van ds. D. Boer, predikant te Grootebroek. Hij is sedert dien vele jaren als secretaris de leidende en drijvende kracht van de Bond gebleven met naast hem tot 1927 M.J.A. de Vrijer, predikant te Odijk, als eerste voorzitter.

Het doel van deze bond was de belangen te behartigen van de predikanten in het algemeen en van hun traktementsregeling in het bijzonder. Daarbij werd ook aandacht gevraagd voor een pensioenregeling en de zorg voor weduwen en wezen. Het Hoofdbestuur van de Bond stelde op 30 mei 1919 tijdens een vergadering een memorie op, die gezonden werd naar alle classicale vergaderingen met het verzoek iets te doen om in de onhoudbare toestand van de predikantstraktementen verbetering aan te brengen. Vóórdat de Algemene Synode zou bijeenkomen zouden alle hervormde predikanten een adres aan de synode ter medeondertekening ontvangen.¹⁸

Verder dienden de predikanten M.J.A. de Vrijer en D. Boer als voorzitter en secretaris van deze bond in de synodevergadering van 12 augustus 1919 een ontwerpreglement op de predikantstraktementen en pensioenen in. Dat reglement behelsde de invoering van minimumtraktementen, periodieke verhogingen, kindergelden en verbetering van de pensioenen. Door de wijze waarop dit echter was uitgewerkt ontstond aan de uitvoerbaarheid hiervan grote twijfel. Het ging met name van de vooronderstelling uit dat men vrije beschikking zou hebben over de beurs van de kerkvoogdijen, de diaconieën en de pastoralia, waarover 10% belasting geheven zou worden. Dit zou betekenen dat de synode zich bevoegdheden zou gaan toekennen op het gebied van het beheer, waartoe zij als bestuursorgaan onbevoegd was.

*M.J.A. de Vrijer, 1881-1969, predikant
achtereenvolgens in Odijk, Bloemendaal
en Amsterdam.
Hoogleraar vanwege de N.H. Kerk te
Utrecht, 1935-1947.*

¹⁷ Voor de oprichtingsvergadering: zie eerste *Notulen Bond* van deze datum.

¹⁸ *Notulen Bond* 1918 - 1923 op data.

Mede onder de druk echter van alle 45 klassicale vergaderingen, die de Algemene Synode inmiddels hadden verzocht krachtdadige maatregelen te nemen, begreep die synode dat zij deze zaak niet langer op zijn beloop kon laten en dat er iets moest gebeuren. Zij besloot een reglement op de predikantstraktementen te doen ontwerpen door een daartoe ingestelde commissie waarin, behalve de beide initiatiefnemers M.J.A. de Vrijer en D. Boer, ook ds. E.G. Weijland, president van de Algemene Synode, H. Veenman en ds. D. Eilerts de Haan als rapporteur werden benoemd. Om eventuele problemen waarvoor men zou kunnen komen te staan het hoofd te bieden werden aan de commissie als juridisch adviseur toegevoegd: dr. Holwerda, die hiervoor door de Nationale Verzekeringsbank ter beschikking was gesteld en mr. M.W.F. Treub, Kamerlid en Oud-Minister van Financiën, die bekend was met de fiscale problematiek.

Als opdracht krijgt de commissie een regeling te ontwerpen voor de predikantstraktementen en pensioenen waarvan de uitvoerbaarheid en rechtsgrond vast staan, die dan in de Algemene Synode van 1920 als ontwerpregeling behandeld zal worden. Tevens zal de commissie aan de kerkenraden de vraag voorleggen of het mogelijk en wenselijk is een algemene hoofdelijke omslag aan de kerkleden op te leggen, om uit de opbrengsten daarvan de predikantstraktementen van de gehele kerk op peil te brengen. Ook zou de vraag moeten worden beantwoord wat er zou moeten gebeuren als een dergelijke omslag niet mogelijk of wenselijk geacht zou worden.¹⁹

In een buitengewone vergadering van de Algemeene Synode van 21 april 1920 presenteert de commissie haar conceptrapport. Zij is begonnen met zich te laten informeren over de financiële toestand in de kerkelijke gemeenten. Daartoe waren alle gemeenten aangeschreven om een inzicht te krijgen van de aanwezigheid en de omvang van de goederen, de opbrengst van de zitplaatsenverhuur, van de collecten, van het aantal predikanten, hun dienstjaren, hun kindertal en het zielental van de gemeente die zij dienden en tenslotte over de bereidheid om een hoofdelijke omslag dan wel een vrijwillige bijdrage te introduceren. Slechts 128 van de 1200 gemeenten hebben hierop niet gereageerd.

De conclusie van het conceptrapport was dat verbetering van de traktementen niet overgelaten kon worden aan de gemeenten, waarvan alleen maar lapwerk te verwachten was.

Evenmin zou een regeling van de traktementen aan de beheerscolleges moeten worden overgelaten maar in handen dienen te komen van de Algemene Synode, de enige instantie die een regeling aan alle gemeenten bindend kan opleggen.

Voorgesteld wordt de volgende regeling:

1. Voor iedere predikantsplaats dient een minimumtraktement te worden vastgesteld.
2. De gemeenten dienen daartoe te worden ingedeeld in drie klassen:

tot 1000 zielen	f 2500,
van 1000 - 2000 zielen	f 3000,
van 2000 en meer zielen	f 3500.

---

¹⁹ *Handel. synode* 1919, p. 303 - 319.

3. De invoering van tien tweejaarlijkse verhogingen van f 200.
  4. De invoering van kindergelden:
    - tot 6 jaar f 50,
    - van 6 tot 12 jaar f 100,
    - van 12 jaar tot de volwassenheid f 200.
  5. Een vrije woning of huurvergoeding bij gemis hiervan.
- Voorgesteld werd tenslotte een synodale heffing in te voeren van een hoofdelijke omslag over de leden der kerk. Het concept werd op 22 april met algemene stemmen aanvaard, en er werd besloten het in de zomervergadering van 1920 opnieuw aan de orde te stellen.

Ondertussen rezen tegen dit concept bezwaren. In de eerste plaats gold dit de synodale hoofdelijk omslag. Zoals te verwachten kwamen zij vooral van de kant van de beheerscolleges. Problematischer waren echter de bezwaren die een gevolg waren van de - toen vaak- fel gevoerde richtingenstrijd in de hervormde kerk. Immers als de voorstellen zouden worden aangenomen dan zouden ook gemeenteleden worden aangesproken op hun financiële verantwoordelijkheid in gemeenten waarin zij zich 'niet thuis voelden' en waarmee zij veelal geen band hadden. Het betrof hier vooral verenigingen van vrijzinnige hervormden, die buiten enig kerkelijk verband een paraparochiale 'gemeente' in stand hielden, waarin predikanten eveneens buiten het kerkelijk verband functioneerden. Deze predikanten zouden in geen enkel opzicht gaan profiteren van de beoogde regeling.²⁰

Om nu te voorkomen dat deze en soortgelijke bezwaren de definitieve besluitvorming inzake het aangenomen concept op de komende synode zouden vertragen, nam de Bond van Predikanten het initiatief met vertegenwoordigers van richtingenorganisaties en beheersinstanties op 15 juli 1920 een vergadering te beleggen in Utrecht. Op die vergadering werd wel van alles beweerd maar geen voorstel bleek haalbaar. Dit had tot gevolg dat het hoofdbestuur van de bond uiteindelijk een motie heeft aangenomen waarin zij uitspreekt dat het zeer gewenst is dat de synode in overleg treedt met de Bond van Predikanten, de beheerscolleges, het Algemeen College van Toezicht en de Vereniging van Kerkvoogdijen.²¹

Een commissie ad hoc kreeg de opdracht met deze in overleg te treden, hetgeen plaatsvond op 1 augustus 1920. Nadat in het concept enkele belangrijke wijzigingen waren aangebracht,²² waarop wij hieronder terugkomen,²³ kon in de zomervergadering de synode zich vinden in de volgende uitspraak:

- Als algemeen beginsel blijft gehandhaafd dat door de synode een regeling voor de predikantstraktementen wordt vastgesteld; centraal van opzet maar de uitvoering ervan gedecentraliseerd.
- Een centrale Raad van Beheer moet worden ingesteld die in samenwerking met de gemeenten zoveel mogelijk contacten onderhoudt met de bestaande bestuurscolleges.

²⁰ Zie De Breuk, *Hoofdelijke Omslag*, p. 20: De rechten der minderheden.

²¹ *Notulen Bond* op datum.

²² *De reglementen*, Regl. op pred. trakt. art.1.

²³ Zie p. 129.

- De bijdragen voor de kas voor de predikantstraktementen, de Centrale Kas, zullen eveneens door de plaatselijke beheerscolleges, de kerkvoogdijen dus, moeten worden bijeengebracht, waarbij gemeenten geheel vrij zullen zijn in de wijze waarop zij de benodigde middelen zullen bijeenbrengen.
- De omvang van de bijdragen zal door de Raad van Beheer worden vastgesteld naar draagkracht van de gemeente.
- Voor onwillige gemeenten dient een bepaling in het Reglement op de Vacaturen te worden opgenomen, volgens welke een goedkeuring van een uit te brengen beroep alleen verleend zal worden wanneer een gemeente aan haar financiële verplichtingen heeft voldaan.
- Het Fonds tot verbetering der schraalste predikantstraktementen zal overgedragen worden aan de Kas voor de predikantstraktementen.

De vraag naar de rechtsgrond laat de commissie bewust in het midden. Nadat nog op enkele ondergeschikte punten in het concept door de commissie vereenvoudiging was aangebracht, werd het in de zitting van 18 augustus 1920 met algemene stemmen aanvaard. Het Reglement op de Predikantstraktementen werd per 15 januari 1921 van kracht, met dien verstande, dat de betaling van de bijdragen aan de kas voor de predikantstraktementen en de uitkeringen daaruit beginnen in 1922.²⁴

Reactie van de kerkvoogdijen op hun nieuwe taak

Zoals te verwachten was liet het tot stand komen van het Reglement op de Predikantstraktementen de kerkvoogdijwereld niet onberoerd. Ter bezinning op de gevolgen die dit voor hen zou hebben kwam ondertussen op 7 mei 1919 te Utrecht een aantal kerkvoogden bijeen onder leiding van ds. Van Arkel uit Ellecom.²⁵ Zij begrepen dat het vraagstuk van de verbetering van de predikantstraktementen en alles wat er zich rondom afspeelde boven het bereik uitging van de belangen van de plaatselijke gemeenten, kerkvoogdijen en predikanten. Uit de gedachtewisseling die hierover plaatsvond bleek dat het zijn nut kon hebben wanneer kerkvoogden zich nader met elkaar zouden verstaan over belangen waarmee zij bij de uitoefening van hun werkzaamheden regelmatig te maken hadden.

Dit initiatief heeft ertoe geleid dat kort daarop in Utrecht wederom een samenkomst gehouden werd van een aantal belangstellende kerkvoogden, die een commissie benoemden met de opdracht een plan te ontwerpen voor de oprichting van een vereniging van kerkvoogdijen. Zitting hierin hadden G.W. Mortier,²⁶ M. van de Pol, W.J. Koppius²⁷ en C.J. Bartels.

Een circulaire aan alle kerkvoogdijen had tot resultaat dat op 14 januari 1920 een voorlopige oprichtingsvergadering kon worden gehouden, waar zich 128 kerkvoog-

²⁴ Handel. synode 1920, p. 6-89.

²⁵ *Het Orgaan*, mei 1930, 6.

²⁶ G.W. Mortier (1863 - 1928) was een van de weinigen die de nood van de predikantenstand zag en besloot er iets aan te doen. Hij was de eigenlijke oprichter van de Vereniging van Kerkvoogdijen en de eerste voorzitter, aldus het *Maandblad* van juni 1928 nr. 47, dat een uitvoerig verslag geeft van zijn veelomvattende kerkelijke activiteiten.

²⁷ W.J. Koppius was secretaris van het Algemeen College van Toezicht van 1902 tot 1932.

dijen aanmeldten als lid van de vereniging in oprichting. Inmiddels was in de synode het rapport over de regeling van de predikantstraktementen gepresenteerd dat om advies naar de kerkvoogdijen werd gezonden.²⁸

Daarop volgde op 9 juni 1920 te Utrecht de oprichtingsvergadering van de Vereniging van Kerkvoogdijen en werden de statuten vastgesteld. Ongeveer 300 kerkvoogdijen waren vertegenwoordigd.²⁹ Als bestuursleden fungeerden: G.W. Mortier, voorzitter; C.J. Bartels, secretaris; C.W.E. van Voorst van Beest, penningmeester.

Het belangrijkste agendapunt was het conceptreglement op de predikantstraktementen. Hiertegen waren bezwaren gerezen. Het hoofdbezwaar had betrekking op een centrale landelijke heffing van de leden van de kerk, waarmee de synode dacht de financiering van de nieuwe regeling te kunnen dekken. Dit bezwaar betrof :

1. Het onder curatele stellen en zelfs uitschakelen van de kerkvoogdijen.
2. De ontzaglijke rompslomp en ambtenarij die dit met zich mee zou brengen.

De vergadering wilde alleen iets weten van een salarisregeling die in overleg met de beheerscolleges tot stand was gekomen. In die geest richtte het bestuur zich tot de synode, dat reeds op 1 augustus werd uitgenodigd voor een conferentie met allen die bij dit conceptreglement betrokken waren.³⁰ Daar werden de meeste plooiën gladgestreken zodat de aldaar vertegenwoordigde kerkvoogdijen zich achter dit reglement konden scharen. Dit had tot gevolg dat een op te richten Raad van Beheer de zorg voor de financiering ter hand zou nemen met inschakeling van de plaatselijke kerkvoogdijen.

Dat wil niet zeggen dat hiermede alle bezwaren waren weggenomen. In de volgende jaarvergaderingen, die op 7 april 1921 en vervolgens op 6 april 1922 en op 3 mei 1923 gehouden werden, zijn zij telkens weer aan de orde gesteld. Zij betroffen in hoofdzaak twee punten:

1. Het richtingenvraagstuk.
2. De bevoegdheid van de synode.

Bij de discussies over de richtingen, die telkens weer oplaaiden, ging het erom dat gemeenteleden aan de Centrale kas moesten gaan betalen voor predikanten waarmee zij geen enkele band hadden omdat deze hun richting niet vertegenwoordigden en zij ook niet konden rekenen op de profijten.³¹ De kerkvoogdij van Veenendaal had principiële bezwaren om gelden te storten in een kas waaruit ook 'moderne, socialistische, communistische of nog ergere predikanten bijdragen zouden ontvangen. Alleen predikanten die 'Het Woord Gods' verkondigen mochten daarvoor in aanmerking komen'.³²

Wat de bevoegdheid van de synode betreft waren de opposanten van mening dat de synode als bestuursorgaan niet bevoegd was dit reglement in te voeren omdat de regeling van predikantstraktementen tot de competentie van het 'beheer' behoorde.

---

²⁸ Aldus *Het Orgaan* van mei 1921, 6.

²⁹ De Breuk, *Hoofdelijke Omslag*, 2.

³⁰ Zie p. 127.

³¹ Ibidem.

³² *Het Orgaan*, mei 1921, 2.

Daarbij speelden ongetwijfeld verzwezen motieven mee. De opposenten waren over het algemeen representanten van kerkvoogdijen met bezit, afkomstig uit dorpen waar tradities nog een belangrijke rol speelden. Soms waren het adellijke heren, die in zo'n dorpsgemeenschap de dienst uitmaakten, dus ook in de kerk. Maar niet zelden waren het burgemeesters of andere dorpsnotabelen die het ambt van president-kerkvoogd bekleedden. In sommige gemeenten was dit zelfs een traditie. Op deze wijze fungeerden de plaatselijke gezagsdragers als broodheren van de dominees met alle gevolgen van dien. Door de invoering van het Reglement op de Predikantstraktementen voelden zij zich hierin bedreigd.

Maar er is nog een motief: de felheid waarmee de strijd tegen het reglement gevoerd werd zal mede samenhangen met feit dat de Algemene Synode tegelijkertijd met de invoering van het Reglement op de Predikantstraktementen, in een hernieuwde poging het sinds 1870 bestaande strijdpunt 'bestuur-beheer' te beslechten, een conceptreglement op het beheer presenteerde. Hiermee zou het beheer een onderdeel worden van het bestuur. Een weinig tactvolle manoeuvre die, naar wij mogen aannemen, wind in de zeilen heeft geblazen van de opposenten. Naar aanleiding van het bovenvermelde gesprek tussen de synodale commissie en de betrokkenen heeft de synode dit reglement wijselijk ingetrokken.³³ Tot zover een poging om te analyseren wat de opposanten bewoog.

Het bestuur van de vereniging heeft in de betreffende vergaderingen de opposenten alle ruimte gegeven om hun klachten te uiten en tenslotte een commissie van "bezwaarden" benoemd die de opdracht kreeg een alternatief plan voor de regeling van de predikantstraktementen te ontwerpen. In de vergadering van 3 mei 1923 bleek dat deze commissie niet in staat was een werkbaar alternatief ter tafel te brengen. De voorzitter beëindigde de discussie met de opmerking dat het reglement op de predikantstraktementen door de kerkvoogden zelf in het leven was geroepen, doordat zij in hun zorg voor de predikantstraktementen gefaald hebben.³⁴

Protesterende kerkvoogdijen

Daar bleef het echter niet bij. In 1924 werd, als gevolg van tegenstand tegen het door de synode vastgestelde Reglement op de Predikantstraktementen, de Vereniging van Protesterende Kerkvoogdijen opgericht. Een aantal leden van de bestaande Vereniging van Kerkvoogdijen zegden hun lidmaatschap op en sloten zich aan bij de protesterende vereniging. Deze nieuwe vereniging belegde op 22 december 1924 in Amsterdam een vergadering waar L.J. van Apeldoorn, hoogleraar in het oud-vaderlands recht aan de Universiteit van Amsterdam, een uiteenzetting gaf op grond waarvan het Reglement op de Predikantstraktementen niet aanvaard had mogen worden.³⁵ Zijn uitvoerig referaat valt in twee punten samen te vatten:

---

³³ *Het Orgaan*, mei 1921, 2.

³⁴ Vermeldenswaard is dat ondertussen het bestuurslid C.J. Bartels tot directeur benoemd was van de Raad van Beheer, die op 3 december 1920 geïnstalleerd was om de Centrale kas voor de predikantstraktementen te beheren, zodat er een personele relatie ontstond tussen het bestuur van De Vereniging van Kerkvoogdijen en dit synodale beheersorgaan.

³⁵ *Het Orgaan*, 21 febr. 1925, 3.

1. Het Algemeen Reglement voor de Nederlandse Hervormde kerk is op 7 januari 1816 op onwettige wijze door Koning Willem I ingevoerd.
2. Dit Algemeen Reglement regelde alleen het 'bestuur' maar het 'beheer' bleef waar het was, bij de kerkvoogdijen. Al eerder heeft de synode getracht het beheer naar zich toe te halen, maar tot nu toe zonder resultaat.³⁶ Het Reglement op de Predikantstraktementen is wederom een poging van de synode om zich in beheerszaken bevoegdheden toe te eigenen die haar rechtens niet toekomen.

Het referaat, dat bol staat van historische onjuistheden, maakt een kreterige en weinig overtuigende indruk. Dit bleek meteen al uit het daarop volgend debat, waaraan een tiental aanwezigen deelnamen, waaronder De Vrijer en Boer. De inleider kreeg op geen enkele wijze bijval, ook niet van medestanders, integendeel. Alles draaide tenslotte weer om de vraag over de bevoegdheid van de synode.

Een alternatief voor het reglement voor de predikantstraktementen gaf hij overigens niet. Zijn advies aan de kerkvoogdijen reikte niet verder dan om de strijd aan te gaan. "Daarvoor moeten de kerkvoogdijen zich opofferingen getroosten. Het zwaarste offer is, dat de gemeente vacant blijft. Geëischt moet worden in naam van het recht dat dit Reglement wordt ingetrokken". Dat dit er toe zou leiden dat veel predikantsgezinnen zouden verhongeren kwam niet aan de orde. Hieronder een praktijkvoorbeeld:

Kerkvoogden door Kerkeraad van hun lidmaatschap ontzet

In de groote en zeer uitgestrekte Gemeente 's-Gravenzande, waar voor twee Predikanten overvloedig werk is, werd sedert Nov. 1921, toen de tweede predikantsplaats vacant is geworden, nog geen beroeping uitgebracht. De oorzaak hiervan is gelegen in de onwilligheid van de Kerkvoogden om den weg hiervoor te openen.

Twee middelen worden daarvoor gebruikt.

Ten eerste zijn de Kerkvoogden tot heden in gebreke gebleven eene schriftelijke verklaring over te leggen als bedoeld in Art. 41 van het reglement op de Vacaturen zonder welk de aanvraag van de Kerkeraad om handopening om beroeping te verkrijgen, door het Classicaal bestuur aan het Ministerieel Departement niet wordt overgebracht. Ditzelfde middel werd in der tijd door dezelfde Kerkvoogdij gebruikt om, na het vertrek van Ds. Ruysch van Dugteren uit Hoek van Holland, de beroeping van een predikant in de derde predikantsplaats te 's-Gravenzande met standplaats Hoek van Holland, tegen te houden.

Het tweede middel door Kerkvoogden gebezigd is de weigering om mede te werken aan de totstandkoming van een behoorlijke ligger van het predikantstraktement. Kerkvoogden willen het vaste traktement op den ligger niet hooger stellen dan op f 1200,- en daarbij dan nog een ongeveer gelijk bedrag als persoonlijke toelage toeleggen, om dan verder, buiten den ligger om, aan de Predikanten, naar zij dit goedvinden, nog eenige tegemoetkoming te geven of te onthouden.

Het Reglement op de predikantstraktementen, waaraan Kerkvoogden zich niet willen storen, vereischt echter voor de Gemeente 's-Gravenzande een minimum traktement van f 3000,-, 't welk op den ligger moet worden vermeld.

Velerlei pogingen door den Kerkeraad aangewend om Kerkvoogden tot medewerking te bewegen in 't belang der Gemeente, zijn op voortdurend uitstel of onwilligheid afgestuit.

Toen Kerkvoogden niet gewillig waren de aanslagen van de Raad van Beheer te voldoen, heeft de Kerkeraad zich genoodzaakt gezien de bijeenbrenging van het vereischte bedrag

³⁶ Gedoeld wordt op de presentatie in 1920 door de synode van een conceptreglement tot regeling van het beheer. Zie p. 130.

door bijdragen van Gemeenteleden ter hand te nemen, opdat in dezen geen belemmering voor het beroepen van een tweeden predikant zou bestaan.

Aangezien de Kerkeraad, door het Classicaal Bestuur aangespoord om onverwijld het beroepingswerk ter hand te nemen, onmachtig was dit te doen, en gebleken was dat in den goedwilligen weg geen medewerking van Kerkvoogden was te verkrijgen, heeft de Kerkeraad gemeend te moeten overgaan tot de toepassing van het Reglement voor kerkelijk opzicht en tucht op de Kerkvoogden, als lidmaten der Hervormde Gemeente, en hen van het lidmaatschap ontzet, wegens de verstoring van orde en rust en van verzuim en vergrijp in de uitoefening van kerkelijke betrekkingen.

Dit is zeker wel een zeer krasse maatregel. Of dit de goede weg is, en of dit tot het beoogde doel zal leiden, zal de uitkomst moeten leeren. Allereerst zal het Classicaal Bestuur van 's-Gravenhage, bij 't welk Kerkvoogden in hooger beroep zijn gekomen, zich hierover moeten uitspreken.

Maar droevig is het voorzeker dat het geestelijk belang der Gemeente op roekelooze wijze door de heerszucht van Kerkvoogden wordt tegengestaan,³⁷ en dat zooveel onheilig zaad in de harten en in de Gemeente wordt gezaaid.

Het proces Ouddorp

Hoe ver men in die dagen wenste te gaan in de strijd tegen de invoering van het Reglement op de Predikantstraktementen blijkt uit het feit dat de hervormde gemeente van Ouddorp een proces aanspande tegen de Algemene Synode, waarbij eiseres de bevoegdheid van de Algemene Synode tot regeling van hetgeen zij in het Reglement op de Predikantstraktementen had vastgesteld betwistte, zodat dientengevolge dit Reglement en het daarop rustend 'Reglement op de bijdragen van de gemeenten' niet verbindend zouden zijn. Verder stelde eiseres dat de gedaagde Kerk en haar organisatie door haar ten dienste staande feitelijke machtsmiddelen haar (eiseres) gedwongen heeft tot voldoening van een op deze reglementen steunende aanslag van f 870 over 1925. Op grond van deze feiten eist eiseres het betaalde als onverschuldigde betaling terug.

Bij arrest van het Gerechtshof te 's-Gravenhage van 23 februari 1931 werd de kerkvoogdij van Ouddorp in het ongelijk gesteld.³⁸

In dit vonnis is nogmaals duidelijk onderstreept dat het bestuur van de hervormde kerk geregeld is bij het algemeen reglement voor de hervormde kerk en de bevoegdheid mist om in te grijpen in het beheersrecht der plaatselijke gemeenten. Het is een vitaal onderdeel in de redenering van het hof dat het reglement op de predikantstraktementen dit beheersrecht volkomen in takt laat en dat dientengevolge³⁹ de wettigheid van dat reglement op die grond niet kan worden besteden.

Daarmee was aangetoond dat de Algemene Synode bevoegd was regelingen te treffen ten aanzien van predikantstraktementen en pensioenen, waarbij 15 januari 1921, de datum van het van kracht worden van het Reglement op de Predikantstraktementen, in haar geschiedenis een mijlpaal is.

³⁷ *Het Orgaan*, juni 1925. Het dorpsdrama krijgt nog een extra dimensie doordat de burgemeester er als president-kerkvoogd fungeerde. (d.O.)

³⁸ Zie hiervoor Van Alphen, *Handboek*, 1932, Bijlage P. en voor de overwegingen die tot dit arrest geleid hebben: *De Nederlandsche Hervormde Kerk en hare goederen*, p. 81 vv.

³⁹ Aldus het commentaar op de uitspraak van Het Hof inzake Ouddorp in *Het Maandblad*, mei 1931, p. 79/65.

Een aantal van de protesterende gemeenten bleef weigerachtig om de aanslag van de Raad van Beheer te voldoen. Hierdoor kregen zij van haar classes geen toestemming om in de eerstvolgende vacature een predikant te beroepen. Deze werd pas gegeven niet alleen wanneer zij de huidige aanslag voldeden, maar daarbij ook de achterstallige aanslagen verevenden, vermeerderd met de daarop verschuldigde rente.

Begrijpelijk dat daardoor het verschuldigde bedrag vrij fors ging oplopen. Gemeenten die bereid waren om aan haar verplichtingen te voldoen zagen in de oorlogsjaren hun kans, ruim twintig jaar na dato, om haar schuld te vereffenen door de toen sterk toenemende collectieinkomsten.

Een verhaal uit eigen waarneming is het volgende: Wynaldum, een gemeente in Friesland, stond bekend als een rijke gemeente met veel landbezit. Zij had een stevig vrijzinnige signatuur. De reactie op de invoering van de Raad van Beheer was: wij gaan niet betalen voor orthodoxe dominees. Om de te verwachte aanslagen, die mede gebaseerd waren op de omvang van het plaatselijk bezit, zo veel mogelijk te minimaliseren besloten de kerkvoogden (vrij beheer) land te verkopen en de opbrengst te spenderen aan een algehele restauratie van het kerkgebouw.

Verder waren hier kerkleden die voor hun lidmaatschap bedankten omdat zij niet wensten dat dorpsgenoten in hun functie van kerkvoogd via het systeem van de hoofdelijke omslag en de daarmee samenhangende inzagen in de belastingkohieren de omvang van hun inkommen zouden vernemen.

Kerkelijke belasting

Gemeenteleden werden direct bij de invoering van dit reglement betrokken omdat dit voor hen een aanzienlijke lastenverzwaring met zich meebracht. De synode had aanvankelijk overwogen hiervoor een landelijk hoofdelijk omslagstelsel te introduceren, dat vanuit een door haar daartoe in het leven geroepen orgaan alle leden van de hervormde kerk zou benaderen.

Zoals wij hierboven reeds gezien hebben stond in de oprichtingsvergadering van de Vereniging van Kerkvoogdijen op 9 juni 1920 een meerderheid van de kerkvoogden afwijzend tegenover een dergelijke centrale heffing omdat er, afgezien van de rompslomp en ambtenarij die dit met zich mee zou brengen, getwijfeld werd aan de uitvoerbaarheid.⁴⁰ Reden waarom de synode in een samenspraak met de kerkvoogden en andere belanghebbenden hiervan heeft afgezien en de organisatie aan de plaatselijke kerkvoogdijen heeft overgelaten.⁴¹

Zodoende werd door het van kracht worden van het Reglement op de Predikantstraktementen per 15 januari 1921 vrijwel geheel de zorg voor de predikantstraktementen naar de kerkvoogdijen toegeschoven.

⁴⁰ De cruciale vraag was of een centraal orgaan als de synode bevoegd was de hervormde leden op een dergelijke wijze aan te spreken op hun financiële verantwoordelijkheid. Zij waren immers in eerste instantie lid van een plaatselijke gemeente. Deze visie berustte op artikel 1 van de toenmaals vigerende Reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk dat luidde: "De Nederlandsche Hervormde Kerk bestaat uit al de Hervormde gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden en de leden behoren volgens artikel 2 tot die gemeenten". Naar dit concept zijn alléén de plaatselijke kerkvoogdijen bevoegd aanslagen op te leggen aan de leden, althans als in het plaatselijk reglement daarin is voorzien.

⁴¹ Zie p. 129.

Wanneer wij dan nog bedenken dat de overheid per 1 januari 1810 het beheer over de kerkgebouwen met het daarbij behorend personeel aan de plaatselijke gemeenten had overgedragen,⁴² waarvan de lasten in de loop der jaren door de toenemende kosten van het onderhoud⁴³ en de stijgende personeelslasten vooral in en na de jaren van de eerste wereldoorlog steeds zwaarder gingen drukken, betekende dit dat de plaatselijke kerkvoogdijen ook nog door deze forse lastenverzwaring een steeds klemmender beroep moesten gaan doen op hun leden.

Er waren kerkvoogdijen die kozen voor intensivering van de bestaande wijze van inkomstenwerving zoals collecten, giften en zitplaatsenverhuur. Anderen gingen over tot de invoering van een jaarlijkse vrijwillige bijdrage. Een niet onaanzienlijk aantal, vooral in de grotere plaatsen en steden, zag meer heil in de intensivering van de bestaande omslagregeling,⁴⁴ hetgeen neerkwam op de invoering van een verplichte hoofdelijke omslag of kerkelijke belasting.

Om de voor hun aandeel in de kerkelijke huishouding benodigde inkomstengegevens van gemeenteleden vast te stellen maakten kerkvoogdijen aanvankelijk gebruik van de kohieren van de gemeentelijke belastingdiensten,⁴⁵ die openbaar waren. Zij lagen voor een ieder op de gemeentesecretarie ter inzage.

In 1920 werd de gemeentelijke inkomstenbelasting afgeschaft. Artikel 107 van de Wet op de Rijksinkomstenbelasting 1914 bepaalde dat kerkgenootschappen zover het hun leden betrof een afschrift konden verkrijgen⁴⁶ van de registers van aanslagen der Rijksinkomstenbelasting. Het kerkgenootschap moest daartoe een lijst van namen en woonplaatsen indienen. Achter elke naam werd dan het inkomen vermeld. Als vergoeding hiervoor werd tien cent per artikel gerekend; voor opgaven boven de 100 was het bedrag bepaald op vijf cent.

Dit artikel 107 werd opgenomen in de wet op de Rijksinkomstenbelasting van 30 december 1920 en werd tegelijk met de invoering van het Reglement op de Predikantstraktementen op 15 januari 1921 van kracht. In zover men het systeem van de hoofdelijke omslag hanteerde, en dat deden in de grotere gemeenten de meeste kerkvoogdijen, vormde artikel 107 het belangrijkste instrument ter verkrijging van gegevens voor het vergaren van jaarlijkse kerkelijke bijdragen ter financiering van de lasten in het algemeen en die uit het Reglement op de Predikantstraktementen voortvloeiden in het bijzonder.

Hiermee werd wel een situatie gecreëerd die de beheerscolleges ten tijde van de Republiek wilden vermijden, namelijk dat predikanten te zeer afhankelijk werden van hun gemeenteleden, in het bijzonder van hen die met hun middelen invloed konden uitoefenen.⁴⁷

---

⁴² Zie p. 75.

⁴³ Zie p. 124.

⁴⁴ Het algemeen reglement op het beheer van 1870 bepaalde in art. 112: "indien de gewone inkomsten niet voldoende zijn ... kan het ontbrekende gevonden worden door eenen hoofdelijke omslag". Zie *De reglementen*, p. 329.

⁴⁵ Wet op de Inkomstenbelasting 1964, P1.

⁴⁶ *Handel synode*, 1919/1920, nr. 66, I, p. 28.

⁴⁷ Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 207: "ten einde de Leeraaren niet te zeer van de Gemeenten of eenigen, die in dezelve den toon zouden mogen geven, werden afhankelijk gemaakt, nocte de waardigheid van het Leeraarsamp, welke moet bewaard en opgehouden worden, verminderd werde".

Schrijver dezes heeft als predikant in zijn gemeente Buren meegemaakt dat een kerkvoogd zich om genoemde redenen verzette tegen salarisverhoging van predikanten. Hij was van mening dat een predikant niet onbemiddeld moest zijn om vrij tegenover zijn gemeente te staan. Datzelfde gold volgens hem ook voor anderen die een openbaar ambt bekleedden, zoals burgemeesters en notarissen.

Problemen rond de inning

De invoering van een kerkelijke belasting gaf echter ook andere problemen omdat de hervormden niet op een dergelijke lastenverzwaring waren voorbereid en zij niet gewend waren voor het salaris van hun predikanten te betalen. Zij leefden met de gedachte dat de overheid daarvoor zorgde. De veranderingen die zich op dit gebied in de loop der jaren hadden voltrokken waren maar nauwelijks doorgedrongen tot het kerkvolk en in het geheel niet tot de randkerkelijken. Om hierin een mentaliteitsverandering te bewerkstelligen zou een doelgerichte voorlichtingscampagne nodig geweest zijn. Maar hiertoe ontbrak het aan ervaring en middelen. De kerkvoogdijen hadden geen ondervinding met geldwervingsacties, terwijl massacommunicatiemiddelen nog niet bekend waren. Zo bereikte de kerkelijke pers slechts de meelevenenden. Bovendien kenden de gemeenten geen wijkgemeenten. Die werden pas met de kerkorde van 1951 ingevoerd.⁴⁸ Ook beschikten de meeste gemeenten niet over een goed functionerend ledenregister. Zodoende was men vaak aangewezen op de wijkboekjes van predikanten die, voorzover zij waren bijgehouden, door gebrek aan de benodigde gegevens onvolledig waren.⁴⁹

Om enig inzicht te verkrijgen in het functioneren van een stadsgemeente in het midden van de vorige eeuw volgt een kort verslag uit eigen waarneming over de hervormde gemeente Delfshaven, als burgerlijke gemeente aan het eind van de negentiende eeuw door Rotterdam geannexeerd, maar als kerkelijke gemeente zelfstandig gebleven. Een gemeente met ongeveer 50.000 zielen, acht predikanten en vier kerkgebouwen. Deze predikanten hadden weliswaar een eigen territoir maar, wat zwaarder woog, ze waren verdeeld over de toen bestaande richtingen (nu modaliteiten genoemd). Twee van hen behoorden tot de gereformeerde bond, twee tot de confessionelen, twee waren rechts ethisch en twee links ethisch. Bij het beroepingswerk werd ernaar gestreefd zoveel mogelijk een predikant te vinden die in dit patroon paste.

Gemeenteleden konden voor hun pastorale verzorging uit dit achttal een keuze maken. Het kwam erop neer dat iedere predikant zijn eigen fanclub had. Voor hun diensten waren de predikanten niet gebonden aan één kerkgebouw maar bepreekten zij, volgens een rooster, alle vier kerken en de schapen volgden hun herder. Op zaterdag werd er uit de predikbeurtelijst in de kerkbode of in een Rotterdamse krant een keuze gemaakt voor 'het menu' van de zondag. Zo had iedere predikant zijn eigen klanten en een eigen adressenboekje. Deze situatie is bestendig tot in de jaren zeventig, toen de gevolgen van de secularisatie zich aandienden en dit stadsdeel verpauperde, waardoor het aantal predikanten tot één werd gereduceerd en de gemeente over nog slechts één kerkgebouw kon beschikken.

Nu wilde het geval dat een van de ambtsdragers chef was van de afdeling burgerlijke bevolking van de gemeente Rotterdam. Zijn ambtenaren had hij geïnstrueerd om burgers die zich

⁴⁸ Het Algemeen Reglement bood in het 'Reglement op de vorming van buurtgemeenten' grotere gemeenten wel de mogelijkheid tot indeling in zogenoemde buurtgemeenten, maar de vorming hiervan was niet verplicht voorgeschreven.

⁴⁹ De Breuk, *Hoofdelijke Omslag*, p. 5.

aan het loket meldden voor een mutatie en zich niet uitspraken voor één bepaalde geloofsrichting of verklaarden 'protestant' te zijn op de bevolkingskaarten onder de rubriek godsdienst als N. H. (Nederlands Hervormd) te vermelden. Hij deed dit om, naar eigen zeggen, de hervormde kerk zo omvangrijk mogelijk te laten zijn, waardoor zij in het openbare leven meer invloed zou kunnen uitoefenen, b.v. bij het verkrijgen van subsidies. Op dit burgerlijk bevolkingsregister, dat de gehele stad omvatte, waren de ledenadministraties van alle andere Rotterdamse hervormde gemeenten gebaseerd. Het zal duidelijk zijn dat, toen deze administratie de basis werd voor de inning van de kerkelijke belasting, dit problemen gaf.

Kortom men stuitte hier op de structuur van de hervormde kerk als 'volkskerk'.⁵⁰ Dit begrip heeft in dit verband geen theologische maar louter een historische vulling. Een kerk, die sedert de Opstand met de geschiedenis van het land verweven is, door de overheid financieel gedragen wordt en waartoe men vaak niet behoorde door persoonlijke keuze maar door traditie: men is van de 'Grote kerk' zonder verdere bindingen. Dit kwam tot uitdrukking in artikel 2 van het toen vigerende Algemeen Reglement der Nederlandsche Hervormde Kerk, dat bepaalde wie tot de kerk behoorde dan wel daartoe gerekend kon worden. Dit luidde:

Tot elke bijzondere gemeente, binnen welker ressort zij naar de burgerlijke wet woonplaats hebben behoren:

1. die op belijdenis des geloofs tot lidmaten der kerk zijn aangenomen;
2. die door den Doop in de gemeenschap der Kerk zijn ingelijfd;
3. die uit Hervormde ouders geboren zijn of geacht worden door den overgang hunner ouders tot de Hervormde Kerk mede tot die Kerk zijn overgegaan.

Er bestaat een duidelijk onderscheid tussen de eerste categorie en de beide andere. In het eerste geval, de belijdenis des geloofs, was er sprake van een bewuste keuze voor de hervormde kerk. In het tweede, waar de doop genoemd wordt -bedoeld is de kinderdoop- is hiervan geen sprake, evenmin als in het derde geval waar gesproken wordt over geboren zijn uit hervormde ouders, de zogenaamde geboortelieden. Hun behoren tot de kerk is niet het gevolg van een eigen beslissing maar van andere factoren, waarvoor zij zelf niet aansprakelijk waren. Velen hadden de kerk nauwelijks ooit van binnen gezien en wisten zelf niet eens dat zij tot de hervormde kerk behoorden. Maar zij vormden wel de grote meerderheid van allen die gerekend werden tot deze kerk te behoren.

Hoewel er nogal bezwaren leefden tegen het systeem van een gedwongen afdracht en er bij velen een voorkeur bestond voor een vrijwillige bijdrage, vormden de lidmaten en verdere betrokkenen hierbij over het algemeen geen probleem. Hierdoor functioneerde het systeem nog redelijk. De omvang van de aanslag viel trouwens nog wel mee en bedroeg als regel een fractie van één procent van het jaarinkomen. In Haarlem vóór 1920 bijv. een half procent, in de jaren daarna een kwart procent.⁵¹ Anders lag dat bij de geboortelieden en, zij het in iets mindere mate, bij de doopleiden. Zij beseften pas tot de kerk te behoren door de ontvangst van een aanslagbiljet van de kerkelijke belasting. Het waren juist deze categorieën die voor de problemen zorgden.

⁵⁰ Ten tijde van Lodewijk Napoleon, zie p. 64.

⁵¹ De Breuk, *Hoofdelijke Omslag*, p. 7. In het archief van de Vereniging van Kerkvoogden bevinden zich vergelijkbare tabellen van gemeenten die dit systeem hanteerden.

Als zij de aanslag niet betaalden lieten kerkvoogdijen het er soms bij zitten, omdat hun groep maar een gering percentage uitmaakte van het totale aantal der aangeslagenen. Over 1920 bedroeg dit in Haarlem 46 van de 4600 of één procent.⁵² Toch werd daar meestal tot invordering overgegaan. De ervaring had geleerd dat, als men niet tot invordering overging, het aantal wanbetalers aanmerkelijk toenam.⁵³ Bij invordering werd zonodig een deurwaarder ingeschakeld; in sommige gevallen de kantonrechter en zelfs de Hoge Raad.⁵⁴ De Hoge Raad stelde zich op het standpunt van de zogenoemde 'kerkelijke handeling'. Dit hield in dat van doorslaggevende betekenis was of de betrokkene al of niet een dienst van de kerk ontvangen had, in de vorm van een kerkelijk huwelijk, de doop van een kind, het laten bezoeken door gezinsleden van de catechisatie of een kerkelijke begrafenis.⁵⁵ Zelfs het sturen van kinderen naar de zondagsschool zou zo'n kerkelijke handeling kunnen zijn, maar dan moest wel aangetoond worden dat die zondagsschool uitging van de betreffende kerkelijke gemeente. Het gevolg was dat in zulke gevallen de aanslag weliswaar onder dwang voldaan werd, maar ook dat de betrokkenen hun lidmaatschap vaak beëindigden, al of niet door middel van een deurwaardersexploot. Vele kerkvoogdijarchieven in den lande beslaan planken vol documenten inzake de afwikkeling van de Kerkelijke Belasting.⁵⁶ Het laat zich raden dat deze affaires vooral bij randkerkelijken kwaad bloed zetten en de onderlinge verhoudingen verstoorden. Bovendien contrasteerden zij met het pastorale beleid van predikanten en ouderlingen, dat erop gericht was om in conflictueuze situaties met de betrokken leden in overleg te treden om te voorkomen dat de band met de kerk verbroken zou worden. Geen eenvoudige zaak, want de predikanten moesten een beleid van de kerkvoogden verdedigen waarbij hun eigen salaris in het geding was.

Op de eerste vergadering die ik in Buren als president-kerkvoogd mocht voorzitten kwam de weigering aan de orde van een gefortuneerd gemeentelid om zijn vrij forse aanslag inzake de kerkelijke belasting te voldoen. Blijkbaar was hij gedurende de oorlogsjaren te kort geschoten inzake zijn belastingplichten.

De belastingdienst wist hem echter wel te vinden met het gevolg dat hij voor een torenhoog bedrag werd aangeslagen. De kerkvoogdij, die de gemeenteleden belastte op basis van deze gegevens, stuurde hem dienovereenkomstig een aanslag van enkele honderden guldens, voor die tijd een fors bedrag.

Het dilemma was dat dit bedrag uiteindelijk wel met de sterke arm invorderbaar was, maar dat de betrokkene daarop zijn kerkelijk lidmaatschap wilde beëindigen. Wat weer repercussies gaf voor zijn directe familieleden, die mij vroegen hiervoor een oplossing te vinden. In een pastoraal gesprek zijn wij tot een schikking gekomen met als gevolg dat hij zijn lidmaatschap handhaafde en bereid was voortaan een vastgesteld bedrag vrijwillig bij te dragen, waardoor zijn bijdrage in de loop der jaren meer was dan de voor dat jaar in te verdienen belastingaanslag.

⁵² De Breuk, *Hoofdelijke Omslag*, p. 12.

⁵³ De Breuk, *Hoofdelijke Omslag*, p. 9.

⁵⁴ De Breuk, *Hoofdelijke Omslag*, p. 11.

⁵⁵ De Breuk, *Hoofdelijke Omslag*, p. 12.

⁵⁶ GAR. Archief Kerkmeesters/Gecommitteerden
Nr. 904: 1919-1921; 1956-1962; 1965-1968. Nr. 1600: 1953-1958 Opzeggingen.
Nr. 1601: 1959-1965. Nr. 1603: Verslag huisbezoeken.

Kerkelijke Belasting.
te HAARLEM.

ARTIKEL ..... (Naam) .....
(Woonplaats) .....

Ondergeteekende .....

patroon van .....

van beroep ..... verklaart:

- a. dat $\frac{\text{het tractement}}{\text{de belooning}}$ van bovengenoemde niet meer bedraagt
dan f $\frac{\text{jaar}}{\text{per maand. week}}$.
- b. dat hij $\frac{\text{voor extra arbeid}}{\text{onder eene andere benaming}}$ nog eenige betaling geniet,
waardoor hij geacht kan worden bij ondergeteekende boven-
dien een inkomen te hebben van f $\frac{\text{jaar}}{\text{per maand. week}}$.
- c. dat hij onder welke benaming ook, overigens bij onderge-
teekende geene andere voordeelen (b.v. vrije woning enz.)
geniet, en
- d. dat de „verplichte” storting voor pensioen of fonds welke
van vorgemeld $\frac{\text{tractement}}{\text{loon}}$ wordt ingehouden bedraagt f
 $\frac{\text{jaar}}{\text{per maand. week}}$.

HAARLEM, den

(handteekening van den patroon of van dengene die namens
dezen bevoegd is deze verklaring te onderteekenen)

Aan
den Kerkelijken-Ontvanger
van
Haarlem.

Behalve bij de belastingdienst werd ook wel bij de werkgever geïnformeerd naar het inkomen.

1920.

KERKELIJKE HOOFDELIJKE OMSLAG
der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Haarlem.

Volgnummer.....van het
primitief kerkboek. .... { straat
weg } No. ....
laan

AANSLAGBILJET.

den Heer
Aan .....
Mw.

De Kerkelijke Ontvanger der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Haarlem brengt
hij dezen te Uwer kennis, dat Kerkvoogden en Notulchen U op het door hem vastge-
stelde primitief kerkboek van den kerkelijken hoofdelijken omslag, over het dienstjaar 1920,
geheven, ingevolge het Reglement op de heffing van dien omslag, hebben gerechtigd.

naar een belastbaar inkomen van . . . . . f .....

Het bedrag van den aanslag is. . . . . f .....

Het vervuldingscijfer over 1920 bedraagt .....

De Kerkelijke Ontvanger zal tot ontvangst der aanslagen zitting houden in het kantoor
aan de Oude Groenmarkt No. 9 op alle werkdagen, van des voormiddags 9 tot des
namiddags 3 uur, uitgezonderd des Vrijdags en Zaterdags.

Voor aanslagen boven f 10. - moet bij de eerste betaling 10 cents voor het regel
worden voldaan.

Ge wordt uitgenoodigd de betaling Uwer belasting vóór of op de vervuldagen te
voldoen.

De eerste termijn vervalt op 15 Juli, de tweede termijn op 12 Augustus, de derde
termijn op 16 September en de vierde termijn op 14 October.

Uitgesdikt te HAARLEM, den ..... 1920.

De Kerkelijke Ontvanger voornoemd,

Een aanslagbiljet.

HAARLEM,

M.

Het College van Kerkvoogden bij de Ned. Hervormde
Gemeente te Haarlem, verzoekt mij rechtsmaatregelen tegen
U te nemen ter zake Uwer achterstalligheid in het betalen
Uwer kerkelijke belasting.

Alvorens ik hiertoe overga, wordt U nog in de gelegen-
heid gesteld om binnen drie dagen na heden het verschul-
digde bedrag ten kantore van den Kerkelijken Ontvanger,
Oude Groenmarkt No. 9, te voldoen. Dit kantoor is ge-
opend op alle werkdagen van 9 tot 2 uur, behalve Vrijdags
en Zaterdags.

Indien door U aan deze laatste aanmaning niet voldaan
wordt, moet ik, ingevolge de mij verstrekte opdracht, onver-
wijld er toe overgaan, U voor den Kantonrechter alhier te
dagvaarden, waarvan de kosten, die ten minste f 4.80 be-
dragen, te Uwen laste komen.

Achtend,

Advocaat en Procureur.

Wie in gebreke bleef kreeg te maken met de kantonrechter.

Een dergelijke weg zou eigenlijk door de kerkvoogden bewandeld moeten worden, maar de sociale samenstelling van deze colleges - zoals reeds vermeld waren dat vaak de notabelen zoals burgemeesters, notarissen dan wel mensen van adel⁵⁷ - vormde hiervoor nogal eens een hinderpaal. Het was vrijwel ondenkbaar dat zij als kerkvoogden persoonlijk gemeenteleden, vaak van een andere sociale structuur, gingen bezoeken om met hen te praten over hun kerkelijke financiële verplichtingen. Als regel liet men de zaak afhandelen door de kerkelijke administratie, die zich beperkte tot een weinig opleverende schriftelijke afhandeling van zaken, waardoor de geldwerving verzandde in een bureaucratische rompslomp.

Naarmate de kerkvoogdijen in de jaren vijftig en daarna door de voortgaande stijging van de kosten van levensonderhoud voor hun beleid steeds meer aangewezen raakten op 'levend geld', dachten zij hiervoor een oplossing gevonden te hebben door het aanboren van steeds andere bronnen van inkomsten zoals extra collecten, fondsen, verlotingen en bazaars. Zij zagen echter geen kans hun rekening daarmee sluitend te krijgen. Het gevolg was dat de predikanten wel hun salaris ontvingen maar het onderhoud van de gebouwen vaak schromelijk verwaarloosd werd. Een situatie die ertoe geleid heeft dat in de loop van de jaren zestig vele kerkvoogdijen de hulp van de Generale Synode inriepen. Uit deze situatie is in 1973 Kerkbalans geboren waarvan de kern is: persoonlijke benadering van gemeenteleden. Maar dat is een ander verhaal waarop wij hieronder nader terugkomen.⁵⁸

Afschaffing inlichtingenrecht Rijksinkomstenbelasting

De bestaande regeling, waarbij kerken inzage konden verkrijgen in de kohieren van de rijksinkomstenbelasting, werd bij wetwijziging van 1964 als artikel 86 gehandhaafd, omdat in de praktijk was gebleken dat een aantal kerkgenootschappen regelmatig gebruik maakten van de mogelijkheid inlichtingen aan de belastingdienst te vragen. Ingevolge de Wet van 3 juni 1987⁵⁹ is echter, door wijziging van de Wet op de Inkomstenbelasting 1964, de betreffende bepaling vervallen, met het gevolg dat het inlichtingenrecht van de kerkgenootschappen inzake het inkomen van hun leden werd afgeschaft.

Wel werd in deze wet een overgangsregeling opgenomen, waardoor het inlichtingenrecht tot 1 januari 1991 gehandhaafd zou blijven voor de kerkgenootschappen die gedurende de tien jaren voorafgaande aan 1 januari 1986 hierop een beroep hebben gedaan. De bovengenoemde kostenvergoeding werd daarbij respectievelijk bepaald op f 0,15 voor ieder lid waarvoor inlichtingen werden verstrekt, met dien verstande dat de vergoeding f 0,10 bedroeg voor ieder lid boven het aantal van honderd. Zodoende kwam per 1 januari 1991 een eind aan het inlichtingenrecht van de kerkgenootschappen van inkomstengegevens, die voordien werden gebruikt om te bepalen hoe hoog de jaarlijkse kerkelijke belasting moest worden.

---

⁵⁷ Zie p. 123, 130.

⁵⁸ Zie Den Ouden, *Kerk en Geldwerving*, dat geheel aan deze problematiek gewijd is en verder p. 159.

⁵⁹ Staatsblad 294.

Een belangrijk argument voor afschaffing vormde het gelijkheidsbeginsel, dat ertoe noopte dat aan kerkgenootschappen geen rechten meer werden verleend die aan andere particuliere organisaties en instellingen werden onthouden. Voor vele dergelijke organisaties en instellingen geldt dat de omvang van de financiële bijdragen van leden is gerelateerd aan de omvang van het inkomen van hun leden. Ook zij krijgen deze gegevens niet ter beschikking, omdat de belastingdienst geen gegevens over individuele inkomens verstrekt aan particuliere organisaties en instellingen. Deze handelwijze vloeit voort uit de geheimhoudingsplicht, die voor de Belastingdienst in artikel 67 van de Algemene Wet inzake de Rijksbelastingen geldt. Een ander argument werd ontleend aan de scheiding van kerk en staat. Nadelige gevolgen heeft deze afschaffing voor de kerkgenootschappen nauwelijks gehad, omdat een steeds groeiend aantal gemeenten ondertussen was overgegaan tot de methodiek van Kerkbalans, die de bezwaren die deze methode van geldwerven met zich meebracht, onderving.⁶⁰

8.2 HOE DE OVERHEID REAGEERDE⁶¹

Staatscommissie

Terwijl er vanaf 1927 tot 1937 voor elke gezindte per jaar twee nieuwe rijkstraktementen, tot een bedrag van f 1000 op de staatsbegroting werden opgevoerd en daarna de toekenning tot 1949 gestaakt werd, werden in 1950, dus vijf jaar na de oorlog, voor één keer 50 nieuwe rijkstraktementen à f 1000 beschikbaar gesteld als compensatie voor de stilstand tussen 1937 en 1949. Verder werden er met ingang van 1951 jaarlijks vier nieuwe van f 1000 toegekend.⁶²

Deze gulheid van staatswege was in de geschiedenis van de toekenning van nieuwe rijkstraktementen nog niet voorgekomen. Ongetwijfeld zal dit te maken hebben gehad met de houding van de kerken tegenover de bezetter gedurende de oorlogsjaren, die haar prestige bij overheid en volk had doen toenemen. Daarbij kwam nog dat er op politiek terrein zich een 'doorbraak' had voltrokken. Van een aversie tegen de kerken, waarvan in de vooroorlogse jaren vooral in de meer links georiënteerde politieke partijen sprake was, was nauwelijks meer iets te bespeuren. Integendeel, ook in die kringen was men de kerken positiever gaan waarderen.

Maar reeds vier jaar eerder had de overheid van deze hernieuwde waardering blijk gegeven. Op initiatief van de toenmalige minister van financiën, P. Lieftinck, - predikantenzoon en doorbraakpoliticus -, werd een staatscommissie in het leven geroepen om de aan de orde zijnde vragen rondom de financiële betrekkingen tussen de staat en de kerken te bestuderen en met voorstellen te komen voor een nieuwe regeling.

---

⁶⁰ Zie *De afkoopregeling en de kerkvoogdijen*, p. 156.

⁶¹ De gegevens van het hiernavolgende zijn ontleend aan het Rapport van de staatscommissie en het *Archief* CIO in de dozen 24, 27 en 40 van het Archief der SoW-kerken te Utrecht, dat nog niet geordend en compleet is.

⁶² Zie p. 116.

Deze commissie werd bij Koninklijk Besluit van 21 mei 1946 nr. 46 geïnstitueerd, - dus slechts één jaar na de oorlog, toen de politiek nog in beslag genomen werd door de wederopbouw van ons land - en op 2 december 1946 geïnstalleerd.

Zij kreeg als opdracht:

1. te onderzoeken of en in hoeverre de bestaande praktijk met betrekking tot de financiële verhouding van de Staat en de godsdienstige gezindten bestendiging, herziening dan wel gehele of gedeeltelijke liquidatie behoeft;
2. haar voorstellen, voor zoveel nodig, te belichamen in een ontwerp van wet.

Vermeldenswaard is de volgorde waarin de punten van onderzoek aan de orde gesteld worden: bestendiging, herziening dan wel gehele of gedeeltelijke liquidatie.

Terwijl alle voorgaande pogingen om de rijkstraktementenkwestie op te lossen vrijwel neerkwamen op liquidatie, komt nu dit punt aan het einde van de opdracht en staan bestendiging dan wel herziening voorop. Ook dit is tekenend voor de veranderde mentaliteit.

De commissie, die aanvankelijk onder voorzitterschap stond van mr. H.L. 's Jacob, indertijd secretaris-generaal van financiën, daarna van prof. mr. F. de Vries en na diens overlijden van mr. G.E. van Walsum, oud-burgemeester van Rotterdam, was bij het uitbrengen van het rapport aan de Minister van Financiën in februari 1967⁶³ als volgt samengesteld:

mr. G.E. van Walsum, voorzitter;

mr. J.H. van Wijk, secretaris, hoofd van het bureau Erediensten bij het Ministerie van Financiën;

mr. dr. J. Donner, voorzitter van Deputaten van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor correspondentie met de Hoge Overheid;

mr. W.F. Lichtenauer, lid van het College van curatoren van het seminarium van de Evangelisch-Lutherse Kerk;

prof. mr. dr. J.J. Loeff, secretaris van het R. K. Kerkgenootschap in Nederland;

mr. O.W. Vos, hoofd van de Directie Financieringen en Coördinatie oorlogsschade bij het Ministerie van Financiën;

mr. dr. H.M.J. Wagenaar, directeur van de Raad voor de Predikantstraktementen van de Nederlandse Hervormde Kerk;

ds. H.J.F. Wesseldijk, secretaris van de Generale Financiële Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk.

De commissie, die de geschiedenis is ingegaan als de 'Commissie Van Walsum', heeft er een aantal jaren (21!) voor nodig gehad om met haar rapport gereed te komen. Het betrof hier dan ook een zeer gecompliceerde materie, gegroeid uit een historie van eeuwen en nu weer aan de orde gesteld in een tijd, waarin zich in het staatkundig en maatschappelijk leven grote veranderingen voltrokken en zich in het kerkelijk leven - ook tussen de kerken onderling - nieuwe inzichten baan braken.

---

⁶³ Archief CIO, 4-77/6725/CIO.34 en *Rapport staatscommissie*, p. 81.

In haar rapport van 19 januari 1967 begint de commissie met vast te stellen dat artikel 185 van de Grondwet verouderd is en de toepassing ervan tot ongelijkheid leidt in de rechtsbedeling, zowel binnen de kerken als tussen de kerken onderling. Dit artikel kan echter niet zonder meer worden geschrapt, vanwege de historische gronden waarop het rust. Afkoop van de bestaande rechten, in het verleden meermalen gesuggereerd, stuit op onoverkomelijke bezwaren omdat deze rechten zowel naar standplaatsen als naar personen op de standplaatsen zijn geïndividualiseerd. Dit zou met zich meebrengen dat een overeenkomst zou moeten worden gesloten met elke rechthebbende die in het genot is gesteld van een rijkstraktement. Het recht op een rijkstraktement berust echter in eerste instantie niet bij de dienstdoende predikant of geestelijke maar is gebonden aan de standplaats. Dit zou inhouden dat een 'bezetter van die plaats' bij een beslissing ook rekening zou moeten houden met het recht dat zijn opvolger op die rekenen zou krijgen. Een en ander hangt samen met de oorsprong van de rijkstraktementen, die een vergoeding zijn voor de geestelijke goederen, de *pastoralia*, die indertijd door allerlei oorzaken in het bezit van de overheid zijn gekomen. De betreffende geestelijke/predikant die voor zijn levensonderhoud hierop was aangewezen, genoot er dus, zolang hij aan een standplaats verbonden was, wel de inkomsten van maar was geen eigenaar. Deze constructie is nog terug te vinden in Friese gemeenten waar de *pastoralia* in de loop der eeuwen intact gebleven zijn.⁶⁴ Zodoende kon ook met de kerkgenootschappen als geheel door de staat geen regeling getroffen worden. Derhalve zal men - met erkenning van de historische financiële aanspraken van de standplaatsen der kerken - een nieuwe regeling moeten baseren op de huidige omstandigheden en opvattingen, op een zodanige wijze dat voor alle kerken een gelijke rechtsbedeling geldt.

Nu is de overheid - vooral na 1945 - er in toenemende mate toe overgegaan voorzieningen ten behoeve van de bevolking in haar geheel of van bepaalde groepen door subsidiëring geheel of gedeeltelijk te bekostigen. Een deel dezer voorzieningen heeft betrekking op het geestesleven (wetenschap, onderwijs, opvoeding, kunst), teneinde de inhoud, diepte en waarde van het leven van de bevolking collectief te verrijken. Het ligt in de lijn hiervan ook het godsdienstig leven hierin te betrekken, temeer waar dit voor brede lagen der bevolking van grote waarde is en de volkskracht ten goede komt. Daarom verdient het aanbeveling de bestaande regeling zodanig te wijzigen dat aan de kerken als geheel voor haar specifieke pastorale arbeid een uitkering wordt toegekend, waarbij zij alle op voet van gelijkheid worden behandeld. In deze nieuwe regeling stelt de staatscommissie voor een jaarlijkse waardevaste uitkering van f 50.000.000 (de bestaande uitkeringen ad f 3.500.000 inbegrepen) ter beschikking van de kerken te stellen. Dit bedrag wordt over de kerken verdeeld naar haar leden-tal overeenkomstig de periodieke volkstelling. De grens wordt bepaald op 10.000 leden, tenzij het een kerk betreft die reeds nu, op grond van artikel 185, een uitkering ontvangt. Afkoop wordt door de commissie afgewezen. De commissie heeft zich niet

---

⁶⁴ Zie noot p. 36.

uitgelaten over de wenselijkheid andere bezinningsorganisaties voor een uitkering in aanmerking te laten komen. Tot zover een samenvatting van de feiten, overwegingen en voorstellen uit het rapport van de Commissie Van Walsum.

Standpunt van de regering

Twee jaar heeft de regering nodig gehad om haar standpunt te bepalen. Nadat het Eerste Kamerlid W. F. de Gaay Fortman enkele malen in schriftelijke vragen had aangedrongen op openbaarmaking van het rapport Van Walsum, werd het op 19 februari 1969 door de Minister van Financiën aan de Staten-Generaal aangeboden, vergezeld van een nota waarin het regeringsstandpunt inzake de voorstellen is verwoord. Voordien waren echter al gedeelten van het rapport in de dagbladen verschenen.

Het voornaamste bezwaar van de regering tegen de argumentatie van de staatscommissie, zo schrijft minister Witteveen, de toenmalige minister van financiën in het Kabinet De Jong, in de nota Witteveen, is dat deze nagenoeg zonder nadere motiveering van de subsidiëring van maatschappelijke en culturele voorzieningen - ongeacht de geestelijke achtergronden van waaruit deze worden getroffen - overstapt naar subsidiëring ten behoeve van het godsdienstig leven zelf. Hier ligt naar de mening van de regering een principiële scheidslijn. Het behoort niet tot de taak van de overheid het godsdienstig leven te verzorgen of enig oordeel hierover uit te spreken. De overheid moet zelfs de schijn vermijden dat zij door permanente subsidiëring van de kerken invloed zou moeten, willen of kunnen uitoefenen in de eigen sfeer van kerken, waarvan het wezenlijke karakter als geloofsgemeenschappen algehele vrijheid en zelfstandigheid vergt. De vrijheid berust op een vrijwillige deelneming en offervaardigheid van haar leden. Bovendien heeft de regering in overweging genomen dat een subsidiërende overheid verplicht is criteria aan te leggen voor een verantwoorde besteding van de subsidie en de controle daarop. Overheidssubsidie is voor de verzorging van het godsdienstig leven zelf een aan het karakter van de kerken wezensvreemd element, dat bovendien het gevaar in zich zou dragen dat daardoor de eigen verantwoordelijkheid van de kerkleden zou worden uitgehold, zo meent deze nota.⁶⁵ Met de staatscommissie is de Regering van mening dat de bestaande regeling, waarbij slechts enkele kerkgenootschappen een rijksbijdrage ontvangen, moet verdwijnen. Maar anders dan deze commissie zoekt de Regering een aanvaardbare oplossing in afkoop van de huidige uitkeringen: 60 miljoen voor de traktementen, 1½ miljoen voor de portvrijdommen en een subsidie voor de theologische opleidingen van de kerken (Kampen, Apeldoorn en seminaries) die buiten de afkoopregeling vielen (sic!). Een adviescommissie zou de plooiën in deze afkoopregeling, veroorzaakt doordat "de aanspraken voor het overgrote deel naar standplaatsen en personen geïndividualiseerd zijn" moeten gladstrijken. Tot zover het standpunt van de regering.

⁶⁵ Dit alles in tegenstelling met de kerkelijke subsidiepraktijk in België, die berust op 'de sociale dienstverlening' die door de bedienaars van erkende erediensten in het maatschappelijk verkeer aan burgers wordt vervuld. Zie bijlage 8, p. 230. Opmerkelijk is dat deze Belgische situatie, voorzover bekend, in de discussie hierover hier niet in het geding is gebracht.

De commissie heeft zich bij haar overwegingen laten leiden door haar oorspronkelijke uitgangspunt 'herziening', wat blijkt uit het rapport dat de bestaande overheidsuitkering van f 3.500.000 wilde verhogen tot f 50.000.000 waardevast. Hiervoor gold als motief dat het godsdienstig leven de collectieve verrijking van het geestesleven en de volkskracht ten goede komt. Maar toen de commissie dit rapport presenteerde waren wij 23 jaar verder en maatschappelijk gesproken aangeland bij de cultuuromslag van de jaren 60, waarbij de maatschappelijke relevantie van de kerk discutabel geworden was en de overheid een andere kijk gekregen had op de betekenis van de kerk in de samenleving. Welke dit is blijkt uit de opdracht aan de nieuwe adviescommissie, de commissie Verdam, die dan ook niet meer rept over bestending of herziening maar over 'afkoop', wat neerkomt op 'liquidatie'.

Wanneer het rapport, laten wij zeggen in 1950 aangeboden was, zou de uitkomst waarschijnlijk een andere zijn geweest omdat toen de overheid ontvankelijker was voor de argumentatie van de commissie, hetgeen blijkt uit de gulheid, om zoals wij hierboven gezien hebben, in dat jaar voor één keer 50 nieuwe rijkstraktementen à f 1000 beschikbaar te stellen en met ingang van 1951 jaarlijks vier nieuwe van f 1000. Dit gebeurde dus toen de commissie al vier jaar functioneerde. Daarbij komt dat nog in 1962 van overheidswege de wet 'Premie Kerkenbouw' werd aangenomen, waardoor kerkelijke gemeenten in staat gesteld werden hun bouwplannen in nieuwe woonwijken sneller en royaler uit te voeren.⁶⁶ Dit moet bij de commissie verwachtingen gewekt hebben die uiteindelijk niet realiseerbaar bleken te zijn.

Commissie Verdam

Om de door de regering beoogde afkoopregeling uit te werken werd bij beschikking van 7 juli 1970 de 'Adviescommissie afkoopregeling aanspraken ex artikel 185 Grondwet' ingesteld, die op 16 september 1970 werd geïnstalleerd met als voorzitter P.J. Verdam, Commissaris der Koningin in Utrecht.

Deze commissie bracht in augustus 1971 een interimnota van vijf kantjes uit, die vervolgens op 11 november 1971 door de Staatssecretaris van Financiën, Van der Stee, werd aangeboden aan de voorzitter van de Tweede Kamer.⁶⁷ In deze interim-nota schetst de Commissie Verdam een oplossing door middel van een afzonderlijke afwikkeling met plaatselijke rechthebbenden, dan wel met centrale kerkelijke instanties, die na kapitalisering de betreffende verplichtingen zouden overnemen. Maar ook nu weer bleef de zaak liggen.

Ondertussen kwam als staatsrechterlijke voorbereiding op een afkoopregeling, na uitvoerige parlementaire behandeling, de Wet van 10 februari 1972 tot stand 'houdende verandering in de Grondwet strekkende tot het doen vervallen van artikel 185 van de Grondwet'. En dan volgt:

⁶⁶ De Jong, *Uitkeringen*, p. 242. Met deze subsidie werden tussen 1962 en 1975 meer dan 650 kerken gebouwd.

⁶⁷ Ministerie van Financiën, *Directie informatievoorziening*.

Onder opnemng van een additioneel artikel X, totdat ter zake bij wettelijke regeling een voorziening zal zijn getroffen, blijft de volgende bepaling van kracht: De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welke aard ook, thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leraars genoten wordende, blijven aan dezelfde gezindheden verzekerd. Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's lands kas geen, of niet toereikend⁶⁸ traktement genieten, kan een traktement toegelegd of het bestaande vermeerderd worden.

Dit is letterlijk de tekst van het hiermee vervallen artikel 185 van de Grondwet.

De kerken nemen initiatief

Vanwege het uitblijven van enig overleg en de grote bezwaren tegen de uitgangspunten en voorstellen van de Commissie Verdam maakten de belanghebbende kerken in 1974 een aanvang met een onderzoek naar de mogelijkheid van een alternatieve afkoopregeling, welke gerealiseerd zou kunnen worden middels bijdragen in de pensioensfeer. Het resultaat hiervan was dat het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, het zogenoemde CIO, op 11 februari 1977 een eigen visie voor een afkoopregeling in de pensioensfeer⁶⁹ publiceerde.

Visie van het CIO

De visie van het CIO luidt in punten samengevat als volgt:

a. In de interimnota van de Commissie Verdam wordt een oplossing bepleit van een afzonderlijke afwikkeling met plaatselijke rechthebbenden, dan wel met centrale kerkelijke instanties, die na kapitalisering de betreffende verplichtingen zouden overnemen. Gevreesd moet echter worden dat deze regeling bij de voorbereiding en eventuele uitvoering zal stranden op deze administratieve en juridische complexiteit, terwijl het voor de genoemde kerkelijke instanties onverantwoord lijkt te zijn de verplichtingen over te nemen, gezien de gedachte omvang van de kapitalisering.

b. Naast min of meer kwantificeerbare rechten (traktementen en kosten van bestuur) zijn andere rechten moeilijk kwantificeerbaar, omdat deze bepaald worden door een wisselend bestand (emeriti, weduwen en wezen) of door een wisselende hoeveelheid (portvrijdom). De Commissie Verdam neemt als uitgangspunt de rekening van de Rijksuitgaven in een bepaald jaar (1968 interimnota 11). Zij wil daarbij geen rekening houden met het verleden en de geldontwaarding en slechts in beperkte mate met enige trends zoals de jaarlijkse toename van het aantal rijkstraktementen en de gebleken aanpassingen van de rijkspensioenen. Dit uitgangspunt moet in strijd worden geacht met de algemene praktijk, dat de overheid subsidies en zeker uitkeringen die verband houden met het levensonderhoud, aanpast aan de geldontwaarding. Zeker ten aanzien van de pensioenen dient niet het bedrag van de uitkeringen in een bepaald jaar, maar de actuarieel vast te stellen omvang van de rechten uitgangspunt te zijn voor een afkoopregeling. In dit verband moge niet onvermeld blijven de ook door de Commissie Verdam gesignaleerde (interimnota, nr. 8) betekenis van de pensioen-

---

⁶⁸ Staatscourant 10 febr.1972, nr. 108. Zie hierboven, p. 11.

⁶⁹ Archief CIO, 4 -77/8503/CIO.34.

rechten op grond van de Algemene Burgerlijke Pensioenwet inzake het meetellen van kerkelijke jaren als diensttijd voor het A.B.P.-pensioen (artikel D.1.). Tenslotte heeft de door de Commissie Verdam voorgestelde overheveling van de administratie van de verschillende soorten rechten bezwaren van technische en financiële aard.

c. De financiële regelingen betreffen alleen de kerken die in 1815 bestonden, terwijl de geloofsgemeenschappen die nadien uit deze kerken zijn voortgekomen om voor de overheid niet relevante redenen niet aan deze financiële regelingen deelnemen. Ook de Commissie Verdam heeft in de interimnota deze rechtsongelijkheid als uitgangspunt genomen, hetgeen de onderlinge verhoudingen tussen de kerken aanmerkelijk zou verstoren.

d. Een regeling ter beëindiging van de financiële verhoudingen is voor de kerken aanvaardbaar, indien de overheid een ruim standpunt inneemt ten aanzien van het beëindigen van de band tussen de kerken en de Staat. Bij waardering voor de aanzetten in de interimnota van de Commissie Verdam naar een ruimer standpunt dan de regering aanvankelijk innam, moeten deze aanzetten niettemin te schraal worden geacht om op de door de Commissie Verdam aangegeven condities bedoelde band te beëindigen. Gezien de vele voetangels en klemmen (interimnota nr. 13) en de uitgangspunten, die met name in de samenvatting van de interimnota worden opgesomd, wordt in deze nota een alternatief geschetst, waardoor een oplossing voor het regelen van de financiële verhoudingen tussen de kerken en de Staat bespoedigd kon worden. De oplossing zou gevonden kunnen worden in een wettelijke regeling in de pensioensfeer, welke recht doet aan de historische en sociale betekenis van de financiële verhoudingen.

Wat het historisch perspectief betreft: De bestaande regelingen waren bedoeld als 'een integrale regeling voor de bezoldiging' (interimnota nr.13) van de bedienaren van de in 1815 bestaande kerken. Voor de overheid heeft er geen gegronde reden bestaan om geen of slechts in beperkte mate rekening te houden met de geldontwaarding, die de bedoeling van een integrale bezoldigingsregeling uitholde. Voorts had het voor de hand gelegen dat de overheid uit een oogpunt van rechtsgelijkheid der kerkgenootschappen dezelfde rechten had toegekend aan de na 1815 ontstane kerkgenootschappen.

Wat het sociale betreft: Een nieuwe wettelijke regeling, die betrekking heeft op pensioenvoorzieningen, zou ook van grote sociale betekenis zijn omdat het voor welhaast alle kerkgenootschappen moeilijk is op dit terrein verantwoorde sociale regelingen te blijven waarborgen. Daardoor wordt ook direct het eigenlijke kerkelijke werk belemmerd. Een wettelijke afkoopregeling dient rekening te houden met de in het verleden opgetreden geldontwaarding en tegelijk een redelijke compensatie te geven voor het complex van bestaande rechten.

Een oplossing die aan voornoemde elementen voldoet zou voor de kerkgenootschappen moeten betekenen, dat zij de overheid niet alleen vrijwaren voor eventuele afspraken van rechthebbenden op pensioenen, maar bovendien op alle andere rechten die bij beëindiging van de bestaande banden tussen de kerken en de Staat betrokken zijn. Aldus de nota van het CIO.

De oplossing in de pensioensfeer hing mede samen met het meenemen der kerkelijke jaren op grond van de Algemene Burgerlijke Pensioenwet (Artikel D 1),⁷⁰ hierboven reeds gememoreerd, waardoor de kerkelijke pensioenfondsen werden verlicht. De kerkelijke pensioenfondsen zouden groot nadeel ondervinden van het vervallen van genoemd artikel. Een voorlopige berekening heeft aangetoond dat dit voor de hervormden zou neerkomen op een bedrag van f 50.000 per jaar. Gekapitaliseerd naar 4% zou dit een bedrag van f 1,25 miljoen betekenen, hetgeen niet voldoende is om de verkregen rechten van hen die op het tijdstip van een eventuele afkoop in overheidssdienst zijn te waarborgen. Dit heeft geleid tot een nota, inzake een afkoopregeling in de pensioensfeer, die door de kerkgenootschappen die deelnamen aan het CIO werd goedgekeurd en aangeboden bij een brief d.d. 18 februari 1977 aan de toenmalige Minister van Financiën.

De in de CIO-nota vervatte regeling zou naar het oordeel van de kerkgenootschappen recht doen aan de historische en sociale betekenis van de financiële verhoudingen tussen de Staat en de kerken.

Deze regeling in de pensioensfeer sluit aan bij de historische strekking van de oude regelingen, waarbij dan tevens wordt tegemoetgekomen aan de rechtsgelijkheid van de kerkgenootschappen. Zij heeft tevens sociale betekenis omdat deze de kerkgenootschappen in staat zal stellen de eigen pensioenvoorzieningen aan te passen. Met deze pragmatische oplossing werden voor de rechthebbende kerken de onoverkomelijke bezwaren ondervangen die zij hadden tegen de juridische en organisatorische complicaties uit de interimnota van de Commissie Verdam, terwijl zij ook recht doet aan de uitdrukkelijke wens van de wetgever om de oude financiële verhoudingen tussen de Staat en de kerken te beëindigen.

De kern van de regeling, vervat in de CIO-nota, is dat het Rijk de inkoopsummen in de pensioenfondsen van de kerkgenootschappen of bijvoorbeeld in het Pensioenfonds voor Gezondheid, Geestelijke Maatschappelijke Belangen (P.G.G.M.) stort. Voor berekening van de inkoopsummen zal moeten worden uitgegaan van een uniform uitgangspunt voor alle geestelijke bedienaren. Neem een vast bedrag aan pensioen voor ieder verstreken dienstjaar van de 25e verjaardag af. Voor het weduwenpensioen is uitgegaan van 70% van het vaste bedrag. Dit betekent dat, als men het eens is over een (fictief) bruto-inkomen, de totaaluitkomst met één vermenigvuldiging kan worden verkregen.

Overleg met de Commissie Verdam

In de hierboven genoemde brief d.d. 18 februari 1977 werd de genoemde CIO-nota aangeboden aan de Minister van Financiën. Daarop volgde op 10 maart 1977 overleg van de Commissie Verdam met de vertegenwoordigers van de rechthebbende kerken.

⁷⁰ Dit artikel luidt: Als diensttijd komt in aanmerking de tijd... doorgebracht in kerkelijke betrekkingen... als bedoeld in het add. Art. X van de Grondwet.

⁷¹ Verslag overleg van de 'Commissie Verdam' met vertegenwoordigers der rechthebbende kerken, 10 maart 1977.

Hierbij waren de beide standpunten in het geding. Voor de commissie speelt alleen de afkoop van lopende rechten in hun juridische en historische betekenis een rol, die gebaseerd zal moeten zijn op de huidige status quo. Dientengevolge opteert zij alleen voor een juridische aanpak, die zal moeten leiden tot een ontwerp voor de wet tot afkoop. Zodoende heeft zij een beperkte taak. Daarnaast zijn er beleidsmatige aspecten, welke een zaak van de regering zijn. De Minister van Financiën zal een alternatief kunnen bekijken naast het resultaat van de Commissie Verdam.

De kerken opteren gezien de vele bezwaren die aan dit standpunt kleven - zij werden hierboven reeds verwoord - voor de afkoop in de pensioensfeer. Beide partijen lichtten hun standpunten nader toe, zonder tot overeenstemming te komen. De situatie is echter veranderd nu de kerken zelf het overleg geopend hebben met de Minister van Financiën door het aanbieden van hun nota inzake de afkoopregeling in de pensioensfeer.

Overeenkomst

Na breedvoerig overleg en langdurige onderhandelingen tekende Van der Stee, Minister van Financiën in het Kabinet Van Agt, op 18 mei 1981 namens de Staat der Nederlanden, door de ministerraad hiertoe gemachtigd, uiteindelijk een overeenkomst met de betrokken kerkgenootschappen over beëindiging van de financiële verhouding tussen de Staat en acht kerkgenootschappen.⁷² Van de zijde van de kerken tekenden prof. mr. I. A. Diepenhorst en mr. F. H. M. van Spaendonck, voorzitter en secretaris van het CIO. De overeenkomst hield onder meer het volgende in:

*I.A. Diepenhorst(l) en F.H.M. van Spaendonck,
respectievelijk voorzitter en secretaris van het CIO.*

---

⁷² *Handelingen*, 1980 / 81, 16671 nr. 2.

De Staat der Nederlanden stelt 250 miljoen gulden - eventueel in tien jaarlijkse termijnen - betaalbaar en staakt vervolgens de uitbetaling van de rijkstraktementen en rijkspensioenen aan kerkelijke voorgangers, alsmede zijn bijdragen in de kerkelijke bestuurskosten, voor het jaar 1981 tezamen begroot op 4.30 miljoen. Dit kwart miljard wordt overgemaakt aan een door de acht rechthebbende kerken te vormen stichting en zal gebruikt worden voor de versteviging van de kapitaaldekking der predikants- en priesterpensioenen. Deze stichting zal open staan voor kerken die na 1815 uit de toen bestaande kerken zijn voortgekomen; dit betreft voornamelijk de gereformeerde kerkformaties. De stichting zal vervolgens het afkoopbedrag verder verdelen over (de pensioenfondsen van) de kerkgenootschappen. Verdeelsleutel zal zijn het totaal aantal dienstjaren van de voorgangers in de betrokken kerkgemeenschap.

De portvrijdom die genoten wordt voor correspondentie tussen kerkelijke colleges loopt nog ruim tien jaar door, maar zal ook verdwijnen. Alleen al de hervormde kerk bespaarde het dat jaar een miljoen aan portokosten.

De Staat zal het nodige verrichten om te bevorderen dat in de in artikel 6 van de overeenkomst bedoelde wet bepalingen worden opgenomen die daartoe strekken dat alle rechten, die op artikel D 1 sub e van de Algemeen Burgerlijke Pensioenwet zouden kunnen worden gebaseerd, komen te vervallen. Hierbij wordt uitdrukkelijk bepaald dat de Staat zich sterk wil maken om te bevorderen dat de aanspraken van ambtenaren en gewezen ambtenaren en gepensioneerd ambtenaren alsmede van weduwen en wezen van deze categorieën, op medetelling van voor diensttijd in aanmerking komende tijd gebaseerd op artikel D 1 sub e en bestaande op de dag van het van kracht worden van de overeenkomst, onverlet blijven.

De ondertekenende kerken zullen van hun kant geen claims indienen en trachten te voorkomen dat individuele ambtsdragers of gemeenten, die wel hun instemming moesten betuigen met deze vorm van afkoop, daartoe zouden overgaan. De mogelijkheid bestond immers dat de rechthebbenden de som in eigen beheer wilden houden of het veiliger vonden die bij de Staat te laten. Daar zouden dan ongetwijfeld langdurige rechtzaken uit voortkomen. Vandaar de voorkeur om het hele kapitaal in één hand te houden en het voorstel van het CIO om de oplossing te zoeken in de pensioensfeer.

Reactie van de predikanten

De Bond van Nederlandse Predikanten nam op zijn jaarvergadering van 27 april 1981 in het jaarprogramma een oproep aan de rechthebbenden op om de afkoop in de pensioensfeer te aanvaarden. Deze oproep hield in dat zonder reacties iedere betrokken predikant geacht werd met de voorgestelde afkoopregeling akkoord te gaan. Doordat onder andere de gereformeerden erbij betrokken waren droeg de afkoop een 'oecumeniserend' karakter. Bovendien viel de vraagprijs van de kerken aanzienlijk hoger uit. Met ondertekening van de wet van 7 december 1983⁷³ door H.M. de Koningin werd deze overeenkomst van kracht.

---

⁷³ Staatsblad 1983 / 438 en p. 11.

Over de 250 miljoen is er in beide Kamers breedvoerig gediscussieerd. Een exact bedrag in verband met de geldontwaarding is moeilijk vast te stellen. Op 27 april 1983 geeft Minister van Financiën Ruting de volgende berekening:⁷⁴

Rechten ex artikel X van de Grondwet ad f 4.3 miljoen per jaar	f 57 miljoen
Pensioenrechten ABP f 4.7 miljoen per jaar	f 118 miljoen
Portvrijdom f 1,5 miljoen per jaar	f 37 miljoen
	<u>f 212 miljoen</u>

Wat de geldontwaarding betreft blijft de vraag of men met een andere methodiek niet tot exactere resultaten zou zijn gekomen. Vanaf de invoering van de Reformatie is het streven van de overheden steeds geweest de predikanten van de gereformeerden een integraal salaris te verschaffen inclusief kindergeld en pensioen. Ook het beleid van Janssen was bij zijn reorganisatie van de predikantstraktementen onder het motto 'vermeerdering door vermindering' in 1806 daarop gericht.⁷⁵ Datzelfde gold voor het in het geding zijnde artikel 194 van 1815. Wanneer men de omvang van de salarissen van de betreffende predikantsplaatsen in 1980 op dezelfde basis zou hebben vastgesteld - en dit zou zonder al te veel moeite te realiseren zijn geweest -, zou een eenvoudige optelsom waarschijnlijk een betrouwbaarder uitgangspunt te zien hebben gegeven en het eerder genoemde inflatiecijfer van 500% tot 600% waarschijnlijk dichter hebben benaderd.⁷⁶

Terugkomende op de genoemde 250 miljoen moet nog vermeld worden dat dit bedrag niet bedoeld geweest is als kapitalisatie van bestaande rechten, maar moet worden beschouwd als een door de kerken na onderhandelingen aanvaarde bijdrage, waarbij zij zich maar hebben neergelegd. In de Eerste Kamer, die hierover op 29 november 1982 vergaderde, rees kritiek. Volgens sommigen was de vergoeding te hoog. Op dinsdag 6 december 1983 werd het voorstel ook hier aanvaard met circa tien tegenstemmers. Het kamerlid dominee Abma, een voorstander, merkte in verband hiermee op dat de 'de zilveren koorde zou worden geslaakt met een gouden handdruk'.⁷⁷

Bezwaar vanuit de kerkvoogdijwereld

Op 9 juli 1981 richtte de Generale Synode van de Hervormde Kerk een schrijven aan alle (emeritus) predikanten en colleges van kerkvoogden, houdende mededeling dat de Nederlandse Hervormde Kerk medewerking had verleend tot het sluiten van een overeenkomst tussen de Staat der Nederlanden en de betrokken kerkgenootschappen met het oog op de aanspraken op grond van additioneel artikel X van de Grondwet, zoals hierboven omschreven.

Naar aanleiding hiervan betwistte het college van kerkvoogden van de hervormde gemeente te Nijland in een brief aan de generale synode de landelijke kerk het recht

---

⁷⁴ *Handelingen*, 1982 / 83, 17 642, nr. 9.

⁷⁵ Zie bijlage 2, p. 167vv.

⁷⁶ Zie p. 122.

⁷⁷ De Jong, *Uitkeringen*, p. 246.

om met de Staat te onderhandelen over de afkoop van de rijkstraktementen. Dit had althans niet mogen gebeuren zonder machtiging door de rechthebbenden en beheerders van die traktementen. De rechthebbenden zijn de bezetters van de predikantsplaatsen en de beheerders zijn in verreweg de meeste gevallen de plaatselijke kerkvoogdijen.

In die brief wordt verder gesteld dat niet het (voor Nijland sedert 1797 onveranderd gebleven) feitelijke bedrag van het rijkstraktement uitgangspunt moest zijn voor de bepaling van het afkoopbedrag, maar de waarde van de bezittingen die indertijd in beslag zijn genomen en voor welke opbrengst het rijkstraktement als compensatie was bedoeld.⁷⁸ In het Nijlandse geval dient er dus bij afkoop een relatie te zijn met de landhuur voor ruim 39 hectare aan landerijen, die door de overheid aan het pastoriebezit zijn onttrokken, in plaats van de relatie met de *f* 440,52, die nog steeds jaarlijks als rijkstraktement ter compensatie van de inkomsten uit die grond wordt verstrekt. Doordat bij de vaststelling van de afkoopsom onder andere de gereformeerden betrokken waren is het totaalbedrag van een kwart miljoen veel te gering om alle afzonderlijke rechten, alsmede de door de synode van rijkswege genoten faciliteiten af te kopen. Dat dit bedrag ook nog gedeeld moet worden met gescheiden kerken vindt de Nijlandse kerkvoogdij ongehoord.

Afkoop dient plaats te vinden door een rechtshandeling tussen de rechthebbenden en de Staat. De Staat kan zijn verplichtingen overdoen aan een instantie die deze verplichtingen wil overnemen. Die instantie zou dan de interkerkelijke stichting zijn, die de afkoop met de rechthebbenden zal regelen. Het bedrag van *f* 250.000.000, dat aan die stichting zal worden overgedragen, zal volgens Nijland volstrekt onvoldoende zijn. De begrijpelijke zorg voor de pensioenvoorzieningen had er nooit toe mogen leiden dat de Staat de kans kreeg al te voordelig van de oude verplichtingen te worden bevrijd. De kerkvoogdij van Nijland vraagt de synode dan ook pas verder te laten onderhandelen nadat zij in contact getreden is met alle personen en instanties die partij zijn bij de afkoop. De synode zal hun dan gedetailleerde voorstellen moeten doen voor de afkoop. Bedoeld is kennelijk een voorstel per predikantsplaats waaraan een rijkstraktement is verbonden. Overigens wordt in de brief gesproken "over in de Grondwet vastgelegde rechten". Sedert 1972 waren die bepalingen in de Grondwet vervallen; zij staan nu nog in een aanhangsel en blijven slechts van kracht totdat zij door een gewone wet worden veranderd.

Een historisch onderzoek, zoals Nijland propageert, levert waarschijnlijk vele nauwelijks op te lossen problemen op en heeft ook geen zin, want juridisch kan men niet verder teruggaan dan de Grondwet van 1815, die in artikel 194 bepaalde dat de traktementen, pensioenen en andere inkomsten thans - dus in 1815 - 'genoten door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars' verzekerd blijven. Dit artikel is bij de opeenvolgende wijzigingen van de Grondwet gehandhaafd gebleven, zij het dat in 1972 na een uitvoerige parlementaire behandeling het bewuste arti-

---

⁷⁸ Het betrof hier een heffing van het Provinciale Bestuur van Friesland op de corporagoederen, zie Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 113.

kel uit de Grondwet is gehaald en ondergebracht bij de additionele artikelen. In artikel X is de bestaande redactie overgenomen, doch een nieuw lid 1 bepaalt : ‘totdat ter zake bij een wettelijke regeling een voorziening zal zijn getroffen blijft de volgende regeling van kracht’, en dan volgt de tekst uit 1815.⁷⁹ Dit houdt in dat wanneer men een einde wil maken aan de oude nog bestaande financiële banden tussen de staat en de kerkgenootschappen de gewone wetgever en niet de rechter het laatste beslissende woord heeft, hetgeen dus een politieke beslissing inhoudt en niet een grondwettelijke.

De Stichting Interkerkelijke Belangenbehartiging Afkoop

Ingevolge de overeenkomst, die op 8 mei 1981 tussen de Staat en de kerkgenootschappen werd gesloten, werd op 5 juli 1982 door het CIO een stichting in het leven geroepen genaamd ‘Stichting Interkerkelijke Belangenbehartiging Afkoop’, afgekort S.I.B.A., met als doel namens de kerkgenootschappen uitvoering te geven en medewerking te verlenen aan in de overeenkomst bepaalde taken.

De belangrijkste taak van de S.I.B.A was vast te stellen welke kerkgenootschappen geacht kunnen worden uit de thans rechthebbende kerken in de zin van additioneel artikel X van de Grondwet zijn voortgekomen en het bepalen van een sleutel voor de verdeling van de afkoopsom over de kerkgenootschappen.

Wat het eerste betreft vroeg het CIO in een schrijven d.d. 24 maart 1981 aan de hoogleraren O.J. de Jong en J.A. de Kok van de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit van Utrecht de kerkgenootschappen aan te wijzen, die naar hun mening voortgekomen zijn uit de rechthebbende kerken en daardoor mede recht zouden hebben op de rijkstraktementen en rijkspensioenen volgens de Grondwet van 1815 artikel 194. De rechthebbende kerken waren: de Nederlandse Hervormde Kerk, de Rooms-Katholieke Kerk, de Evangelisch-Lutherse Kerk, de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Remonstrantse Broederschap, de Oud-Katholieke Kerk en de Israëlitische Kerkgenootschappen. Als reactie op dit verzoek laten de hoogleraren in een brief van 24 maart 1981 het CIO weten dat naar hun inzicht de volgende kerkgenootschappen hiervoor in aanmerking komen: De Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt) , en de Nederlands Gereformeerde Kerken.

---

⁷⁹ Zie p. 11.

Op 22 november 1985 is door de S.I.B.A. in het kader van de afkoopregeling de volgende verdeling vastgesteld:⁸⁰

Kerkgenootschappen	Totale diensttijd Afgerond in jaren	Percentage voor verdeling	Verdeling van f 303.833.522,-
Nederlandse Hervormde Kerk	53.732	24.97	f 75.893.290,-
Rooms-Katholieke Kerk	113.764	52.42	f 159.261.270,-
Evangelisch-Lutherse Kerk	1.479	0.68	f 2.076.147,-
Algemene Doopsgezinde Sociëteit	3.105	1.45	f 4.412.241,-
Remonstrantse Broederschap	1.438	0.67	f 2.025.653,-
Oud-Katholieke Kerk	777	0.40	f 1.214.204,-
Ned. Israëlitisch Kerkgenootschap	Geschat 90	0.40	f 1.214.204,-
Port. Israëlitisch Kerkgenootschap	-	0.10	f 304.120,-
Christelijke Gereformeerde Kerken	3.263	1.53	f 4.635.673,-
Gereformeerde Kerken	28.129	13.16	f 39.960.876,-
Nederlands Gereformeerde Kerken	2.041	0.95	f 2.897.925,-
Verbond van Liberaal-Religieuze Joden	33	0.10	f 304.120,-
Bond van Vrije Evangelische Gemeenten	954	0.44	f 1.334.588,-
Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt)	4.837	2.26	f 6.874.523,-
Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika ⁸¹	-	0.47	f 1.424.488,-
Totaal		100	f 303.833.522,-

- Door de gunstige beleggingen, rentebaten en koerswinsten van de afkoopsom van f 250.000.000 is het besteedbare kapitaal, na aftrek van de kosten, met f 53.833.522 toegenomen zodat de totaal uit te keren som f 303.833.522 bedraagt.

- Als verdeelsleutel geldt het totaal aantal dienstjaren van de ambtsdragers van elk kerkgenootschap die op 31 december 1983 in leven waren.

- Voor de zogenoemde oude rechthebbende kerken, te weten de Oud-Katholieke kerk, het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap en het Portugees Israëlitisch Kerkgenootschap,⁸² geldt dat het dienstjarencriterium niet of nauwelijks functioneert, daar het aantal ambtsdragers altijd of als gevolg van historische rampspoed beperkt is geweest, waardoor voorgangers uit deze kerkgenootschappen over weinig of geen dienstjaren beschikken. Dientengevolge wordt het redelijk geacht van deze regel af te wijken en dat daarom de Oud-Katholieke kerk en het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap ieder het bovenvermelde bedrag ontvangen, terwijl aan de beide andere Joodse kerkgenootschappen en het Portugees Israëlitisch Kerkgenootschap en het Verbond van Liberaal-Religieuze Joden in Nederland het vermelde bedrag wordt toebedeeld, uit respect voor de speciale positie van beide gemeenschappen.

⁸⁰ Accountantsrapport Moret en Limberg, *Jaarstukken S.I.B.A.* 4/5.

⁸¹ Deze worden niet genoemd in de Stichtingsakte van de S.I.B.A.

⁸² Het Portugees Israëlitisch Kerkgenootschap ontving wel vergoeding voor bestuurskosten maar geen rijkstraktementen. Zie p. 119, waar het niet genoemd wordt.

Financiering van deze verhoging vindt plaats door het aan de R. K. Kerk toekomende afkoopbedrag met de som der verhogingen te verminderen, waarmee deze Kerk instemt.⁸³

- Welke overwegingen het CIO ertoe gebracht hebben dat de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika hierin gingen participeren is niet duidelijk. De archieven laten ons hier in de steek.

- In een verklaring stelde elk kerkgenootschap zich verantwoordelijk en aansprakelijk voor het waarborgen van de pensioenbestemming van de aan het kerkgenootschap toekomende en betaalde afkoopbedragen binnen het kader van de eigen regeling van de pensioenvoorzieningen ten behoeve van de ambtsdragers en hun nabestaanden en bepaalde het tevens naar welk adres de toekomende afkoopbedragen dienden te worden overgemaakt.

Hiermee kwam na 175 jaar en wat de hervormde kerk betreft na ruim 400 jaar een einde aan de financiële banden tussen de kerken en de Staat der Nederlanden.

De afkoopregeling en de lagere overheden

Vermeldenswaard is dat deze afkoopregeling alléén betrekking had op kerkelijke instanties en personen die een uitkering ontvingen ingevolge additioneel artikel X van de Grondwet, dus van de Rijksoverheid.

Er waren echter ook predikanten die door politieke en historische ontwikkelingen nog steeds konden rekenen op een traktement vanwege de burgerlijke gemeenten. Zo vermeldden wij reeds hierboven dat Kampen, Zwolle en Deventer buiten de regeling vielen genoemd in artikel 3 van het decreet van 2 augustus 1808,⁸⁴ waardoor de betalingen hier op de oude voet werden gecontinueerd, dus uit de stadskassen.

Wat Kampen betreft besloot het stadsbestuur in 1866 de betaling van de predikants-traktementen te beëindigen, waarmee de hervormde kerkvoogdij uit de aard der zaak geen genoegen nam. Na jarenlang gedelibereer en touwtrekkerij, waarbij het stadsbestuur voet bij stuk hield, kwam het op 7 en 8 oktober 1896 tot een rechtszaak voor de Rechtbank te Zwolle. De hervormde gemeente werd in het gelijk gesteld. Het gemeentebestuur ging in hoger beroep. Nadat deze zaak nog voor het Hof te Arnhem en zelfs voor de Hoge Raad gediend had, waarbij de hervormde gemeente telkens in het gelijk werd gesteld, volgde op 5 januari 1900 de definitieve uitspraak.⁸⁵ De burgerlijke gemeente moest jaarlijks aan de hervormde gemeente f 6.860 - voor vier predikanten à f 1715 - betalen terwijl zij tevens de nog achterstallige gelden van 1891 tot 1900, ongeveer f 28.000 moest voldoen. Drieënzeventig jaar later, dus in 1973, vond voor Kampen middels afkoop van de jaarlijks verplichte uitbetaling van f 6.860 beëindiging plaats van vier eeuwen overheidsbijdrage. De Gemeente Kampen betaalde een afkoopsom van f 98.000, waarmee een onverwacht einde kwam aan deze bijzondere traditie.⁸⁶

---

⁸³ *Archief CIO*, 85-4452/vS/hn//S.I.B.A. 6.13.

⁸⁴ Zie p. 67.

⁸⁵ *Kamper Almanak* oktober 1978 / 1979, p. 240.

⁸⁶ *Kamper Almanak* oktober 1978 / 1979, p. 235-240.

In Deventer kwamen het gemeentebestuur en de hervormde kerkvoogdij overeen de verplichting á f 1250 per predikantsplaats niet af te kopen maar als folklore te handhaven.⁸⁷

In Zwolle betrof dit de hervormde en de waalse gemeenten, die jaarlijks aanspraak konden maken op een uitkering uit de overheidskas van respectievelijk f 5.260 en f 600. Op basis van 8% rente eeuwigdurend werden op voorstel van het gemeentebestuur de afkoopsommen berekend op respectievelijk f 65.750 en f 7.500, waarmee de beide kerkvoogdijen instemden. Deze regeling werd op 6 april 1992 van kracht.⁸⁸ Verder had de burgerlijke gemeente Leeuwarden nog tot voor kort een verplichting van zes traktementen á f 1100, totaal dus f 6600, ten aanzien van de hervormde gemeente aldaar, zijnde 'compensatie voor de overname van geestelijke goederen', die recentelijk door de gemeente is afgekocht voor een bedrag van f 61.995.⁸⁹

Ook Sneek kent een soortgelijke regeling. Op dezelfde gronden als in Leeuwarden betaalt de gemeente Sneek een predikantstraktement van f 1250 uit aan de kerkvoogdij van de hervormde gemeente. Naar een telefonische mededeling van een der kerkvoogden zou de gemeente omstreeks 1950 hebben voorgesteld dit bedrag af te kopen voor een bedrag van f 50.000, waarop de kerkvoogdij echter toen niet is ingegaan.⁹⁰

De afkoopregeling en de kerkvoogdijen

Ten slotte willen wij nog een samenvatting geven van de rol die de kerkvoogdijen in deze geschiedenis gespeeld hebben.

De oorsprong van de huidige colleges van kerkvoogden in de Nederlandse Hervormde Kerk ligt bij artikel 9 van het eerder genoemde decreet van Lodewijk Napoleon van 2 augustus 1808. Dit artikel bepaalde onder meer dat de gemeentebesturen, nadat zij hiervoor een regeling hadden getroffen met de leden van andere plaatselijke kerkgenootschappen, per 1 januari 1810 alle kerkelijke gebouwen en behuizingen die onder hun beheer stonden zouden overdragen aan de plaatselijke gemeenten of parochies die deze op die datum in gebruik hadden.⁹¹ Deze kerkelijke gemeenten benoemden hiervoor gekwalificeerde beheerscolleges. De hervormden kenden voor deze colleges aanvankelijk geen uniforme benaming. Als regel behielden zij hun oorspronkelijke benaming: kerkmeesters, college van gecommiteerden, of kregen zij al naar de plaatselijke omstandigheden een naam zoals in Amsterdam: 'Commissie tot het bestuur over de kerkgebouwen, goederen, fondsen en inkomsten der Hervormde Nederduitsche Gemeente te Amsterdam',⁹² of in Rotterdam: 'Gecommiteerden tot de zaken der Nederduitsche Hervormde gemeente'. De naam kerkvoogden komen wij in dit stadium, althans in de westelijke provincies, nauwelijks tegen.

---

⁸⁷ Ingevolge een telefonische mededeling van de gemeentearchivaris aldaar.

⁸⁸ Brief Gemeente Zwolle aan Kerkvoogdij 921 - 12637 e.

⁸⁹ Naar een telefonische mededeling van de voorzitter van het college van kerkvoogden d.d. 29 sept. 2003.

⁹⁰ Deze beide bedragen, zowel van Leeuwarden als van Sneek, worden reeds genoemd in de enquête van 1806, zie bijlage 2.

⁹¹ Zie p. 74v.

⁹² Volger, *Vrijheid*.

Anders lag dat in de noordelijke en oostelijke provincies, waar ten tijde van de Opstand de kerkfabriek aan de plaatselijke bevolking gelaten was, die voor het beheer kerkvoogden benoemde, zoals dit vóór die tijd reeds gebeurde. Zodoende was tijdens de Republiek de positie der kerkvoogden van 'buitenkerkelijke' aard. Zij hadden een publieke functie: de zorg voor de publieke kerk. Zo kon het gebeuren dat rooms-katholieke notabelen beheerders waren van een kerkfabriek die bij de hervormden in gebruik was.⁹³

Toen per 1 januari 1810 de kerkfabriek aan de hervormde gemeenten werd overgedragen en diensgevolge alleen de hervormde lidmaten de kerkvoogden gingen benoemen, veranderde er in dit deel van ons land niet zo veel, omdat de dorpsgemeenschap veelal grotendeels of nagenoeg geheel, zoals in Drenthe, tot de hervormde kerk behoorde.

De dualistische beheersstructuur, waarbij in een kerkelijke gemeente in principe twee stichtingen functioneerden, die voor de pastoralia onder beheer van de predikant en die van de kerkfabriek⁹⁴ onder beheer van de kerkvoogden, bleef hier onveranderd voortbestaan, zij het dat het politieke oppertoezicht van de provinciale Staten diensgevolge werd afgeschaft.

Het is de 'opperkerkvoogd' Koning Willem I geweest die bij koninklijk besluit door middel van provinciale reglementen dit kerkelijk beheer in de onderscheiden provincies nader geregeld heeft, achtereenvolgens in 1819 voor Zeeland en Noord- en Zuid-Holland, in 1820 voor Noord-Brabant, Groningen en Drenthe, in 1821 voor Gelderland, in 1822 voor Overijssel en in 1823 voor Utrecht en Friesland.⁹⁵

Met de invoering van deze reglementen werd voor alle plaatselijke beheerscolleges in het westen des lands de in de noordelijke en oostelijke provincies gebruikelijke benaming 'kerkvoogdijen' ingevoerd, waarvan alleen met toestemming van de koning kon worden afgeweken.⁹⁶ In de loop der volgende decennia hebben ook de colleges die aanvankelijk nog onder een eigen naam hadden gefunctioneerd zich met de naam 'kerkvoogdij' verzoend, voorzover bekend als laatste de 'Gecommitteerden tot de zaken der Nederduitsche Hervormde gemeente' per 1 januari 1993 te Rotterdam.

De zorg voor de predikantstraktementen behoorde oorspronkelijk dus niet tot hun competentie. Daarvoor zorgde immers in de westelijke provincies met ingang van 1810 de centrale overheid, in de overige provincies, waar de inkomsten der predikanten in principe bestonden uit de pastoralia, vormde de opbrengst hiervan het inkomen van de predikanten, die als regel hierover ook het beheer voerden dan wel door hen daartoe gemachtigden. Kerkvoogden hadden alleen het beheer over de kerkfabriek en daarbij behorende goederen en de zorg voor personeel zoals koster, voorzangers en organisten.

---

⁹³ Zie p. 37.

⁹⁴ Vanaf de Opstand werd het beheer over de kerkfabriek, dat is het beheer en vermogen van een kerk, in Holland, Zeeland en Utrecht door de plaatselijke overheden gevoerd, die de taak vervulden die in de overige gewesten door de plaatselijke kerkvoogden vervuld werd. In feite waren zij dus de kerkvoogden. Zij benoemden hiervoor aan hen rekenplichtige kerkmeesters. Er is dus een duidelijk verschil tussen kerkvoogden en kerkmeesters.

⁹⁵ Volger, *Vrijheid*, 387.

⁹⁶ Volger, *Vrijheid*, 388.

Naamlijst

Deze naamlijst geeft de geschiedenis weer van het kerkelijk beheer in Haarlem. Tot aan 30 november 1809 werd dit gevoerd door het stadsbestuur dat hiervoor kerkmeesters benoemde. Met de overdracht van de kerkfabriek aan de hervormde gemeente werden dezen vanaf die datum benoemd door de hervormde lidmaten en begint deze naamlijst. In het midden halverwege wordt gemeld dat volgens "de nieuwe organisatie van het kerkelijk beheer" kerkmeesters voortaan 'kerkvoogden' genoemd worden. Dit heeft betrekking op de invoering van reglement op het beheer dat in 1819 door Koning Willem I werd ingevoerd en de naam kerkvoogd verplicht stelde. De namen representeren 'de aanzienlijkste en bekwaamste leden der gemeente'. Zo komen wij de naam tegen van de vader van de literator en theoloog Nicolaas Beets: M.N. Beets en driemaal de naam van het bekende drukkersgeslacht Enschede. Zie p. 123. Wat de benoeming betreft: kerkvoogden werden door de notabelen benoemd en de notabelen door de stemgerechtigde manslidmaten der gemeente, een getrapte verkiezing dus. Zie artikel 3 van het 'Algemeen Reglement op het Beheer der kerkelijke goederen en fondsen' in *De reglementen*, Bijlage II, p. 326v.

Pas toen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw⁹⁷ maar vooral aan het eind van de eerste wereldoorlog door de snelle toename van de kosten van levensonderhoud de uitbetaalde rijkstraktementen niet meer voldoende waren om in het levensonderhoud van de predikanten te voorzien, moest hiervoor een beroep gedaan worden op gemeenteleden, een taak die de kerkvoogden met de invoering van het Reglement op de Predikantstraktementen op 15 januari 1921 officieel vanwege de Algemene Synode toegewezen kregen.⁹⁸ Hun zorg hiervoor is dus van betrekkelijk recente datum.

Naarmate de kosten van levensonderhoud bleven stijgen, vooral in de jaren na de tweede wereldoorlog, werd deze taak voor hen echter steeds moeilijker. Aan de hand van het volgende globale overzicht van de verschuivingen van de inkomsten van dood naar levend geld kan men constateren hoe daardoor de positiewijziging van de kerkvoogden van beheerders tot geldwerfers, in hoofdzaak voor de bekostiging van predikantstraktementen en pensioenen, zich geleidelijk heeft voltrokken.

Periode	dood geld	levend geld ⁹⁹
1600 - 1800	100%	-
1810 - 1920	80%	20%
1920 - 1945	60%	40%
1945 - 1950	20%	80%
1950 - 1975	15%	85%
1975 - 2000	10%	90%

Om een beeld van de gegroeide situatie te schetsen: De rijksbegroting van 1982 vermeldt als totaalbedrag aan uitkeringen van rijkstraktementen aan hervormde predikanten een bedrag van f 1.281.900, terwijl de opbrengst van alle hervormde gemeenten aan levend geld, zoals hierboven vermeld, toen f 211 miljoen bedroeg,¹⁰⁰ waarvan circa 80% werd uitgegeven aan predikantstraktementen. Naarmate de koopkracht van de rijkstraktementen verminderde werden de kerkvoogdijen in steeds meerdere mate genoodzaakt in de salariëring van de predikanten te voorzien. Wij stonden er hierboven reeds bij stil.¹⁰¹ Op den duur werd dit, naast het beheer van de kerkfabriek, hun voornaamste taak. Vele kerkvoogden, vooral in de grotere gemeenten, hadden hier moeite mee omdat dit een verschuiving betekende van hun sociale positie van beheerders, die gerekruteerd werden uit de typische regentenkaste, naar geldwerfers, die bereid waren van achter hun groene tafel vandaan te komen om gemeenteleden persoonlijk aan te spreken op hun financiële verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van hun kerk. Men was zo gefixeerd op het bureaucratische systeem, waarbij de geldwerving louter administratief werd afgehandeld, dat men geen oplossing zag voor de gestaag toenemende tekorten.

⁹⁷ Zie hiervoor de eerste editie van Van Alphen *Handboek* van 1878, in vergelijking met de enquête van 1806 in de bijlage opgenomen.

⁹⁸ Zie p. 133.

⁹⁹ Den Ouden, *Kerk en geldwerving*, p. 58.

¹⁰⁰ Zie p. 121.

¹⁰¹ Zie p. 123.

De auteur op pad met Kerkbalans.

Kerkbalans

Het was in de loop van de jaren zestig dat een aantal kerkvoogdijen zich wendden tot het moderamen van de Generale Synode met de mededeling dat zij 'het niet meer zagen zitten' en om hulp vroegen. Het moderamen reageerde hierop door een commissie geldwerving te benoemen, waarin alle kerkelijke instanties die met geld te maken hadden vertegenwoordigd waren. Deze commissie, onder voorzitterschap van de oud-preses van de Generale Synode ds. J.A.G. van Zanten, had voor haar beleid slechts één pasklaar motto: 'betrokkenheid', dat wil zeggen persoonlijk contact zowel in beleid als in werving.

In de 'Nota coördinatie van de geldwerving tot instandhouding van de Hervormde gemeenten' van augustus 1971 heeft de commissie haar ideeën in drie punten samengevat:

1. Concentratie van de geldwerving, waarbij wordt gedacht aan een jaarlijks landelijk appèl op en ten gunste van de plaatselijke gemeenten;
2. Ter voorbereiding hiervan in regionaal verband alle gemeenten bezoeken;
3. De mogelijkheid onderzoeken om plaatselijk en landelijk met andere kerken dit appèl te coördineren en te stimuleren.¹⁰²

Op ruime schaal is deze nota verspreid.

In het najaar van 1971 zijn vanwege deze commissie door middel van zeventien regionale bijeenkomsten alle hervormde gemeenten bezocht om haar ideeën kenbaar te maken en de gemeenten uit te nodigen mee te doen met een landelijke actie, die onder het motto 'Trouw moet blijken' in januari 1972 gehouden zou worden.

Van de 1400 gemeenten deden er 250 mee, die een verhoging van hun inkomsten meldden van ruim 30%. Dit stimulerend effect had tot gevolg dat in 1973 een vol-

---

¹⁰² In Den Ouden, *Kerk en geldwerving*, wordt hierop breedvoerig ingegaan.

gende actie georganiseerd werd, waarin ook de gereformeerden participeerden met als motto 'Kerkappèl' en de rooms-katholieken met 'Kerk van de Grond'. Ook nu weer waren de resultaten zo positief dat er in 1974 ter begeleiding van volgende acties onder voorzitterschap van de auteur een interkerkelijke commissie geldwerving in het leven geroepen werd waarin naast gereformeerden en rooms-katholieken ook lutheranen, doopsgezinden, remonstranten en oud-katholieken participeerden en de naam 'Kerkbalans' bedacht werd met als ondertitel een jaarlijks wisselend appellerend motto. En zo is het gebleven. Sedert die tijd voeren elk jaar in januari deze zeven kerken hun jaarlijkse actie Kerkbalans, een unicum in de wereldkerk, die trots het kerkelijk ledenverlies nog steeds een groei vertoont.¹⁰³

Deze gunstige ontwikkeling had tot gevolg dat, toen in 1985 de bovengenoemde uitbetaling van rijkstraktementen beëindigd werd, de nadelige effecten hiervan nageenog geheel uit de plaatselijke kerkvoogdijkassen konden worden gecompenseerd. Om deze reden is er waarschijnlijk vanuit de predikantenwereld tegen de afkoopregeling nauwelijks protest aangetekend.

Nu waren kerkvoogdijen en predikanten op deze ontwikkelingen wel voorbereid, omdat de Raad voor de Predikantstraktementen de predikanten verzocht had de kerkvoogdijen te machtigen met ingang van 1961 hun rijkstraktement, dat tot dan toe rechtstreeks aan hen als rechthebbenden werd uitbetaald, in ontvangst te nemen, waardoor het ingebouwd kon worden in het maandelijks aan hen uit te keren traktement. Zodoende is deze hele operatie vrijwel geruisloos verlopen, omdat bij de beëindiging van de uitkeringen deze bedragen door de kerkvoogden eo ipso et facto gecompenseerd werden.

De uitkering aan deze afkoop verbonden kwam uiteindelijk ten goede aan de pensioenfondsen, die wat hun kapitaaldekking betreft op dat moment in grote moeilijkheden verkeerden. Hiervoor zou een beroep gedaan moeten worden op de predikanten en de kerkvoogdijen. Deze afkoopregeling heeft ertoe geleid dat een rigoureuus ingrijpen achterwege kon blijven en het uitgekeerde bedrag uiteindelijk zowel aan de kerkvoogdijen als aan de predikanten ten goede is gekomen.

En hiermee eindigt deze studie, die een poging wil zijn om deze zeer ingewikkelde kwestie af te wikkelen¹⁰⁴ of wel de zilveren koorde te ontknopen.

---

¹⁰³ In 1970 bedroegen de totale inkomsten aan levend geld van alle hervormde gemeenten f 81 miljoen, in 2002 142.3 miljoen of f 313 miljoen.

¹⁰⁴ Naar Jelle Bosma in *Woorden* p. 126.

Bijlagen

1. Overzicht van de gemiddelde uitgaven van het Geestelijk kantoor van Delft over de jaren 1785 tot en met 1791.	164
2. Overzichten en voorstellen tot herindeling van de predikantsplaatsen, naar aanleiding van de enquête van 1806 samengesteld door J.D. Janssen. Termen en begrippen.	165
Overzicht van de bewerking van de enquête.	167
1. Gelderland 167	5. Friesland 191
2. Holland 174	6. Overijssel 194
3. Zeeland 183	7. Groningen 206
4. Utrecht 187	8. Brabant 207
9. Drenthe 214	10. Recapitulatie 216
3. Het decreet van 2 augustus 1808.	217
4. Fondsen die overeenkomstig artikel 3 van het decreet van Lodewijk Napoleon in de amortisatiekas gestort werden.	221
5. Statistiek overeenkomstig artikel 11 van het decreet van 2 augustus 1808.	222
6. Soevereine Besluit van 19 januari 1814 nr 48, door de prins van Oranje uitgevaardigd.	223
7. Visie van A. Kuyper op artikel 168.	225
8. Hoe in andere Europese landen de kerken gefinancierd worden.	227

BIJLAGE 1

Overzicht van de gemiddelde uitgaven van het geestelijk kantoor van Delft over de jaren 1785 tot en met 1791

Tractementen aan Predikanten, eenige weinige Zieken-troosters en Schoolmeesters van geringe consideratie gecomprenheert	f	225,837	9-3
De Tractementen van Predikants Weduwen, met de Kindergelden	-	9,945-	10-9
De Tractementen der Emeriti Predikanten, en wat dies meer is	-	26,306-	1-9
Extraordinaris douceuren	-	1,336-	15-6
Douceuren aan Studenten op de Academie en Triviale Scholen	-	2,391-	8-9
Jaarlyks Douceur aan de Classe van Neder-Rhynland, voor menigvuldige examens der Studenten	-	150-	0-0
Jaarlyks douceur aan de Engelschen gemaakt, in Den Haag	-	250-	0-0
Uitgaaf aan Conventualen	-	74-	4-0
Subsidien aan diverse Ontvangers en het Capittel ten Hogen Lande te Leyden	-	9,980-	0-0
De uitgaande Renten	-	431-	0 0
Reparatien aan Kerken, Predikants- en Schoolhuizen	-	3,796-	5-6
Betaling van ongelden en Renten	-	255-	16-6
Tractementen aan Kosteren en Schoolmeesters te Berlicum en Kaathoven, die uit de Goederen, geprovenieert van de geweeze Abtdye van Bearn, betaald worden, jaarlyks	-	210-	0-0
Betaling aan Vicarissen	-	602-	15-9
Het Tractement van den Deurwaarder	-	400-	0-0
Vacatien en Reiskosten van den Ontfanger en deszelfs Bedienden	-	1,035-	8-9
De onkosten by het collecteeren van eenige Renten en opstellen	-	111-	9-9
Betaalde ongelden wegens Vicarie-landen	-	44-	11-6
Het Tractement van den Ontvanger &c	-	2,942-	0-0
<hr/>			
Dus de uitgave 's Jaarlyks	f	286,100-	17-9
De ontvang daar en tegen is	-	332,174-	10-0
<hr/>			
	f	46,073-	12-3

NA Provinciaal Bestuur van Holland, 3.02.02. Advies 18: Advies van het provinciaal comité van Holland over de kerkelyke octrooyen.

BIJLAGE 2

Overzichten en voorstellen tot herindeling van de predikantsplaatsen, naar aanleiding van de enquête van 1806, samengesteld door J.D. Janssen

Hieronder willen wij per departement (provincie) een overzicht geven van de wijze waarop Janssen de terugontvangen enquêtestaten heeft bewerkt, waarbij wij ons zoveel mogelijk aansluiten bij zijn methodiek van termen en begrippen die wij hieronder nader toelichten.

TERMEN EN BEGRIPPEN

Nederduitsche Hervormde/Gereformeerde Gemeenten

Dit zijn gemeenten waar het Nederlands als voertaal in gebruik is. Dit in tegenstelling met de Waals-Hervormden waar Frans, of Hoogduitsch-Hervormden waar Duits gesproken wordt. Zij behoren alle tot de Nederlandse Hervormde Kerk. In deze periode werden tot 1816, toen het 'Algemeen reglement' voor het bestuur van de hervormde kerk ingevoerd werd, de begrippen hervormd en gereformeerd door elkaar gebruikt. Zo spreekt men van de 'Nederduitsch Gereformeerde Gemeente van Amsterdam', terwijl er in Rotterdam sprake is van 'Nederduitsche Hervormde Gemeente'. Voor Nederlands en Nederduits: E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren*, p. 97-102.

's Lands kas

Hiermee wordt niet de nationale kas bedoeld, die ten tijde van de Republiek nauwelijks een rol speelde, maar de provinciale of gewestelijke kas.

Het Haagse verdrag van 16 mei 1798

Dit verdrag regelde de overdracht van de 'lande van Overmaze', het tegenwoordige Zuid-Limburg en Maastricht, alsmede van Zeeuws-Vlaanderen aan Frankrijk, zodat deze gebieden in de behandelde periode, althans administratief, buiten beschouwing blijven.

Rantsoenpenningen

Hieronder wordt verstaan een bepaald percentage dat als belasting geheven werd bij een financiële transactie, een soort btw dus.

Kerkelijke en geestelijke fondsen

Hieronder volgt een beknopt overzicht van de benaming van een aantal geestelijke en kerkelijke fondsen en functies en hun betekenis die wij zullen tegenkomen.¹

Kalenden had oorspronkelijk betrekking op vergaderingen van de geestelijkheid die op de eerste dag van de maand gehouden werden. Ook wel gebruikt als een andere benaming voor kapittel. In afgeleide vorm voor de goederen en fondsen die hiervoor beschikbaar waren.

¹ Voor een uitvoerig overzicht zie : W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*.

<i>Memoriën</i>	was oorspronkelijk de benaming van het lezen van de mis voor overledenen. Het honorarium voor de geestelijke die zich van deze taak kweet, kwam uit een fundatie die de overledene bij zijn leven hiervoor in het leven had geroepen. Onder dit begrip werd in afgeleide vorm de fundatie en de opbrengst hieruit verstaan.
<i>Pr(a)ebenden</i>	is een Latijns begrip dat zoveel betekent als wat ‘gegeven moet worden’. Het heeft betrekking op het vaste inkomen dat aan de kanunniken van een kapittel wordt uitgekeerd.
<i>Proostdijgoederen</i>	heeft betrekking op de goederen die een proost als hoofd van een kapittel beheert.
<i>Kellenarie</i>	of kelderiën is afkomstig van cellarius of kellenaar, die als lekenabt de leiding heeft van een kloostergemeenschap die bedrijven exploiteert, als daar zijn: molens, bakkerijen, schoenmakerijen, smederijen, brouwerijen en weefgetouwen. Kellenariën krijgt dan betrekking op het beheerde vermogen en de opbrengst hieruit.
<i>T(h)ijns</i>	afkomstig van het Latijnse census, waaruit het begrip ‘cijns’ ontstaat, is een belasting op het bezit van huis of land die de eigenaar moet afdragen aan een vooraf vastgesteld project zoals de kerk of de armen. De thijsplicht verhuist bij verkoop mee naar de volgende eigenaar.
<i>Tiend(en)</i>	is het tiende gedeelte van de opbrengst van het veldgewas of van het vee dat men moest afstaan aan degene wiens grond men in gebruik had, zoals van een kerk of klooster.
<i>Commanderij</i>	is de naam voor een gedeelte van het goederenbezit van een ritterlijke orde.
<i>Synodaal/ classicaal</i>	is de aanduiding van een vergoeding voor het bezoeken van respectievelijk de synode en/of de classis.
<i>Ambachtsheer</i>	is de heer van een ambacht, dat oorspronkelijk een bepaald gebied was. In een later stadium kreeg ook dit gebied de naam ambacht of ambt, b.v. Vlaardingerambacht, voor wat nu onder een plattelandsgemeente verstaan wordt. De ‘Heer’ van zo’n ambacht, de ambachtsheer, was in sommige gevallen beheerder der geestelijke en kerkelijke goederen.

1 GELDERLAND²

Gegevens:

Zielental	232.000
Hervormden	150.000
Dissenters (meestal r.k.)	82.000
Predikanten (nederduits)	209
Predikanten (waals)	4
Steden	37
Dorpen	172

Ten plattelande zijn er 20 gemeenten van 1000 tot 2000 zielen. Aalten telt er 3361, Winterswijk 4855 en Nijkerk 4000. Zij hebben allen twee predikantsplaatsen. Verder zijn er vijftien gemeenten met minder dan 150 zielen. Hoewel er in dit gewest veel geestelijke kantoren zijn verschillen zij wat hun karakter betreft nogal sterk van die van Holland, Zeeland, Utrecht en Brabant. Veel goederen zijn bij de Reformatie aan de kerkelijke gemeenten gebleven, soms waren zij van grote omvang. Deze goederen zijn niet altijd in het bezit van de hervormde gemeenten, maar ook van steden, ambachtsheren en diverse instellingen. Het bijzondere van Gelderland ligt verder nog hierin dat dit gewest verdeeld is in drie kwartieren met een zekere eigen soevereiniteit. Dit geeft ook weer verschillen in uitbetaling van de traktementen. Weer onderscheiden hiervan moet nog worden de verenigde Baronie van Culemborg en Buren.

Inkomsten ten plattelande

Afhankelijk van de waarde der pastoralia is de omvang van de traktementen zeer verschillend. Het laagst zijn zij waar zij veelal alleen door het Land betaald worden. Dit is het geval in het Graafschap Zutphen, de Tielerwaard en de Bommelerwaard. Zij variëren van *f* 500 tot *f* 1300 plus vrije pastorie en enkele kleine emolumenten. Zij komen uit tweeërlei bronnen:

1. Uit 's Lands kas variërend van *f* 500 tot *f* 700.
2. Uit pastorie-, vicarie- en gemeentegoederen bestaande uit:
  - landerijen, bossen, tienden, erfpachten en thijnzen,
  - renten van uitgezette kapitalen,
  - opbrengst van uitgaven in geld of in natura bij voorbeeld hoenders in het Graafschap Zutphen.

Waar de goederen voorheen minder dan *f* 500 á *f* 700 opbrachten vindt een suppletie plaats uit 's Lands kas.

Verder zijn er nog de volgende emolumenten:

- vrije pastorie of huishuur,
- gering bedrag aan classicale gelden,
- incidentele toelagen van de ambachtsheer (b.v. Zoelen) of uit de dorpskas,
- toelagen in sommige dorpen uit de kassen van de steden waartoe zij behoren.

² NA. Dep. Ered. inv. 135/115.

Zo ontvangt Hierden het gehele traktement van Harderwijk, Malden en Neerbosch van Nijmegen. Predikanten in het kwartier Nijmegen ontvangen een gering bedrag als vrijdom van accijnzen.

Nog drie opmerkingen moeten worden gemaakt

1. In het kwartier Nijmegen worden de betalingen aan de predikanten uit 's Lands kas gevonden in de heffing van rantsoenpenningen.
2. Waar het traktement voornamelijk door de ambachtsheer betaald wordt, geschiedt dit uit verschillende kassen. Soms uit het privé-bezit van de Heer, die op een of andere wijze het recht verworven heeft de predikant aan te stellen, dan weer van bezitters of administreerders van de geestelijke tienden.
3. Op sommige plaatsen zijn de pastoralia in handen van andere geestelijke instellingen geraakt die als opvolgers van de oorspronkelijke beheerders met de betalingen belast zijn. Tot deze categorie behoren veel plaatsen tussen Lek en Rijn en Waal. Zij worden betaald uit de Utrechtse kapittels van Sint Jan, Sint Pieter, Sint Marie, Sint Maarten en Sint Paulus.

Ingen is via de Commanderie verbonden met de geestelijke baten in handen van de magistraat van Utrecht.

Tussen Maas en Waal heersen de Kleefse kapittels van Kranenburg en die van Sint Victor te Xanten. Indertijd zijn er pastoralia aan dit laatste kapittel in administratie gegeven, toen zij veel minder waard waren. Sedertdien zijn vele pogingen gedaan ze terug te krijgen nu de inkomsten hieruit opgelopen zijn, maar zonder succes.

Putten op de Veluwe wordt betaald uit de geestelijke goederen behorende tot de kelenarie of kelderieën.

Inkomsten in de steden

Aangezien, zoals blijken zal, in de steden alleen verbetering mogelijk is door vermindering van het aantal predikantsplaatsen, zal dit onderwerp behandeld worden bij het onderwerp "Verbetering in de steden". Wel dient nog te worden opgemerkt dat de Gelderse synode in 1803 het aantal predikanten wilde verminderen, maar dit niet heeft durven doorzetten.

Verbetering ten plattelande

Door de verschillende wijze van samenstelling en uitbetaling der traktementen in de dorpen, in het bijzonder door de aldaar bestaande pastoralia, leiden de gemeenten ten plattelande financieel gezien een vrij zelfstandig bestaan en is het moeilijk tot combinaties over te gaan. Daardoor kan verbetering van de traktementen voorlopig niet in het vooruitzicht gesteld worden.

Om toch bij tijd en wijle gebruik te maken van eventuele mogelijkheden volgt hier een lijst van gemeenten beneden de 200 zielen.

Gemeenten met minder dan 200 zielen

De cijfers achter de plaatsnaam vermelden het aantal zielen. In de rechterkolom wordt vermeld uit welke bronnen de predikantstraktementen betaald worden.

<i>Kwartier Zutphen</i>	
Zeddam gecombineerd met	
Beek en Netterden	(134) Kwartierkas
Didam	(126) kan met Zeddam gecombineerd worden
Westervoort	(110) Kwartierkas; schijnt gecombineerd te kunnen worden met Bahr en Lathum
Ten Berg	(167) Kwartierkas
's-Heerenberg	(143) Kwartierkas
<i>Baronie Culemborg en Buren</i>	
Asch	(154) Domeinkantoor Buren
Everdingen	(150) Domeinkantoor Culemborg
<i>Bommelerwaard</i>	
Hurwenen	(149) Diverse bronnen
<i>Neder-Betuwe</i>	
Echteld	(150) Pastoralia
<i>Tielerwaard</i>	
Gellicum gecombineerd met	
Rhenoy	(127) Deels pastoralia, deels Ambachtsheer, deels suppletie van het Land
<i>Kwartier Nijmegen (Over-Betuwe)</i>	
Angeren	(48) Deels pastoralia, deels ambachtsheerlijkheid, deels uit suppletie van het Land
Herwen gecombineerd met Aard en Pannerden	(130)
Gent gecombineerd met Doornenburg	
Ressen gecombineerd met Doornik	(130)
Hemmen	(100)
Hier valt dus niet veel te combineren.	(138)
<i>Gemeenten met minder dan 100 zielen</i>	
<i>Rijk van Nijmegen</i>	
Ooij gecombineerd met Persingen	(22) Kerkgoederen
Ubbergen gecombineerd met Beek	(69) Deels pastoralia, deels van het Land
Groesbeek gecombineerd met Heumen	
Malden, Nederrijnse Wald	(53) Landskas, stad Nijmegen en pastoralia
Wijchen	(26) Landskas en pastoralia
Neerbosch gecombineerd met Hees en Hatert	(53) Stad Nijmegen
Beuningen	(55) Pastoralia
Ewijk	(25) Pastoralia
Winden Rijks(?)	(50) Pastoralia

Ambt van Maas en Waal

Overasselt gecombineerd met Nederasselt	(34) Pastoralia
Keenth gecombineerd met Ballegoijen en Niftrik	(30) Landskas, pastoralia, kapittel Xanten
Leur	(30) Landskas en goederen van de collatot
Ooijen over de Waal	(45) Landskas en pastoralia
Bergharen gecombineerd met Hernen	(71) Landskas en pastoralia
Dieters over de Maas	(18) Landskas en pastoralia
Appeltern en Aarschot	(90) Landskas en kapittel Xanten
Batenburg	(81) Uit tienden Heer van Batenburg
Deze gebieden worden overwegend bevolkt door rooms-katholieken.	

Verbeteringen in de steden

Het meest eenvoudige is het systeem: verbetering door vermindering. Dit kan allereerst toegepast worden in die steden, waar de betaling van stadswege geschiedt. Hoofddoel is de traktementen te Arnhem, Nijmegen en Zutphen te brengen op *f* 1400, de kleinere steden op *f* 1100 á *f* 1200 en de kleinste steden op *f* 1000. Dit alles inclusief vaste toeslagen en huishuur. De situatie en mogelijkheden worden dan als volgt, waarbij zij opgemerkt dat de linkerkolom de bestaande situatie weergeeft en de rechter de voorstellen tot verbetering:

Arnhem

5 á 6000 herv., 5 pred., 3 kerken.
Traktementen:
2 oudsten *f* 1240 incl. huishuur,
3 jongsten *f* 1180 incl. huishuur.
Betaald door het rentambt van de stad. Het tekort wordt gesuppleerd uit andere stadsfondsen.

4 predikanten is hier genoeg, het traktement van allen brengen op *f* 1400, dan is er nog over: *f* 1180 - *f* 760 is *f* 420.

Nijmegen

5 á 6000 herv., 4 pred., 1 kerk.
(onlangs nog 5 pred. en 2 kerken)
Traktementen:
f 1370 incl. *f* 200 als huishuur en
f 60 als vrijdom van accijnzen,
betaald uit de rantsoenpenningen.

Dit behoort zo te blijven.
Het afbranden van de Broederkerk heeft de zaken hier in een staat gebracht waarin zij behoren te zijn.

Zutphen

6000 herv., 5 pred.
Traktementen:
f 1300 incl. huishuur en classis.
Betaald deels uit kwartierkas, deels uit stadskas.

4 predikanten is hier genoeg.
Besparing voor de Landskas *f* 900.

Harderwijk

3000 zielen waarvan 2966 herv.,
3 pred.

Traktement:

f 845 incl. huishuur en classis.

Betaald uit stadskas f 100 en

f 745 uit kwartierskas Veluwe.

2 predikanten is hier genoeg á f 1200, de
stad blijft f 300 geven, de Landskas wint
f 135.

Tiel

3469 zielen waarvan 2780 herv.,

2 pred.

Traktement:

Oudste pred. f 1167 incl. huishuur.

Jongste pred. f 1136 incl. huishuur.

Moet zo blijven.

Zaltbommel

3157 zielen waarvan 2301 herv., 2 pred. Moet zo blijven.

Traktement:

f 1200, daarboven voor de een vrije
pastorie en voor de ander vergoeding
huishuur. Betaald door de stad uit de
gemene middelen.

Wageningen

2851 zielen waarvan 2416 herv., 2 pred. Moet zo blijven, door bezuinigingen

Traktement:

traktementen brengen op f 1200.

f 1100 incl. pastorie.

Betaald uit pastoralia, gesuppleerd
door het kwartier en een klein deel
uit de Landskas.

Hattem

2200 zielen waarvan 2133 herv., 2 pred. Moet zo blijven, traktement brengen op

Traktement:

f 1100; f 600 moet ergens anders gevonden worden.

f 800 incl. Pastorie.

Betaald uit het geestelijk kantoor
en de kwartierskas.

Lochem

3208 herv., 2 pred.

Traktement:

f 800 incl. huishuur.

Bijna geheel betaald door het gees-
telijk kantoor, de stad f 1050.

Moet zo blijven; om het traktement
echter te brengen op f 1100 moet er
f 600 gevonden worden.

Elburg

1784 zielen waarvan 1680 herv., 2 pred. Een is voldoende, men brenge het traktement op *f* 1100.
Traktement: Winst voor het Land *f* 300.
f 700 incl. pastorie.
Betaald door het geestelijk kantoor
f 350, door de stad *f* 1050.

Doesburg

2112 zielen waarvan 1273 herv., 2 pred. Een is voldoende, traktement brengen op circa *f* 1200.
Traktement: Winst voor het Land *f* 887.
f 1037 waaronder huishuur.
Betaald door het kwartier *f* 887,
door de stad *f* 150.

Doetinchem

Minder dan 2000 herv., 2 pred. Een schijnt voldoende, traktement brengen op *f* 1100. Winst voor het Land *f* 500.
Traktement:
Alles bijeen zal elk kunnen rekenen op tenminste *f* 800 incl. huishuur, waarvan *f* 750 uit geestelijk kantoor.

Culemborg (Kuilenburg)

4028 zielen waarvan 1080 herv., 2 pred. Een is genoeg, traktement brengen op *f* 1200. Winst voor het Land *f* 664.
Traktement:
f 932 elk, betaald uit het Domein-kantoor der Geestelijke en Burensche goederen.
Geen huishuurvergoeding.

Groenlo

1850 zielen waarvan 320 herv., 2 pred. Een is hier genoeg, traktement brengen op *f* 1000. Winst voor het Land *f* 400.
Traktement:
f 750 elk incl. huishuur, betaald uit het Geestelijk kantoor en nog een bagatel van stad en kerk.

Buren

1000 zielen waarvan 861 herv., 1 pred. Traktement zal gebracht moeten worden op *f* 1000.
Traktement:
f 700, huishuur *f* 100.
Classicaal *f* 20 en synodaal *f* 9.
Betaald door het geestelijk kantoor van de stad en het Land Buren.

Franse predikanten in Gelderland

Er zijn 4 kleine gemeenten met weinig leden. De vraag is of zij wel nodig zijn. De leden van deze gemeenten verstaan allen Nederlands, er zijn er zelfs die geen Frans spreken maar ter wille van de mode tot deze gemeenten wensen te behoren.

Arnhem

70 zielen, 40 lidmaten, 1 pred.

Traktement: f 1063.

Betaald door het stadsgeestelijk kantoor f 406 en de departementale kas f 656 / 10.

Handhaven wegens departementale hoofdstad.

Nijmegen

62 leden, 1 pred.

Traktement: f 1060 incl. huishuur.

Betaald door de stadskas.

Behoort tot Franse invloedssfeer; handhaven.

Zutphen

120 zielen, 70 leden, 1 pred.

Traktement: f 868.

Betaald door het kwartier f 768 en de stad f 100.

Indien de predikantsplaats wordt opgeheven kan er f 200 ten goede komen aan Arnhem en Nijmegen elk. Voor Harderwijk blijft er dan f 368 over, waardoor de eersten komen op f 1300 en de laatste op f 1100.

Harderwijk

17 leden, verbonden aan de academie.

Traktement: f 720.

Betaald door het kwartier f 480, de stad f 210, de diaconie f 30.

Wegens academie handhaven.

Voorstel tot wijziging

Arnhem als departementale hoofdstad moet blijven. Nijmegen handhaven wegens de aanwezigheid van de Franse invloed. Harderwijk handhaven wegens de academie. Alleen Zutphen opheffen, winst f 768. Traktementen in Arnhem en Nijmegen brengen op f 1300 en van Harderwijk op f 1100. Dit is mogelijk door het overschot van Zutphen.

Recapitulatie

Besparingen in :		Toelagen aan:	
Zutphen	f 900	Wageningen	f 200
Harderwijk	f 135	Hattem	f 600
Elburg	f 300	Lochem	f 600
Doesburg	f 887	Buren	f 200
Doetinchem	f 650		
Culemborg	f 664		
Groenlo	f 400		
Totaal	f 3936		f 1600
Saldo	f 3936 min f 1600: f 2336		

Hiermee kunnen kleine plaatsen geholpen worden zoals Borculo en Bredevoort.

Resultaat:

Op te heffen predikantsplaatsen		Besparing
Nederduitse	6	f 2186
Franse	1	
Totaal	7	

N.B. Apeldoorn wordt in dit overzicht niet genoemd.

2 HOLLAND³

De opgaven der tabellen zijn niet geheel nauwkeurig, zo meldt Janssen. Met deze restrictie kan het volgende vastgesteld worden:

Holland telt 800.000 zielen waarvan 500.000 hervormden en 300.000 dissenters.

Een derde of 100.000 van het aantal dissenters woont in Amsterdam.

Aantal predikanten:

In Noord-Holland	214	
In Zuid-Holland	291	(327 min 36 of 291; deze 36 zijn van buiten Zuid-Holland te weten uit Brabant, Gelderland en Utrecht).
Nederduitse	505	
Franse (Waalse)	30	
Engelse	9	
Totaal aantal	544	

De Geestelijke kantoren

Voor de Reformatie waren hier, ter bekostiging van de openbare godsdienstoefeningen, goederen voornamelijk bestaande uit landerijen, renten, erfpachten, tijsen en contributies in geld. Al naar hun bestemming noemde men ze kosterijen, vicarieën,

---

³ NA Dep. Ered. inv. 140/1.

getijden- en pastoriegoederen. Zij werden over het algemeen de kleine geestelijke goederen genoemd, in tegenstelling tot de grote. Daaronder werden verstaan de goederen van abdijen en kloosters en dergelijke. Ingevolge een resolutie van de Staten van Holland van 10 januari 1577 betreffende de “Nederduitsch Hervormde gemeente van Zuid- en Noord-Holland”⁴ moesten alle pastoriegoederen in de steden en ten plattelande overgedragen worden om daaruit een generaal kantoor te formeren tot onderhoud van predikanten, schoolmeesters en kerkendienaars. Dit was de oorsprong van het “Kantoor generaal der kerkelijke goederen” in Delft.⁵ Echter lang niet alles ging naar dit kantoor. Veel werd achtergehouden, terwijl een aantal plaatsen weigerden aan deze resolutie gehoor te geven: Haarlem, Leiden, Gouda, Delft en Beverwijk. In deze steden werden de predikantstraktementen stedelijk geregeld. Ook kloostergoederen werden onder dit geestelijk kantoor gebracht b.v. die van het predikherenklooster in Den Haag.

De inkomsten van het generaal kantoor te Delft bestaan uit:

1. De baten van de nog onverkochte pastorie en andere geestelijke goederen: *f* 6 á *f* 7000.
2. Renten, interesten van kapitalen, obligaties ten laste van de Provincie Holland.
Deze obligaties zijn van tweeërlei oorsprong:
  - a. door verkoop van geestelijke goederen, waarvoor rentedragende schuldbekentnissen werden afgegeven.⁶
  - b. als overschot van de rantsoenpenningen *f* 70.000.
3. De opbrengst der rantsoenpenningen: *f* 170.000.

Het totaal der jaarlijkse inkomsten bedraagt omtrent *f* 250.000.

Behalve het generaal kantoor te Delft zijn er nog enkele andere: Brielle, Delft en Gouda. Brielle is het belangrijkste omdat dit het geestelijk kantoor is van Voorne en Putten en Overflakkee.

In het Noorderkwartier zijn de geestelijke goederen gedeeltelijk verkocht, terwijl het restant verzameld is op het geestelijk kantoor van Alkmaar. Veel hiervan is in de loop van de jaren opgebruikt, omdat de Staat het nodig had. Dit is dan de oorsprong van:

1. De lasten die de overheid op zich genomen heeft t.a.v. de Hervormde Kerk.
2. Speciaal in Noord-Holland de rantsoenpenningen.

Verder komen er landsbetalingen voor uit de kantoren van Hoorn, Medemblik, Monnikendam en Heiloo. Op sommige plaatsen zijn de geestelijke goederen aan de stad gelaten. Dit is de oorsprong van de stedelijke geestelijke kantoren. Andere steden hebben eenvoudigweg de goederen overgenomen en voldoen aan hun verplichtingen via de stadskas.

Inkomsten der predikanten

Evenals in andere gewesten zijn de inkomsten der predikanten verschillend van omvang. Maar wanneer men de gemeenten met rijke pastoralia in Groningen en Friesland uitzondert, omvangrijker dan elders. In de voornaamste steden lopen deze op tot *f* 2300, zoals in Amsterdam.

---

⁴ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor*, p. 46.

⁵ Zie p. 27.

⁶ Den Ouden, p. 34.

Wat Noord-Holland betreft: verschillende dorpen liggen geografisch wel in Noord-Holland, maar het salaris van de predikanten wordt daar door het Delftse kantoor uitbetaald. Zij ontvangen hun salaris op Zuid-Hollandse voet.

Ten tijde van Bachiene was het gewone dorpstraktement in:

Zuid-Holland *f* 650, bij een combinatie *f* 700.

Noord-Holland *f* 600, bij een combinatie *f* 650.

In 1792 besloten de Staten van Holland dat de traktementen van alle predikanten met *f* 50 verhoogd zouden worden die

in de kleine steden minder hadden dan	<i>f</i> 1000,
---------------------------------------	----------------

in dorpen van Zuid-Holland minder dan	<i>f</i> 750,
---------------------------------------	---------------

in dorpen van Noord-Holland minder dan	<i>f</i> 700.
--	---------------

Verder hebben de predikanten recht op:

kindergeld voor een minderjarig kind ten laste van zijn ouders	<i>f</i> 30,
--	--------------

schoolgeld voor kinderen op de Latijnse school	<i>f</i> 30,
--	--------------

academiegeld	<i>f</i> 60,
--------------	--------------

theologisch academiegeld	<i>f</i> 150.
--------------------------	---------------

Tenslotte zijn er overal wel incidentele inkomsten en voordelen zoals pastorieën, classicale gelden en diverse emolumenta. Op sommige dorpen zijn deze zeer omvangrijk. Na 1795 zijn er door de onzekere tijdsomstandigheden zogenaamde gemeentefondsen gesticht, waaruit enkele predikanten behoorlijke uitkeringen ontvingen.⁷ Over het algemeen zijn de inkomsten van de Zuid-Hollandse predikanten beter dan die van de Noord-Hollandse.

Situatie in de steden

(Hieronder dienen ook te worden verstaan de kleine steden die stemhebbend zijn)

Noord-Holland

De bronnen van waaruit de predikantstraktementen betaald worden zijn:

als hoofdfondsen in het algemeen de stadskassen, die gesubsidieerd worden uit andere bronnen zoals de landskas of de kerkenkas. De landskas voor Medemblik, rantsoenpenningen voor geheel Alkmaar, gedeeltelijk voor Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Purmerend, de stedelijke bezittingen gedeeltelijk voor Haarlem en kerkenkas in Edam en Monnikendam.

Nog op te merken valt:

1. Haarlem ontvangt de traktementen uit
  - a. stedelijke bezittingen,
  - b. de Landskas van Delft,
  - c. na 1806 een toelage uit het gemeentefonds.
2. De predikanten van Edam, Purmerend en Monnikendam ontvangen *f* 40 extra per predikantsplaats voor de bewerking van de Purmer.
3. Medemblik heeft een pastorie die aan de stad toebehoort.
4. De jaarwedde van de 37 predikanten van Amsterdam (Nederduits, Hoogduits en Engels) bedraagt *f* 2200 per predikant.

---

⁷ Den Ouden, p. 153v.

Verder nog gezamenlijk een bedrag van f 2200 uit een fonds voor kerkvisitatie, stedegeeld en visitatie van de triviale scholen. Daarom is de jaarwedde te stellen op f 2300 per predikantsplaats.

Nog vermeld dient te worden dat Amsterdam zich in 1578 de geestelijke goederen heeft toegeëigend en de stadskas daarom zorgt voor de betalingen van de traktementen. Deze stadskas wordt gesubsidieerd door rantsoenpenningen belopend op f 90.000.⁸ Dit bedrag is wel ruim voldoende om de predikantstraktementen uit te betalen, maar de stad heeft nog andere verplichtingen. Met name de uitbetaling van de predikanten van Sloten en Sloterdijk, verder van ziekenbezoekers en subsidies aan kerken, die te weinig inkomsten hebben om de kerkelijke bedienden te betalen. Zodoende komt er jaarlijks nog f 40.000 uit de stadskas.

Zuid-Holland

De hoofdfondsen zijn in het algemeen de Landskas, de stadskas en bijdragen van de kerkelijke gemeenten. Er wordt geen melding gemaakt van rantsoenpenningen.

Het Landskantoor geeft het grootste deel, de stadskas suppleert in Den Haag, Schiedam, Gorinchem, Brielle en Schoonhoven.

Onmiddellijk uit de stadskas in Rotterdam en Dordrecht.

Stedelijke geestelijke goederen zijn er in Delft, Gouda (de conventuaalgoederen) en Leiden (de kapittelgoederen van Hoogeland).

Nog op te merken valt:

1. Onder het Landskantoor wordt hier overal verstaan het kantoor van Delft.
2. Alleen te Schiedam is er een aanmerkelijke toelage van de gemeente.
3. Nergens zijn hier pastorieën.

Situatie in de kleine steden en dorpen

Noord-Holland

Veel dorpen hebben geheel of gedeeltelijk hun plaatselijke pastoriegoederen behouden. Daarom wordt maar een klein deel van de predikantstraktementen in deze provincie uit 's Lands kas betaald en dan nog gedeeltelijk.

De situatie is als volgt:

1. Schagen, Grootebroek en Lutjebroek worden geheel betaald uit pastoralia, respectievelijk f 800, f 750, f 600.
2. In een zeer groot aantal gemeenten komt het grootste deel uit pastoralia en kerkgoederen, aangevuld uit de Landskas of door een toelage hieruit van f 100.
3. Voor het overige half om half of voor het grootste deel Landskas en een klein deel uit de pastoralia.

Zuid-Holland

Hier is de situatie als volgt:

1. De betalingen geschieden in het algemeen door het kantoor Delft.
2. In Beverwijk, Vianen, Woerden en Westzaandam geschieden de betalingen gedeeltelijk door het kantoor Delft, aangevuld door de stadskas, in Naarden en Maassluis aangevuld door de kerkenkas.

---

⁸ Dit bedrag is waarschijnlijk een compensatie voor door de stad verkochte geestelijke goederen.

- In Scheveningen betaalt het kantoor Delft *f* 470, de stadskas van Den Haag *f* 50, de sociëteitskas *f* 150 en de Scheveningse visserij *f* 300, totaal *f* 970.
3. In Leerdam, Acquoy en Schoonhoven geschieden de betalingen door de domeinen van de prins van Oranje, met een toeslag van slechts *f* 50 van het kantoor Delft.
  4. In Zevenbergen en Zwaluwe wordt het gewone traktement door het kantoor Delft betaald, aangevuld door de domeinen met *f* 220.
  5. Het domeinkantoor van Leerdam betaalt het gehele traktement van Geertruidenberg en (De) Made en dat van Geertruidenberg het traktement van (De) Klundert en Naaldwijk (De predikanten der domeinen worden vrij goed betaald).
  6. Noordwijk en Noordwijk-Binnen ontvangen slechts *f* 50 van het kantoor Delft.
  7. In Asperen, Heukelum, Loenen en Hoogmade betaalt de ambachtsheer en geeft het kantoor Delft een aanvulling. (De plaatselijke geestelijke goederen van Asperen en Heukelum zijn indertijd naar de ambachtsheer gegaan).
  8. Sommelsdijk behoorde vroeger tot Zeeland. De uitbetaling vindt hier plaats op Zeeuwse voet uit het kantoor van Schouwen en Duiveland. De predikant alhier is de enige die niets uit een Hollands kantoor ontvangt, zelfs geen kinder-, school- en academiegelden.
- N.B. Het Delftse kantoor betaalt dus ook uit aan enkele predikanten in de provincies Utrecht en Brabant.

Verdere bronnen van inkomsten

Pastorieën

Behalve in Medemblik is er in geen van de grote of voormalige stemhebbende steden een pastorie. Wel in de kleine steden en ten plattelande.

Zij worden onderhouden door:

1. kerkenkassen,
2. heren,
3. polder,
4. diaconie,
5. gemeente.

In sommige plaatsen in Noord-Holland en zeer vele in Zuid-Holland ontvangen de predikanten huishuurvergoeding. Het hoogste bedrag wordt uitgekeerd in Naaldwijk: *f* 200 uit de domeinen. Schelluinen keert *f* 102 uit, zijnde het totaal van *f* 30 uit 's Lands kas plus *f* 72 uit de Teutonische orde te Utrecht.

Classicale en synodale gelden

In het algemeen worden deze aan de dorpspredikanten van Holland betaald uit / door:

1. kerkenkassen,
2. diaconiekassen,
3. polder,
4. ingelanden,
5. gemeenten.

In Castricum uit het geestelijk kantoor, in Schelluinen uit de fondsen van de Teutonische orde.

De bedragen lopen nogal uiteen:

In Zuid-Holland wordt meer betaald dan in Noord-Holland. Het minimum bedraagt

f 5, het maximum *f* 70. Strijen betaalt *f* 100 uit de diaconiekas.
Synodegelden worden betaald aan de predikanten die daarvoor aan de beurt zijn.

Toeslagen

Voor al in Zuid-Holland worden toeslagen als aanvulling op de traktementen betaald; zij zijn afkomstig uit:

1. kerkenkassen,
2. diaconiekassen,
3. gemeenten,
4. collecten,
5. bijdragen van particulieren,
6. dorpskas.

In Zwartewaal wordt melding gemaakt van de opbrengst van een huis, in Voorburg van een gebruikersheffing op een laan en worden gegeven als:

1. buitengewone toelagen,
2. douceur,
3. turf-, brand-, licht- en tuingeld,
4. vergoeding voor extra diensten b.v. op biddagen en voor zondagavondbeurten.

Het minimum bedraagt *f* 50, dikwijls *f* 100. Op 30 plaatsen van *f* 100 tot *f* 200.

Betaald wordt in:

Oostzaan	<i>f</i> 212
Strijen	<i>f</i> 275
Huizen	<i>f</i> 300
Den Helder	<i>f</i> 350

Incidenteel wordt er een douceur gegeven voor het bedanken voor een beroep.

Voorstellen tot opheffing van predikantsplaatsen

Gemeenten met minder dan 200 zielen die dus in aanmerking komen voor een combinatie

Noord-Holland

Classis Alkmaar:

Haringhuizen	112
Sint Pancras	156
Oostgrafdijk	180
Waal (Texel)	86
Koog (Texel)	58
Heiloo	117
Eengenburg	77

Classis Edam:

Etersheim c.a.	127
Middelie/Hobreede	28
Volendam	160
Holysloot	154

Classis Hoorn:

Spanbroek	128
Obdam	150
Scharwoude	142
Zwaag	190
Hauwert	139
Midwoud	131

Classis Haarlem:

Marken-Binnen	58
Krommeniedijk	86
Akersloot	168
Limmen	67

Ransdorp	189	Wijk aan Zee	53
Schellingerwoude	154	Bennebroek	122
<i>Classis Enkhuizen:</i>		<i>Classis Amsterdam:</i>	
Lutjebroek	90	Muiderberg	149
Oosterleek	99	Blaricum	43
Wijdenes	120		
<i>Zuid-Holland</i>		<i>Classis Gorinchem:</i>	
<i>Classis Woerden:</i>		Acquoy	77
Kolslage en Bilderdam	117	Leerbroek	130
<i>Classis Leiden:</i>		Heukelum	175
Voorhout	60	Laenelten ?	29
Noordwijkerhout	95	Rijswijk	180
Benthuizen c.a.	120	Heesbeen	108
<i>Classis Delft:</i>		Herpt en Hendrikhuizen	50
't Woud	133	Engelen	59
		Vlijmen	78
		Baardwijk	107
<i>Classis Dordrecht:</i>			
Besoijen	185		
O. en N. Goudriaan	126		
Recapitulatie:			
Noord-Holland	30		
Zuid- Holland	17		
Totaal	47		
Besparing ongeveer 23 predikantsplaatsen.			

Predikantsplaatsen in de steden die voor opheffing in aanmerking komen

Noord-Holland	zielen	herv.	pred.	kerken	aantal pred. moet worden
Amsterdam					
Haarlem	200115	94229	29	11	25
Hoorn	20829	11820	9	4	6 á 7
Enkhuizen	9600	6000	5	3	4
Alkmaar	7000	5251	5	3	4
Edam	7700	4560	4	2	3
Weesp	3386	2133	3	2	2
Medemblik	3199	1557	2	1	1
Purmerend	2200	1600	2	1	1
Monnikendam	2530	1350	2	1	1
Naarden	2029	1346	2	1	1
Muiden	2946	1285	2	1	1
	1131	583	2	1	1

Zuid-Holland

Rotterdam	63500	35600	12	4	12 (blijft zo)
Den Haag	40180	26000	10	3	10 (blijft zo)
Leiden	31000	20492	10	5	9
Dordrecht	19000	17000	8	3	8 (blijft zo)
Delft	16000	10200	7	2	6
Gouda	10930	7500	5	2	5 (blijft zo)
Schiedam	10000	6626	5	2	4
Vlaardingen	5625	5350	3	1	3 (blijft zo)
Gorinchem	4964	4000	4	2	3
Brielle	3200	2650	3	2	2
Woerden	2750	2129	2	1	2 (blijft zo)
Leerdam	2043	1800	2	1	1
Schoonhoven	2400	1200 lidm.	3	1	2
Vianen	1825	1173	2	1	1
Oudewater	1605	1081	2	1	1
Heusden	1600	800	3	1	1

Recapitulatie:

Uitgespaard kunnen worden:

Noord-Holland	16
Zuid-Holland	<u>11</u>
Totaal	27 predikantsplaatsen

*Waalse predikanten**Noord-Holland*

	leden	pred.	aantal pred. moet worden
Amsterdam	3000	6	3
Haarlem	200	2	1
Naarden	72	1	0

Zuid-Holland

Rotterdam	960	4	2
Den Haag	2212	4 (en 1 prop.)	2
Leiden	1510	3	2
Dordrecht	140	2	1
Delft	227	2	1
Gouda	74	1	0
Schiedam	43	1	0
Gorinchem	35	1	0
Brielle	60	1	0
Heusden	10	1	0
Vianen	44	1	0
Voorburg	72	1	1

Recapitulatie:

Uitgespaard kunnen worden:

Noord-Holland	5
Zuid-Holland	<u>13</u>
Totaal	18 predikantsplaatsen

Engelse predikanten

Noord-Holland

	leden	pred.	aantal pred. moet worden
Amsterdam	318	2	1

Zuid-Holland

Rotterdam	250 (engels)	2	1
	400 (schots)	2	1
Den Haag	50	1	0
Leiden	40	1	0
Dordrecht	100	1	1

Recapitulatie:

Uitgespaard kunnen worden:

Noord-Holland	1
Zuid-Holland	<u>4</u>
Totaal	5 predikantsplaatsen

Totaal op te heffen predikantsplaatsen in Noord- en Zuid-Holland

In de dorpen	23
In de steden	27
Waalse	18
Engelse / Schotse	<u>5</u>
Totaal	73 predikantsplaatsen

Pensioenen

Weduwenpensioenen

Het annus gratiae duurt in Holland een half jaar. In het Departement Holland zijn gemiddeld 50 weduwen. Aan hen wordt vanwege het Land *f* 100 uitbetaald, waarbij *f* 50 komt uit verschillende classicale beurzen. Als zij ervoor in aanmerking komen eveneens kinder-, school- en academiégelden.

In Amsterdam ontvangen zij niets van het Land maar keert de stad *f* 400 uit aan gemiddeld twaalf weduwen. In Alkmaar ontvangen zij eveneens niets van het Land maar *f* 150 uit rantsoenpenningen.

In de grotere steden van Zuid-Holland worden vanwege de stad boven het landspensioen nog aanzienlijke bedragen uitgekeerd.

In Rotterdam *f* 500, in Den Haag: Nederduits *f* 300 en Frans *f* 250, in Leiden respectievelijk *f* 250 en *f* 200, in Dordrecht *f* 250 en *f* 150. Haarlem, Delft en Schiedam keren *f* 200 uit.

Emeritaatspensioenen

In de aanzienlijke steden zijn de magistraten niet scheutig als het om uitkeringen gaat.

Oude predikanten krijgen als regel adjuncten of proponenten ter assistentie, in Amsterdam ontvangen zij hiervoor *f* 600.

De Staten verlenen alleen emeritaat uit hoofde van onbekwaamheid tot de dienst, veroorzaakt door "hoogen ouderdom, ziekte of lichaamsgebreken".

Bij de aanvraag daartoe moest de betrokken predikant de volgende stukken voegen:

1. een attest van een dokter of chirurgijn,
2. een attest van de kerkenraad dat de rekwestrant zijn dienst naar behoren vervuld heeft maar daartoe thans niet meer bekwaam was,
3. van de classis een bewijs ter zake van zijn "rechtzinnigheid, stichtelijke wandel, aangename omgang" alsmede zijn ongesteldheid.

Wanneer hem zijn pensioenrechten eenmaal verleend waren ontving hij zijn volle traktement, verminderd met een toeslag van *f* 50 die hem bij Staatsresolutie van 15 juni 1792 verleend was. Verder nog eventuele kinder-, school- en academiegelden.

Maar de Staten prefereerden meestal adjuncten aan te stellen, eventueel met een kleine toelage van het Land.

3 ZEELAND⁹

Aantal zielen:

Hervormden	70.000
Dissenters	11.000
Totaal	81.000

Aantal predikanten:

Nederduitse	105
Waalse	9
Engelse	2
Totaal	116

Er zijn in Zeeland geen plaatselijke pastoriegoederen. De betaling geschiedt geregeld en evenredig uit de gewestelijke geestelijke kantoren. Dit zijn er vier te weten:

1. Walcheren en Noord-Beveland.
2. Schouwen en Duiveland.
3. Zuid-Beveland.
4. Tholen.

Twee plaatsen worden betaald uit de domeinen.

Inkomsten ten plattelande

⁹ NA *Dep. Ered.* inv. 135/118. Men bedenke hierbij dat Staats - Vlaanderen bij verdrag in 1795 aan Frankrijk werd afgestaan en dus in deze beschrijving niet is opgenomen.

De inkomsten van de Zeeuwse predikanten welke geheel uit de geestelijke kantoren komen zijn:

1. Het gewone traktement f 500.
Alleen in Arnemuiden, Kortgene en Bath f 600.
2. Een extra toelage voor gehuwden f 150.
Voor ongehuwden f 135.
3. Het classicale geld: f 24, f 36, f 40.
4. Behalve in Bath zijn er in geheel Zeeland geen pastorieën.
Als huishuur wordt f 60 tot f 120 uitbetaald.
5. Kindergeld voor elk minderjarig kind f 50.

In het algemeen kan men zeggen dat het traktement in Zeeland inclusief de pastorie-vergoeding f 750 bedraagt.

In de drie genoemde plaatsen Arnemuiden, Kortgene en Bath f 850.

Twee plaatsen worden uit de domeinen betaald te weten Sint Maartensdijk en Scherpenisse. Het traktement bedraagt hier f 800 inclusief vrij wonen.

De uitbetaling van de predikantstraktementen geschiedt in steden en dorpen uniform vanuit de gewestelijke geestelijke kantoren, hetwelk in geen ander gewest voorkomt.

Traktementsverbetering ten plattelande

Door de uniforme betalingsregeling der traktementen zijn er geen moeilijkheden bij combinaties. Vier plaatsen kunnen vanwege hun geringe omvang zonder problemen gecombineerd worden; zij alle zijn beneden de 200 zielen:

Gapinge	196	met Sint Laurens en Brigdamme	422
		of Serooskerke	684
Kattendijke	149	met Wemeldinge	700
Wissekerke/			
's Heer Hendrikskerke	180	met 's Heer Arendskerke	75
Nieuw Vossemeer	152	met Oud Vossemeer is moeilijk, te talrijk en door de Eendracht gescheiden	
Verder nog met iets meer dan 200 zielen:			
Kleverskerke	211	met Arnemuiden	829

Dit geeft een besparing van f 3100. Wanneer aan elke predikant die een combinatie gaat verzorgen f 100 meer wordt uitbetaald geeft dit een besparing van f 2700.

Resten nog de 62 plattelandspredikanten (exclusief Sint Maartensdijk en Scherpenisse). Wanneer allen een traktementsverbetering van f 100 ontvangen betekent dit een toename van de uitgaven van 62 maal f 100 of wel f 6200. Verminderd met de besparing van f 2700 hierboven genoemd wordt dat f 3500. Dit bedrag kan dan komen uit de besparingen in de steden.

Traktementsverbetering in de steden

Er is geen gewest waar de steden zo overladen zijn met predikanten als Zeeland. Daarom kan hier zeker herverdeling plaatsvinden, zoals wordt voorgesteld in de rechterkolom.

Middelburg

13000 herv., 10 pred.,
6 kerken (tot 1805 12 pred.).
Traktement is exclusief kindergeld
als volgt samengesteld:
f 600 basistraktement.
f 150 / 135 toeslag.
f 260 huishuur.
f 200 door afschaffing van twee
predikantsplaatsen.

---

f 1210

10 nog te veel, volstaan kan worden
met 7, maar men late er 8 en geve een
ieder *f* 300 meer, waardoor het trakte-
ment komt op *f* 1500.

Vlissingen

4850 herv., 7 pred., 3 kerken.
Traktement *f* 950 plus kindergeld.

3 predikantsplaatsen opheffen, het
traktement brengen op *f* 1400,
besparing *f* 1050.

Zierikzee

4500 herv., 5 pred., 2 kerken.
Traktement *f* 900.

2 predikantsplaatsen opheffen, het
traktement brengen op *f* 1300,
besparing *f* 600.

Goes

3140 herv., 4 pred., 2 kerken.
Traktement *f* 900.

2 predikantsplaatsen opheffen, het
traktement brengen op *f* 1200,
besparing *f* 1200.

Veere

1900 herv., 4 pred., 2 kerken.
Traktement *f* 900.

2 predikantsplaatsen opheffen, het
traktement brengen op *f* 1200,
besparing *f* 1200.

Brouwershaven

690 herv., 2 pred., 1 kerk.
Traktement *f* 800.

1 predikantsplaats opheffen, het
traktement brengen op *f* 1000,
besparing *f* 600.

Tholen

1500 herv., 2 pred., 1 kerk.
Traktement *f* 850.

1 predikantsplaats opheffen, het
traktement brengen op *f* 1200,
besparing *f* 500.

Uitgespaard wordt dan in:

Vlissingen	<i>f</i> 1050
Zierikzee	<i>f</i> 600
Goes	<i>f</i> 1200
Veere	<i>f</i> 1200
Brouwershaven	<i>f</i> 600
Tholen	<i>f</i> 500
Totaal	<hr/> <i>f</i> 5150

Verminderd met *f* 3500 voor verhoging van de traktementen van de plattelandspre-

dikanten (zie boven) geeft dit een besparing van *f* 1650.
 Gezien het voordeel voor 's Lands kas moet dit voorstel zo spoedig mogelijk worden uitgevoerd.

Franse predikanten

Middelburg

300 zielen, 3 pred.
 Traktement *f* 1000,
 één heeft *f* 1200.

1 predikantsplaats opheffen, het
 traktement brengen op *f* 1500.
 Winst *f* 200.

Vlissingen

300 zielen, 2 pred.
 Traktement 1e pred. *f* 1000,
 2e pred. *f* 900.

1 predikantsplaats opheffen,
 het traktement brengen op *f* 1400.
 Winst *f* 500.

Zierikzee

25 zielen, 2 pred.
 Traktement *f* 850.

1 predikantsplaats opheffen,
 het traktement brengen
 op *f* 1300. Winst *f* 400.

Veere

25 zielen, 1 pred.
 Traktement *f* 750.

Plaats opheffen.
 Winst *f* 750.

Goes

30 zielen, 2 pred.
 Traktement *f* 900.

1 predikantsplaats opheffen.
 Winst *f* 900.

Tholen

20 zielen, 1 pred.
 Traktement *f* 900.
 Dit geeft een besparing van *f* 3650.

Plaats opheffen.
 Winst *f* 900.

Engelse predikanten

Middelburg

106 zielen, 1 predikantsplaats, traktement *f* 1000.
 Moet vermeerderd worden met *f* 500.

Vlissingen

220 zielen, 1 predikantsplaats, traktement *f* 1100.
 Moet vermeerderd worden met *f* 400.
 Deze *f* 900 komen uit het Waalse overschot.

Besparingen op Nederduitse predikantsplaatsen	<i>f</i> 1650
Op Waalse plaatsen <i>f</i> 3650 min <i>f</i> 900 voor Engelse plaatsen	<i>f</i> 2750
Totaal besparingen	<i>f</i> 4400

Op te heffen predikantsplaatsen:

Nederduitse:

In steden	13
In dorpen	5
Franse	8
Totaal	26

UTRECHT¹⁰

Totaal aantal zielen	108.316
Hervormden	61.294
Aantal predikanten:	
Nederduitse	82
Waalse	2
Engelse	1
Steden	23
Dorpen	42

Er zijn 11 plaatsen met minder dan 200 zielen, die in termen van combinatie vallen.

Inkomsten predikanten

In Utrecht zijn indertijd de goederen door de Staten onder beheer genomen. Hierdoor is de uitbetaling der traktementen sterk gecentraliseerd en de omvang geüniformeerd. Tot 1795 vond de uitbetaling plaats op het geestelijk kantoor. Door toevallige omstandigheden is deze uitbetaling terechtgekomen bij de domeinen.

In dit gewest zijn de geestelijke goederen altijd beschouwd als nationaal bezit en daarmee ook als eigendom van de Staten.

Inkomsten ten plattelande

Uit 's Lands kas:

- f 500 gewoon plus f 100 buitengewoon, totaal f 600.
- Vrije pastorie of f 70 à f 80 huishuur.
- Kindergeld bij 3 kinderen f 50, bij 5 kinderen f 100 zolang zij minderjarig zijn.
- Combinatietraktement f 50 à f 75.
- Classicaal geld f 3 tot f 45.

Van elders:

- Uit de kerkenkas: brandgeld¹¹ en vergoeding voor de avondbeurten.
- Uit de dorpskas: kerkvisitatiegelden.
- Vrijdom van dorps- en hier en daar van andere lasten.

N.B.

Deze vrijdom van lasten is met de invoering van het nieuwe belastingsysteem op 1 januari 1806 verloren gegaan.

---

¹⁰ NA Dep. Ered. inv. 135/119.

¹¹ Bedoeld wordt de brandstofvergoeding.

Men kan vaststellen dat alle predikanten van het platteland van Utrecht met minimaal 200 zielen een totaal inkomen hebben van *f* 700 à *f* 800.

Drie dorpen wijken hiervan af:

Baambrugge	Benschop
<i>f</i> 380 van het Land,	<i>f</i> 600 traktement en
<i>f</i> 245 traktement en	<i>f</i> 20 classicaal (beide uit domeinen)
<i>f</i> 8 classicaal (beide uit een kerkenfonds)	
<i>f</i> 653	<i>f</i> 620

Loenen

f 700 traktement en vrije pastorie (wordt betaald door het kantoor Delft en de ambachtsheer).

Inkomsten in de steden

Dit onderwerp wordt behandeld bij het hoofdstuk verbetering in de steden.

Gemeenten ten plattelande met minder dan 200 zielen

1. Bunnik, thans gecombineerd met Vechten, Rhijnauwen, Amelisweerd en			
Maarschalkerweerd	112	Behalve kindergeld en pastorie	<i>f</i> 600
2. Hagestein	118	„	<i>f</i> 600
3. Cothen	84	„	<i>f</i> 620
4. Odijk	75	„	<i>f</i> 600
5. Schalkwijk	114	„	<i>f</i> 616
6. Tull en 't Waal	98	„	<i>f</i> 664
7. Uithoorn	93	„	<i>f</i> 600
8. Vinkenveen	155	„	<i>f</i> 600
9. Vleuten	90	„	<i>f</i> 600
10. Werkhoven	109	„	<i>f</i> 624
11. De Meern	116	„	<i>f</i> 678
Totaal			<i>f</i> 6222

De helft van deze som is bij combinatie te winnen, behalve dan nog de besparingen op de pastorie- en kindergelden. Wel moet hiervan *f* 100 worden afgetrokken per predikant, die een combinatie verzorgt.

Gecombineerd zouden kunnen worden:

Odijk met Bunnik, Werkhoven en Houten (175) of met Driebergen (445).

Tull en 't Waal met Schalkwijk of Heeswijk (442).

Hagestein wegens de Lek met een Hollandse of Gelderse plaats.

Schalkwijk met Tull en 't Waal of Houten.

Cothen met Neerlangbroek (424).

De Meern met Vleuten of Harmelen (194).

Vleuten met De Meern.

Uithoorn met Thamen (358).

Verbetering in de steden

Utrecht

33.494 zielen, waarvan 20.704 herv.,
12 pred. en 2 professoren, die samen
één predikantsplaats vervullen,
7 kerken.

Traktement *f* 1500 uit de Landskas.
Geén pastorie of kindergeld.

9 is voldoende, uitgespaard wordt
dan $3 \times f 1500 = f 4500$.

Het traktement van de anderen
verhogen tot *f* 1800.

Dit betekent een vermeerdering van de
uitgaven van $9 \times f 300 = f 2700$.

Uitgespaard wordt *f* 4500 min *f* 2700
is *f* 1800.

Hiermee kan direct begonnen worden.

Amersfoort

8500 zielen waarvan 4835 herv.,
3 pred., 2 kerken.

Traktement *f* 1000 uit de stadskas.

Voor waarneming in Leusden *f* 58
elk en in deze betrekking gewoon
kindergeld, echter geen pastorie.

Dit moet zo blijven en de jaarwedde
met *f* 300 vermeerderen of wel met
 $3 \times f 300 = f 900$.

Rhenen

1782 zielen, waarvan 1718 herv., 2 pred
Traktement:

Oudste *f* 650 van 't Land.

f 250 van de stad.

f 900

1 plaats opheffen, wanneer men *f* 100
meer betaalt spaart men *f* 700 uit.

Jongste *f* 150 van 't Land.

f 650 uit kerkelijke goederen.

f 800

Beiden plus pastorie, 100 ton turf
en *f* 20 classicaal.

IJsselstein

2531 zielen, waarvan 1322 herv., 2 pred.

Traktement *f* 992 waarvan *f* 829 uit

de domeinen, *f* 156 uit de stadskas

en *f* 7 uit de kerkenkas.

1 plaats opheffen, traktement verhogen
tot *f* 1200.

Uitgespaard wordt dan *f* 784.

Wijk bij Duurstede

1650 zielen, waarvan 622 herv., 2 pred.

Traktement: Oudste *f* 800.

Jongste *f* 700.

Betaald door Land, stad, uit kerkelijke
goederen en algemene middelen.

1 plaats opheffen, traktement verhogen
tot *f* 1200.

Uitgespaard wordt dan *f* 300.

Montfoort

1330 zielen, waarvan 435 herv., 2 pred.

Traktement:

Oudste f 920 plus pastorie.

Jongste f 910.

Betaald uit de gequalificeerde goederen behorende aan de kerk van Montfoort.

1 plaats opheffen, traktement brengen op f 1100.

Verder is er niets van te zeggen, wegens de herkomst van de goederen.

Besparingen en combinaties

1. Totaal zou in dit gewest bespaard kunnen worden inclusief kindergelden en pastorieën ca f 8000, waarmee men de Utrechtse stadspredikanten zou kunnen helpen.
2. Bepaald zou moeten worden welke predikantsplaatsen ten plattelande opgeheven dienen te worden met daarbij de wijze van combinatie.
3. De predikanten op gecombineerde standplaatsen dienen f 100 boven het gewone salaris te ontvangen.
4. De traktementen in de steden dienen inclusief pastorie als volgt geregeld te worden: Utrecht f 1800, Amersfoort f 1400 en de kleine steden f 1200.
5. Ook moet bepaald worden welke plaatsen in de steden gecombineerd kunnen worden.
6. Er moeten schikkingen komen om in Utrecht niet langer in zeven kerken te preken.
7. Een regeling moet getroffen worden hoe bij een combinatie te handelen met de kerk- en diaconiegoederen.

Franse en Engelse predikanten

Utrecht

Frans: 340 zielen, 2 pred.

Traktement:

Oudste f 1600

Jongste f 1280

1 is voldoende, traktement vaststellen op f 1800, uitgespaard kan worden f 1080.

Engels: 42 lidm., sedert 1794 vacant.

Traktement f 640 van de provincie en f 500 van de stad. Totaal f 1140.

Is reeds opgeheven.

Resultaat:

Op te heffen predikantsplaatsen:

Nederduitse:

In dorpen 5

In steden 7

Franse 1

Totaal 10

Besparingen

f 8000

f 1080

f 9080

Algemene opmerkingen

Zielen	164.000
Hervormden	134.000
Dissenters	30.009
Predikanten	210 en veel combinaties.

Inkomsten der predikanten

In dit gewest zijn geen geestelijke kantoren. De pastorie- en kerkgoederen zijn bij de plaatselijke gemeenten gebleven. Wel zijn er door het Land kloostergoederen overgenomen en verkocht ten bate van 's Lands kas. Een aantal pastoralia zijn later overgenomen door het Land. Betalingen geschieden uit 's Lands kas en pastoralia.

Inkomsten op het platteland

Daar de opbrengst uit de pastoralia in vele gevallen niet voldoende was, hebben de Staten van Friesland in de jaren 1748, 1762, 1764 en 1765 schikkingen getroffen met de volgende strekking:

Alle pastoralia die voor het predikantstraktement minder opbrachten dan *f* 500 konden bij vrijwillig contract aan het Land worden overgedragen, waarbij het Land zich garant stelde voor die *f* 500. Dit betrof 97 plaatsen. Het traktement werd in 1794 vastgesteld op *f* 600.

De inkomsten op het platteland komen dus uit twee bronnen:

1. De 97 plaatsen, die het contract met het Land hebben afgesloten, ontvangen het traktement dus uit 's Lands kas. Dit bedraagt *f* 600 met vrije pastorie en hier en daar een toelage uit de kerkenkas en af en toe een legaat. De toelagen zijn op twee plaatsen aanzienlijk: Lemmer *f* 600 uit collecten, Gorredijk *f* 500 uit de gemeente, verder nog Ureterp *f* 200 (Floreenkas *f* 50 en gemeente *f* 150).
2. Plaatselijke pastoralia, bestaande uit:
huizen, landerijen, obligaties, renten van kapitalen en de opbrengst van de zitplaatsenverhuur in de kerk, dopen (beloning) en de opbrengst van floreenplichtigen.

In de dorpen van Het Bilt worden de predikanten geheel onderhouden door de floreenplichtigen.

Bij decreet van de Staten van Friesland van 25 juli 1796 moest een zeker gedeelte van de reële waarde der landerijen tegen een rente van 3½ % als obligatielening worden afgestaan aan het Land. Het betrof de heffing op de zogenoemde corporagoederen. Wanneer daardoor de inkomsten van de predikanten zouden teruglopen¹³ zouden de Staten het ontbrekende onder de naam 'deficittractementen' bijpassen.

Conclusie

Men moet dus oppassen wanneer men in de tabellen leest dat de bron van de tractementen deels pastoralia, deels 's Lands kas is. Immers uit 's Lands kas kan daarom ook wel betekenen: uit de pastoralia.

¹² NA Dep. Ered. inv. 135/120.

¹³ Zie hiervoor: Den Ouden, *Patriottenbewind*, p. 100vv.

Opbrengst uit de pastoralia

Minder dan de helft der dorpen *f* 650 tot *f* 800 plus pastorie.

Meesten *f* 1000 tot *f* 1200.

Sommige *f* 1300 tot *f* 1600.

Marrum en Nijkerk zelfs *f* 1800.

Het beheer

Het beheer der pastoralia geschiedt in sommige gemeenten door de predikant, in andere door de kerkvoogden, die dan het traktement aan de predikant uitbetalen. De kerkvoogden ontvangen dan voor hun beheer een beloning, wat nadelig kan zijn voor de predikanten. Dit is o.a. het geval in Pingjum en Witmarsum.

't Slechtst eraan toe is de predikant van Schiermonnikoog. Zijn traktement is *f* 350 van grondeigenaren, plus *f* 100 van de ingezetenen.

Inkomsten steden

In de Friese steden worden de predikanten geheel of gedeeltelijk door de stad betaald, 's Lands kas geeft iets of niets.

Verbeteringen ten plattelande

Omdat in dit gewest in verreweg de meeste gevallen de predikanten hun inkomsten uit pastoralia ontvangen is het ondoenlijk hier maatregelen te treffen. Combinaties zijn hier door de Staten niet op te leggen.

Er zijn 29 plaatsen met minder dan 200 zielen, die men combinabel acht. Deze plaatsen behoren, wat de traktementsopbouw betreft, zowel tot de ene als tot de andere groep.

In zes gevallen kan het gouvernement absoluut niets doen. Er resten er dan nog 23, maar heeft het gouvernement wel het recht combinaties op te leggen? Immers de pastoralia zijn in de jaren 1748-1765 overgedragen onder uitdrukkelijke voorwaarde dat met name aan de betrokken lokale gemeenten *f* 500, later *f* 600 zou worden uitbetaald.

“Welke knappe Fries weet hier een oplossing voor?”, zo tekent Janssen hierbij aan.

Verbetering in de steden

Het volgende wordt voorgesteld:

Leeuwarden

12502 herv., 6 pred., 3 kerken.

Traktement *f* 1200.

(*f* 1100 van de stad, *f* 100 van het Land)

Blijft 6 pred., traktement

verhogen tot *f* 1400.

Harlingen

5441 herv., 4 pred., 2 kerken.

Traktement *f* 1000 uit de stadskas.

1 plaats opheffen, traktement

verhogen tot *f* 1300.

Winst voor het Land *f* 100.

<i>Sneek</i> 3468 herv., 2 pred., 2 kerken. Traktement f 1250 uit de stadskas der geestelijke goederen.	Blijft 2 pred., traktement zo laten.
<i>Franeker</i> 3074 herv., 2 pred., 1 kerk. Traktement f 900 uit de stadskas.	Blijft 2 pred., traktement ver- hogen tot f 1200.
<i>Dokkum</i> 2542 herv., 2 pred., 1 kerk. Traktement f 800 uit de stadskas, die door 't Land hiervoor gesubsidieerd wordt met f 700.	Blijft 2 pred., traktement ver- hogen tot f 1000, met pastorie.
<i>Workum</i> 2101 herv., 2 pred., 1 kerk. Traktement f 1275, w.o. huishuur. (f 775 uit 't stads geestelijk kantoor plus f 500 van gemeenteleden).	Alles zo laten.
<i>Bolsward</i> 1909 herv., 2 pred., 2 kerken. Traktement f 900 van de stad plus pastorie.	Blijft zo, traktement brengen op f1000 met pastorie.
<i>Hindeloopen</i> 1050 herv., 2 pred., 1 kerk. Traktement: Oudste f 700 met pastorie, jongste f 650. Stad betaalt f 800, Land f 550.	Wordt 1 pred., traktement bren- gen op f 1000 met pastorie. (Winst voor het Land f 350)
<i>IJlst</i> 865 herv., 1 pred., 1 kerk. Traktement f 900. Land betaalt f 600, stad f 200, uit kerkelijke goederen f 100.	Blijft 1 pred., traktement bren- gen op f 1000.
<i>Stavoren</i> 768 herv., 2 pred. Traktement f 700. Het Land subsidieert met f 225, totaal f 925.	1 plaats opheffen, traktement brengen op f 1000. Winst voor het Land f 575?
<i>Sloten</i> 530 herv., 1 pred., 1 kerk. Traktement f 1000. Het Land betaalt hiervan f 325, de stad f 275, de gemeente f 400.	Alles zo laten.

Makkum en Cornwerd

1090 herv., 2 pred., 2 kerken.

Traktement:

Oudste *f* 700 uit 's Lands kas met pastorie.

Jongste *f* 600 uit de opbrengst van het klein gemaal te Makkum.

1 plaats opheffen, traktement brengen op *f* 1000.

Winst voor het Land *f* 300.

Resultaat

Er bij moet komen voor:

Leeuwarden *f* 1200

Franeker *f* 600

Dokkum *f* 400

Bolsward *f* 200

IJlst *f* 100

Totaal *f* 2500

Tekort: *f* 2500 - *f* 1225 = *f* 1275

Over is uit drie op te heffen plaatsen:

Hindeloopen *f* 350

Stavoren *f* 575

Makkum *f* 300

Totaal *f* 1225

Conclusie

Hier komt men dus geld tekort. In tegenstelling tot enkele andere gewesten zoals Utrecht, Gelderland en Zeeland geven de verbeteringen in de steden geen voordelig saldo voor het platteland. Wellicht kunnen combinaties op het platteland nog iets opleveren.

Franse plaatsen

Leeuwarden

200 zielen, 1 pred.

Traktement *f* 1723 (*f* 1200 traktement, *f* 300 synode, *f* 223 huishuur en brand, alles uit 's Lands kas).

Traktement te hoog in vergelijking met Nederduitse predikanten.

Franeker

Bijna geen gemeente, sedert 1796 vacant.
Traktement *f* 600 van het Land met pastorie.

Deze *f* 600 gebruiken voor het herstel van de hoogleraarszetel.

OVERIJSSEL¹⁴

Inwoners 130.000

Hervormden 87.000 of tweederde

Dissenters 43.000 of eenderde

Predikanten:

Nederduitse 84

Franse 3

---

¹⁴ NA Dep. Ered. inv. 135/121.

De 84 Nederduitse staan in 62 standplaatsen
bestaande uit:

- 2 gemeenten met 5 predikanten,
- 1 gemeente met 4 predikanten,
- 11 gemeenten met 2 predikanten,
- 48 gemeenten met 1 predikant.

Fondsen waaruit het predikantstraktement betaald wordt

Evenals in Gelderland is er in Overijssel verschillend gehandeld met de plaatselijke geestelijke goederen. In de steden en op het platteland zijn nog goederen waarvan de opbrengst dient om de predikanten te betalen.

Het traktement in deze provincie komt uit de volgende bronnen:

1. De departementale of provinciale kas.
Enige predikanten worden hieruit geheel betaald. Bijna allen ontvangen een groter of kleiner bedrag uit dit fonds.
2. De geestelijke goederen, daaronder begrepen:
  - a. De klooster- en kapittelgoederen, die sommige steden toebehoren of onder speciale administratie zijn gebracht (b.v. Sipculo).
  - b. Eigenlijke pastoriegoederen, die beheerd worden door de predikant zelf of door een administrateur, die daaruit de predikant betaalt. Zij bestaan uit:
    - Wei- en bouwland.
    - Huren en pachten van huizen en landerijen.
    - Opbrengsten in natura: rogge, gerst, boekweit, vlas, boter en hoenders waarvan sommige speciale namen hebben, zoals miskoren, driestuiversgeld en meipenningen.
    - Opbrengsten in geld: tienden en thijnzen, interesten en renten van obligaties.
3. Verschillende andere kassen:
  - a. Politieke kassen van de steden en de ambachtsheren.
  - b. Kerkelijke kassen (collecten) en armenfondsen.
  - c. Bijdragen van gemeenteleden.

Alleen in Enschede komt het traktement van de jongste predikant uit nog een ander fonds. Deze is namelijk rector van de Latijnse school.

Inkomsten der predikanten in de voornaamste steden

Zwolle

15.308 zielen, 11.012 herv., 5 pred., 3 kerken. Een Waalse predikant voor 45 lidmaten.
Inkomsten van de

1. Nederduitse predikanten :
  - Vrijdom van stedelijke belasting.
  - f 1082 uit de stedelijke geestelijke goederen (f 1052 traktement plus f 30 emolumenta).
2. Waalse predikant:
  - Vrijdom van stedelijke belasting.
  - f 600 uit de stedelijke geestelijke goederen, plus f 124 uit de departementale (provinciale) kas en f 100 synodegeld.

Deventer

9.465 zielen, 7.242 herv., 5 pred., 3 kerken. Eén Waalse predikant voor 250 zielen, waaronder 50 lidmaten; de gemeente is sedert lang vacant.

De 5de predikantsplaats is eveneens reeds lang vacant.

Inkomsten van de

1. Nederduitse predikanten:

f 1096 uit stadskas.

(*f* 900 traktement, *f* 196 emolumenta bestaande uit huishuur en meigeld).

2. Waalse predikant:

f 675 (*f* 550 uit de stadskas en *f* 125 uit de departementale kas) plus *f* 100 uit kerkcollectenkas der gemeente en *f* 100 synodegeld.

Kampen

6.214 zielen, 5.199 herv., 4 pred., 3 kerken. Eén Waalse predikant voor 150 zielen.

Inkomsten van de

1. Nederduitse predikanten:

f 1022 van de stad (*f* 1006 traktement en *f* 16 emolumenta).

2. Waalse predikant:

f 762 (*f* 128 uit de departementale kas, *f* 634 deels uit stadskas deels uit kerkelijke kas, waaronder *f* 550 gewoon stadstraktement).

Inkomsten der predikanten van de kleine steden en ten plattelande

Het gewone traktement bedraagt *f* 550, dat echter genoten wordt door een minderheid. De meerderheid ontvangt het traktement vanuit de pastoralia.

Op een aantal plaatsen bestaat de opbrengst der pastoralia uit natura: rogge, tarwe, gerst, boekweit en haver. Om het reële inkomen te weten is het nodig een berekening te maken ten aanzien van maat en prijs.

Volgens officiële opgave van de landsadministratie, waar zodanige betaling ook plaatsvindt, geldt de volgende tabel:

MAAT

Eén last bevat

In Gelderland:

te Nijmegen	18 mudden
te Arnhem	22 mudden
te Zutphen	27 mudden

In Overijssel:

in Twente	22 mudden
te Deventer	26 mudden
te Steenwijk	96 schepels
te Zwolle	100 schepels
te Kampen	108 schepels

<i>In Friesland</i>	38 loopensen
---------------------	--------------

In Groningen en Drenthe

33 mudden

In Amsterdam

27 mudden, elk van 4 schepels
dus 108 schepels, zoals in Kampen

PRIJS

De laatste jaren was de graanprijs laag. Er is nog geen uitzicht op verbetering. Men houdt de marktprijs van Schiedam aan en wel die van 10 augustus 1806.

De prijs van een last rogge is *f* 300. In evenredigheid hiermee is de prijs van de tarwe *f* 360, gerst en boekweit *f* 240 en haver *f* 160.

Zo komt men dan tot de volgende waardetabel:

		Tarwe	Rogge	Gerst/Boekweit	Haver
Nijmegen	18 mud/1 last	<i>f</i> 20	<i>f</i> 16½ circa	<i>f</i> 13 ruim	<i>f</i> 9 bijna
Arnhem/Twente	22 mud/1 last	<i>f</i> 16 ruim	<i>f</i> 14 bijna	<i>f</i> 11 bijna	<i>f</i> 7 ruim
Deventer	26 mud/1 last	<i>f</i> 14 bijna	<i>f</i> 11½ circa	<i>f</i> 9 ruim	<i>f</i> 6 ruim
Amsterdam/Zutphen	27 mud/1 last	<i>f</i> 13 ruim	<i>f</i> 11 ruim	<i>f</i> 9 bijna	<i>f</i> 6
Groningen/Drenthe	33 mud/1 last	<i>f</i> 11 bijna	<i>f</i> 9 circa	<i>f</i> 7 ruim	<i>f</i> 5 bijna
Friesland	36 loopensen/ 1 last	<i>f</i> 10	<i>f</i> 8 ruim	<i>f</i> 6½ ruim	<i>f</i> 4½ circa
Steenwijk	96 schepels/ 1 last	<i>f</i> 4 bijna	<i>f</i> 3 ruim	<i>f</i> 2½ ruim	<i>f</i> 2 bijna
Zwolle	100 schepels/ 1 last	<i>f</i> 3½ ruim	<i>f</i> 3	<i>f</i> 2½ bijna	<i>f</i> 1½ ruim
Kampen/Amsterdam	108 schepels/ 1 last	<i>f</i> 3½ bijna	<i>f</i> 3 bijna	<i>f</i> 3 bijna	<i>f</i> 1½ ruim

De predikanten hebben over het algemeen een vrije woning of pastorie van de steden, plaatsen, heerlijkheden, collatoren, kerk en vicariën.

Inkomsten standplaats met twee predikanten

Classis Deventer, Kwartier Twente

Almelo

4545 zielen, 2128 herv.

Traktement:

Oudste predikant

f 550 uit pastoralia.

Jongste predikant

f 250 departementale kas.

f 172 stadskas.

f 87 ambtsgericht.

f 509

Zij delen samen de opbrengst van

5 mud rogge á *f* 14 is *f* 70

24 mud haver á *f* 8 is *f* 192

f 262

Ieder ontvangt hiervan de helft of *f* 131.

De oudste predikant ontvangt *f* 550 plus *f* 131 is *f* 681.

De jongste predikant ontvangt *f* 509 plus *f* 131 is *f* 640.

Enschede

6572 zielen, 4461 herv.

Traktement:

Oudste predikant ontvangt	Jongste predikant ontvangt
<i>f</i> 250 departementale kas.	<i>f</i> 380 als rector Latijnse school.
<i>f</i> 94 stadskas.	<i>f</i> 58 van oudste predikant.
<i>f</i> 50 erfpacht.	<i>f</i> 150 departementale kas.
<i>f</i> 100 karspelmarkten.	<i>f</i> 100 koren- en hoendergeld.
<i>f</i> 97 tienden.	<i>f</i> 28 opbrengst van 2 mud rogge á <i>f</i> 14 per mud.
<i>f</i> 20 uitgangen.	
<u><i>f</i> 611</u>	<u><i>f</i> 716</u>

Hiervan keert hij aan de jongste uit *f* 58.

De oudste ontvangt *f* 611 min *f* 58 is *f* 553.

De jongste ontvangt *f* 716.

Oldenzaal

2100 zielen, 384 herv.

Traktement:

Oudste predikant	Jongste predikant
<i>f</i> 500 departementale kas.	<i>f</i> 250 departementale kas.
<i>f</i> 196 opbrengst van 14 mud rogge uit pastoralia van kerk- en kapittelgoederen van Oldenzaal.	<i>f</i> 250 uit klooster.
<i>f</i> 20 erfpacht op uitgangen huizen.	
<u><i>f</i> 716</u>	<u><i>f</i> 500</u>

Ootmarsum

1108 zielen, 524 herv.

Traktement:

Oudste predikant.	Jongste predikant
<i>f</i> 411 departementale kas.	<i>f</i> 445 departementale kas.
<i>f</i> 27 landhuur en uitgangen.	<i>f</i> 266 opbrengst 19 mud rogge á <i>f</i> 14.
<i>f</i> 364 opbrengst 26 mud rogge á <i>f</i> 14.	<i>f</i> 25 hoenders.
<i>f</i> 5 opbrengst gerst.	<i>f</i> 21 uitgangen.
<u><i>f</i> 807</u>	<u><i>f</i> 757</u>

Bovendien ontvangen zij beiden respectievelijk nog *f* 412 en *f* 304 winders slecht vlas, waarvan de prijs moeilijk te bepalen is.

Delden

4483 zielen, 1613 herv.

Traktement:

Oudste predikant

f 50 departementale kas.

f 180 uit vicarieën.

f 420 uitgangen uit het Gericht Delden
en het huis Delden 30 mud rogge
á f 14: f 420.

f 40 hoendergeld.

f 76 tienden.

f 160 pachten landerijen.

f 926

Jongste predikant

f 250 departementale kas.

f 90 huis Twickel.

f 169 uit vicariën.

f 509

Goor

1382 zielen, 1049 herv.

Traktement:

Oudste predikant

f 535 departementale kas.

f 60 hooi- en bouwland.

f 595

Jongste predikant

f 460 departementale kas.

f 50 stad.

f 510

Verder nog 32 schepels (8 mud) zaad als uitgang van een hoeve, prijs? Geen pastorie.

Classis Zwolle, Kwartier Salland

Hasselt

1063 zielen, 1013 herv.

Traktement:

Oudste predikant

f 650 stadskas.

Jongste predikant

f 650 stadskas.

N.B. In 1593 werden 18 morgen land onder Mastenbroek overgedragen aan de stad
met een opbrengst van f 300

Classis Steenwijk en Vollenhoven, Kwartier Vollenhoven

Steenwijk

2438 zielen (inclusief Gerigt), allen herv.

Traktement:

Oudste predikant

f 750 traktement uit kapittelgoederen.

f 70 huishuur van de stad.

f 300 departementale Kas.

f 820

Jongste predikant

f 450 traktement uit kapittelgoederen.

f 70 huishuur uit goederen van de stad.

f 820

Blokzijl

2406 zielen (inclusief Gerigt), 1655 herv.

Traktement:

Oudste predikant

f 550 uit departementale kas.

f 115 huishuur.

f 665

Jongste predikant

f 550 uit departementale kas.

f 115 huishuur.

f 665

Zwartsluis

2120 zielen, allen herv.

Traktement:

Oudste predikant

f 550 departementale kas.

f 75 tweede kerkezakje.

f 625

Beiden genieten vrij haardbrand.

Jongste predikant

f 510 departementale kas.

f 50 armenkas.

f 75 tweede kerkezakje.

f 635

Vollenhoven

1976 zielen, 1843 herv.

Traktement:

Oudste predikant

f 350 departementale kas.

f 450 kerkelijke goederen.

f 116 toelage.

f 916

Jongste predikant

f 350 departementale kas.

f 450 kerkelijke goederen.

f 116 toelage.

f 916

Hieruit blijkt:

1. De inkomsten van de predikanten in gemeenten met twee standplaatsen bedragen *f* 500 tot *f* 900. Alleen in Enschede heeft de jongste predikant als rector minder.
2. Allen hebben pastorieën behalve in Steenwijk, Blokzijl en de jongste in Goor.
3. De departementale kas betaalt een bedrag uit van *f* 50 tot *f* 550 per predikant. Niets ontvangen hieruit de oudste predikanten van Almelo, Hasselt en Steenwijk.
4. Het overige komt uit de kerkelijke goederen, kerkelijke bijdragen en stedelijke kassen.

Inkomsten op standplaatsen met één predikant

Het betreft 48¹⁵ predikanten te verdelen in 3 groepen:

Groep 1. 26¹⁵ predikanten ontvangen *f* 550 uit de departementale kas plus min of meer aanzienlijke bijdragen van elders.

Groep 2. 8 predikanten ontvangen een toelage van *f* 100 tot *f* 500 uit de departementale kas.

Groep 3. 4 predikanten ontvangen niets uit de departementale kas, alles komt van elders.

---

¹⁵ Dit getal door Janssen genoemd moet zijn 25.

Groep 1.

Hierin onderscheidt men drie soorten:

- a. Zij die alleen *f* 550 ontvangen uit de departementale kas en verder geen inkomsten hebben.
- b. Zij die *f* 550 ontvangen uit de departementale kas en een gering inkomen hebben van elders.
- c. Zij die *f* 550 ontvangen uit de departementale kas en een aanzienlijk bedrag van elders.

Onder a. vallen 12 predikanten.

Classis Deventer
Diepenheim 529 herv.

Classis Kampen
Wilsum 347 herv.
Mastenbroek (met *Windesheim* samen) 2748 herv.

Classis Zwolle
Ommen 2169 herv.
Windesheim (zie *Mastenbroek*)
Hellendoorn 1600 herv.
Raalte 920 herv.
Den Ham
Gramsbergen 400 herv.
Heemse 800 herv.
Dalfsen 2100 herv.

Classis Steenwijk en Vollenhoven
Giethoorn 500 herv.

Onder b. vallen 10 predikanten. De geringe bijdragen komen uit de geestelijke goederen of plaatselijke landerijen. Met de opbrengst hiervan bedraagt het traktement *f* 600.

Classis Deventer
Holten 1863 herv.
Bathmen 1056 herv.
Wezep en Olst 1648 herv.

Classis Kampen
IJsselmuiden 1115 herv.
Kampereiland 444 herv.

Classis Zwolle
Wijhe 1678 herv.
Heino 554 herv.
Nieuwleusen 950 herv.
Avereest 280 herv.
Rouveen 1041 herv.

Onder c. vallen 3 predikanten.

Classis Kampen

Ens en Emmeloord 200 herv.

Ontvangt boven de *f* 550 van het departement nog *f* 100 extra voor de combinatie uit de thesaurier van de stad Amsterdam.

Kamperveen 440 herv.

Ontvangt boven *f* 550 van het departement nog eens *f* 200 uit pastorieland behorend aan het departement Overijssel. Verder nog *f* 69 of de halve pacht van een erve van het dorp, totaal dus *f* 819.

Classis Zwolle

Hardenberg 2200 herv.

Boven de *f* 550 komt nog eens *f* 300 uit de gemeente, totaal dus *f* 850.

Groep 2.

Hieronder vallen 18 predikanten

Classis Deventer

Rijssen 700 herv.

f 275 departementale kas.

f 331 miskoren, uitgaven, pachten, tienden.

f 606

Borne 385 herv.

f 100 departementale kas.

f 350 huur kerkland.

f 450

Hengelo 973 herv.

f 250 departementale kas.

f 250 collator.

f 500

Losser 152 herv.

f 250 departementale kas.

f 350 opbrengst van land, tienden, uitgaven en pastorierogge
_____ (7 mud á *f* 14).

f 600

Denekamp 190 herv.

f 225 departementale kas.

f 386 landhuur.

f 611

Tubbergen 58 herv.

f 275 departementale kas.

f 525 landhuur.

f 800

Weerselo 103 herv.
f 225 departementale kas.
f 198 rentambt Weerselo.
f 40 een kleine hoeveelheid rogge en gerst.
f 25 rentambt Weerselo als huishuur.
f 488

NB. De predikant moest voor *f* 600 de Wheeme of pastorie overnemen van zijn voorganger en ontvangt daarom *f* 25 huishuur.

Vriezenveen 1664 herv.
f 250 departementale kas.
f 514 circa (daaronder de opbrengst van 31 mud rogge á *f* 14).
f 764

Wierden 463 herv.
f 250 departementale kas.
f 528 uitgaven, tienden, miskoren, landpacht van weilanden en erven, kerkhoenders en rogge (15 mud á *f* 14).
f 778

Enter 1093 herv.
f 515 departementale kas.
f 300 land- en huisbelasting.
f 815

Kolmschaten en Diepenveen 1019 herv.
f 350 departementale kas.
f 250 de stad Deventer hebbende de ambachtsheerlijkheid van Kolmschaten (w.o. *f* 50 huishuur).
f 600

Classis Kampen
Genemuiden 1055 herv.
f 250 departementale kas.
f 600 van de stad.
f 850

Zalck 500 herv.
f 377 departementale kas.
f 350 pastorieland, tienden, uitgaven.
f 727

Classis Zwolle
IJhorst 1150 herv.
f 310 departementale kas.
f 361 huur van erve, rogge (58 schepels á *f* 3) enige huizen, landerijen, en meipenningen.
f 671

Staphorst 1252 herv.
f 200 departementale kas.
f 860 schepels rogge uit de landerijen van ingezetenen (235 schepels á *f* 3), huur van land en weiland.
f 1060 Deze predikant wordt het hoogst bezoldigd.

Classis Steenwijk en Vollenhoven

Kuinre 576 herv.

f 365 departementale kas.

f 286 kerkenkas (w.o. *f* 10 huishuur).

f 12 classicaal.

f 663

Wanneperveen 900 herv.

f 270 departementale kas.

f 346 pachten en uitgangen.

f 616

Blankenham 258 herv.

f 375 departementale kas.

f 110 obligaties toebehorende aan de gemeente.

f 585

Groep 3.

Hieronder vallen vier predikanten.

Classis Deventer

Markelo 1402 herv.

f 560 miskoren, pacht uit hooi- en bouwland aan de gemeente toebehorend.

Haaksbergen 854 herv.

f 900 erven en landerijen, uitgangen, kerkelijke goederen en tienden,

rogge (11 mud á *f* 14),

boekweit (6 mud á *f* 12),

haver (6 mud á *f* 8),

hoenders (74 á 3 stuivers *f* 12).

Classis Steenwijk en Vollenhoven

Steenwijkerwold 578 herv.

f 650 kerkelijke goederen.

Oldemarkt

f 616 pastoriegoederen.

Paaslo

f 180 pastoriegoederen.

Verbeteringen van het traktement

Wanneer billijkheid en staatkunde het mogelijk zouden maken stedelijke, plaatselijke en kerkelijke goederen, fondsen en betalingen in Overijssel ten gunste van het Land te onteigenen om daaruit een algemeen fonds te vormen, zou het zeer gemakkelijk zijn om zonder nadeel van het Land een plan te ontwerpen volgens hetwelk de predikanten in dit departement op een regelmatige en vrij favorabele wijze bezoldigd zouden worden.

Daar dit echter onder de huidige omstandigheden niet mogelijk is, zijn buiten bezwaar van 's Lands kas slechts enkele verbeteringen denkbaar.

De steden

De drie Franse predikantsplaatsen in Deventer en Kampen kunnen worden opgeheven. Eén Franse predikant in Zwolle á *f* 1400 is voldoende voor geheel Overijssel. Voor Deventer geeft dit een winst van *f* 1648 voor de stadskas, voor Kampen eveneens *f* 1572 voor de pastoriegoederen.

Wat de Nederduitse predikanten betreft:

- *Zwolle* heeft er thans 5, dit moet zo blijven. Het traktement van alle 6 moet gebracht worden op *f* 1200 (dit moest eigenlijk *f* 1400 zijn).

Hiervoor is *f* 1065 uit de departementale kas nodig. Voor een deel is dit bedrag te verkrijgen door opheffing van de Waalse plaatsen in Deventer en Kampen. Maar dan is er nog *f* 615 te weinig.

- *Deventer* heeft er thans 5, met 4 kan volstaan worden. Het traktement van 4 moet gebracht worden op *f* 1200. Dit kan gemakkelijk wegens de opheffing van de Waalse plaats van *f* 550 en een Nederduitse van *f* 1096. De verhoging bedraagt 4 maal *f* 104 of *f* 416. Dit geeft een besparing voor de stadskas van *f* 1646 min *f* 416 of *f* 1230.

- *Kampen* heeft er thans 4, met 3 kan volstaan worden. Besparing:

1 Nederduitse plaats	<i>f</i> 1022
1 Franse plaats	<i>f</i> 550
	<i>f</i> 1572

Wanneer men de traktementen van de overige 3 verhoogt tot *f* 1200 geeft dit een besparing voor de stad van ruim *f* 1000.

Standplaatsen met twee predikanten

Eén predikantsplaats opheffen in Oldenzaal, Ootmarssum, Delden, Hasselt, Blokzijl en Vollenhoven. Aannemende dat het minimale traktement behoort te zijn *f* 800 plus vrije pastorie en dat, als dit meer is, dit traktement zo moet blijven, kan men de hieruit voortvloeiende verhogingen door bovengenoemde besparingen realiseren. Verder kan de jongste predikant van Enschede meer ontvangen en is er *f* 615 om Zwolle te helpen.

Standplaats met één predikant

Van de 48 predikantsplaatsen zijn er slechts 4 beneden de 200 zielen: Losser, Denekamp, Tubbergen en Weerselo.

Daar een groot deel van het traktement uit de locale goederen komt en de ligging niet zo gunstig is, is er geen andere mogelijkheid dan deze plaatsen met elkaar te combineren: Losser met Denekamp; wanneer men *f* 75 uit de departementale kas laat bestaan geeft dit een besparing van *f* 400. Tubbergen met Weerselo, besparing *f* 500. Totaal een besparing van *f* 900. Dit is niet veel, maar het kan gebruikt worden om de 12 predikanten die niets meer ontvangen dan *f* 550 alsmede die van Borne, Hengelo, Enter, Kolmschaten en Blankenham een verhoging te geven van *f* 50. De laatste vijf omdat hun inkomsten volgens opgave minder dan *f* 550 schijnen te bedragen.

Resultaat

Op te heffen predikantsplaatsen:		Besparingen netto:
Nederduitse	11	<i>f</i> 1230
Franse	2	<i>f</i> 1000
Totaal	13	<i>f</i> 2230

Overige overheidsuitgaven

Synodale gelden:

Voor 3 Waalse predikanten wordt *f* 300 uitgespaard.

Voor Nederduitse predikanten:

Classis	Deventer	<i>f</i>	645
	Zwolle	<i>f</i>	543
	Kampen	<i>f</i>	395
	Steenwijk	<i>f</i>	426
		<i>f</i>	2009

Op de post synodale gelden wordt dus totaal *f* 2309 uitgespaard.

Verdere uitgaven:

Correspondentiegeld scriba	<i>f</i>	125
Voor de z.g.n 'eerewijn'	<i>f</i>	151 / 19
Voor bijwonen van coetus in Den Haag (sedert Staatsbesluit van 11 aug. 1803)	<i>f</i>	70
	<i>f</i>	2355 / 19

Pensioenen

Emeritaatspensioenen

Wat de pensioenen betreft is er een duidelijk verschil tussen de steden en het platteland. In de steden wordt het emeritaat verleend door de magistraat en worden de emeriti geheel of gedeeltelijk bezoldigd uit de stedelijke kassen. Zwolle betaalt aan 4 emeriti *f* 500 tot *f* 800, Deventer *f* 700, Kampen *f* 800. Van Steenwijk en Hasselt zijn geen voorbeelden voorhanden.

Op het platteland vindt de bezoldiging plaats door de Staten, volgens de bepalingen vastgelegd bij staatsresolutie van 6 april 1770, waarbij tevens een regeling getroffen werd met de opvolger over de bewoning van de pastorie.

Er zijn momenteel 5 weduwen. Zij ontvangen uit de departementale kas *f* 75, het overige komt uit stedelijke kassen en fondsen.

GRONINGEN¹⁶

Groningen is het enige gewest waarvan in het nationaal archief geen enquêteformulieren aanwezig zijn.¹⁷ De aantekeningen van Janssen hierover zijn dan ook summier.

Gegevens:

Zielental	126.440
Hervormden	110.051
Rooms-katholieken	9.448
Predikanten	162, waaronder een Waalse, die zonderling is.

Bij de Reformatie zijn in dit gewest maatregelen genomen die het volgende effect gehad hebben:

1. De grote geestelijke goederen zijn gecentraliseerd.

---

¹⁶ NA *Dep. Ered.* inv. 135/122.

¹⁷ Zij bevinden zich in het NA, Groningen: Gewestelijk bestuur 477.

2. De plaatselijke geestelijke goederen zijn aan de gemeenten gelaten; dat zijn pastoralia, kosterijgoederen, vicariegoederen, te verdelen in drie soorten:
  - a. kerkgoederen voor het onderhoud van kerken, kosterijen en andere kerkelijke zaken,
  - b. pastoralia voor het onderhoud van de predikant,
  - c. kosterijgoederen welke op de meeste plaatsen niet meer dan *f* 100 opbrengen en bestemd zijn voor het onderhoud van de koster / schoolmeester.

Deze goederen worden zeer stellig beschouwd als eigendom van de hervormde gemeenten, zodanig zelfs dat er in 1798 geen aanslag op is gedaan.¹⁸

In de achttiende eeuw bedroeg het traktement *f* 450. Waar dit bedrag niet gehaald werd vond suppletie plaats uit de kloostergoederen.

Groningen (stad) telt 9 predikanten, 5 kerken waaronder 1 Waalse.

Het salaris is als volgt samengesteld:

1. Uit het kantoor der predikanten te Groningen	<i>f</i> 1050 traktement
	<i>f</i> 150 huur
2. Uit diversen (zie onder)	<i>f</i> 162
	<i>f</i> 1362

Die genoemde *f* 162 zijn als volgt samengesteld:

f 378 classicaal uit fondsen van de Martinikerk, de Der Aa-kerk en het kantoor der predikanten,

f 490 wijngeld,

f 600 uit 's Lands kas.

f 1480 totaal gedeeld door 9 is circa *f* 162 per predikant.

Appingedam en Loppersum hebben ieder twee predikanten.

In de volgende gemeenten zijn de traktementen als volgt samengesteld:

Delfzijl	<i>f</i> 924	Loppersum	<i>f</i> 535
Hoogezand	<i>f</i> 650	Ten Boer	<i>f</i> 591
Nieuwe Pekela	<i>f</i> 635	Veendam	<i>f</i> 718

Van het Land ontvangen Boertange *f* 600, Nieuwe Schans *f* 600 en Oude Schans *f* 600.

Zij ontvangen dit uit Den Haag als vestingsteden.

In dit gewest valt niet veel te combineren; de hervormde gemeenten zijn daarvoor over het algemeen te groot.

BRABANT¹⁹

Gegevens:

Zielen 251.000

Hervormden 17.000

¹⁸ Aldus Janssen, zie echter Den Ouden, p. 100 vv.

¹⁹ NA Dep. Ered. inv 135/123.

Daar het overgrote deel van dit gewest rooms-katholiek is, is het aantal hervormden zeer verspreid.²⁰

Er zijn 100 predikanten op 17000 zielen, waarvan 96 Nederduits en 4 Waals.

Er zijn hier veel combinaties. Soms wonen er in de gecombineerde gemeenten in het geheel geen hervormden meer. De combinaties bestaan dan slechts in naam.

Er zijn in totaal 85 standplaatsen, het grootste deel heeft minder dan 200 zielen. Dat wil zeggen mannen, vrouwen en kinderen samen. Er zijn twee grote gemeenten:

Fijnaart 1300 zielen,

Dinteloord 1114 zielen.

In dit gewest is er geen synode zoals in andere gewesten. De classes zijn naar geografische ligging ondergebracht bij de synodes van Gelderland, Holland of Zeeland.²¹

Wat de Walen betreft zijn er twee gemeenten in Breda, één in 's-Hertogenbosch en één in Bergen op Zoom.

Staat der dissenters

235000 rooms-katholiek,

1000 lutheranen,

500 joden.

De lutheranen hebben in dit gewest drie gemeenten, elk met één predikant te weten in 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom. Aan elk van hen wordt sedert 1805 een traktement uitbetaald van f 375, totaal dus f 1125.

De rooms-katholieken zijn als volgt verdeeld:

1. De gewezen bisschop van Roermond A. van der Velde, residerende in Grave, heeft 20 parochies.

2. De vicaris-generaal van 's-Hertogenbosch heeft 107 parochies.

3. De vicaris-generaal van Breda en Bergen op Zoom heeft 45 parochies.

Totaal zijn er dus in dit gewest 172 parochies.²²

In de gecedeerde landen zijn er nog acht parochies residerende onder de vicaris-generaal van Ravenstein.

Hoewel er voor de rooms-katholieke eredienst f 57.000 gevraagd werd heeft het departementale bestuur voor 1805 f 50.000 uitgetrokken. Hierbij komt nog f 15.000 vanwege de Commissie Breda, uit goederen en tienden van opgeheven abdijen en instellingen in het Rijnland, die bezittingen hadden in Brabant. Het spreekt vanzelf dat aan rooms-katholieken geen toelagen behoeven te worden verstrekt als aan de hervormden, en wel om de volgende redenen:

1. Dit is onmogelijk gezien de middelen van het Land.

2. Niet zozeer het aantal leden dan wel het aantal standplaatsen/parochies komt voor de berekening in aanmerking.

3. De Hervormde godsdienst heeft in het algemeen minder gelegenheid fondsen te stichten voor predikanten uit de opbrengsten van hun ambtsbediening en in de Brabantse gemeenten is dat onmogelijk vanwege het geringe aantal gemeenteleden. De rooms-katholieke geestelijken daarentegen zijn veel meer in de gelegenheid om vanuit hun ambtsbediening fondsen te vormen, die aanzienlijk kunnen zijn om-

²⁰ Voor de invoering van de reformatie in Brabant zie p. 48.

²¹ Zie p. 28.

²² Dit zijn de landen van Overmaze (Maastricht en omgeving) en Zeeuws-Vlaanderen, die met het Haagse Verdrag van mei 1795 aan Frankrijk werden afgestaan.

dat er veel parochies en parochianen zijn. Verder delen enige van hen nog in de opbrengst van geestelijke goederen.

Fondsen waaruit de predikanten betaald worden

De predikanten worden geheel of nagenoeg geheel betaald uit:

1. 's Lands kas.
2. De geestelijke Landskantoren.
3. De domeinkantoren.

De geestelijke Landskantoren zijn :

1. Die van de episcopale en andere goederen van 's-Hertogenbosch en het kwartier Maasland in 's-Hertogenbosch.
2. Het geestelijk kantoor van het kwartier Peelland.
3. Het geestelijk kantoor van het kwartier Oisterwijk en Kempenland.
4. Het kapittel van Sint Pieter in Oirschot.
5. Het kantoor van de geestelijke goederen in Bergen op Zoom.

Al deze kantoren geven gezamenlijk f 200.000 uit, hetgeen betekent dat zij dit bedrag ook ontvangen.

Deze uitgaven kunnen als volgt gespecificeerd worden:

f 118.183 kerken en scholen,
f 30.000 aan het Land²³ voor de administratie,
f 51.073 aan de rooms-katholieke geestelijkheid.
f 199.256 totaal

De domeinkantoren zijn in landen en plaatsen, die voorheen tot de heerlijkheid van de prins van Oranje gerekend werden en sedertdien onder de naam 'de voormalige goederen van de vorst van Nassau' tot de nationale domeinen gerekend worden. De domeinkantoren zijn:

1. Het kantoor der domeinen en geestelijke goederen van Grave en het Land Cuijk.
2. Het kantoor der domeinen en geestelijke goederen te Eindhoven en Kranendonk, waartoe behoren 's prinsen goederen te Eindhoven, Woensel, Budel en Maashees.
3. Het kantoor der geestelijke goederen te Breda.
4. De domeinen in Willemstad.
5. Het kantoor der domeinen te Steenberg.

Andere bronnen van inkomsten

Sommige predikanten genieten volgens contracten en schikkingen hun jaarwedden uit stichtingen en instellingen, die de zogenoemde geestelijke tienden en andere goederen daar ter plaatse bezaten en blijvende bezitters waren ten gevolge van de vrede van Munster, bijvoorbeeld het bisdom Antwerpen en de Abdij van Sint Bernhard in Oudenbosch. Toen deze instellingen opgeheven werden zijn de daartoe behorende goederen aan het Hollandse kantoor van Staat gekomen en geadministreerd door de Commissie Breda. Thans genieten deze predikanten hun betaling direct uit 's Lands kas, die de goederen in eigendom heeft genomen. Op enkele plaatsen vindt de uitbetaling plaats door het geestelijk kantoor van Delft o.a. in Fijnaart.

---

²³ Hieronder wordt de nationale overheid in Den Haag verstaan.

Traktementen en emolumenten der predikanten:

In de steden bedragen deze f 900 - f 1300.

Op het platteland:

1. Waar de traktementen uitbetaald worden door de geestelijke kantoren van het Land genieten zij op enkele plaatsen gewoonlijk f 600 plus f 40 classicaal en f 60 huishuur.
2. Pastorieën:
  - a. Gemert heeft een pastorie uit de Teutonische orde.
  - b. Waar geen pastorie is wordt f 60 uitbetaald als huishuur, in Ravenstein f 100.
  - c. Sedert de omwenteling hebben veel predikanten hun pastorie verloren, hetzij aan de rooms-katholieken hetzij doordat de gemeenschap er beslag op heeft gelegd voor andere doeleinden.
  - d. Op andere plaatsen is de huur verhoogd door plaatselijke regelingen en bedraagt dan f 80, f 100 of f 120.
3. Combinatietraktement:
  - a. Er zijn plaatsen die niet gecombineerd zijn en toch een combinatietraktement ontvangen o.a. in Heeze en Hommel.
  - b. Enkele combinaties ontvangen meer dan f 150. Oudenbosch en Hoeven, het combinatietraktement van Rucphen delende, hebben f 100. Oudenbosch ontvangt voor twee combinaties f 200.
  - c. Sedert kort zijn door het departementale bestuur nieuwe combinaties gecreëerd waarbij f 900 wordt uitbetaald. Dit is het geval in Deurne, Oirschot, Veldhoven en meer nog in Helmond, Veghel en Roosendaal.
4. De predikanten die vóór 1795 in hun gemeente gekomen zijn ontvangen nog een kleine som onder de naam van classicale gelden uit de kerk-, diaconie- of dorpskas. Dit is het geval o.a. in Oosterhout, Dongen en Etten.
5. Predikantstraktementen uitbetaald door de domeinen zijn er in
  - a. Dinteloord en Kruisland, waar de predikanten f 600 ontvangen en f 50 vanaf het vierde kind.
  - b. Het land Kuik waar zij boven de f 600 ontvangen plus huur en classicaal f 100 of bij een combinatie f 750 plus f 60 huishuur en eveneens f 50 vanaf het vierde kind.

Wijze van verbetering

Ook in Brabant geldt de stelregel: Verbetering door vermindering zowel in de steden alsook op het platteland. Hier moet echter vanwege het geringe aantal hervormden niet de algemene stelregel gehanteerd worden die in andere departementen normatief is. Immers bij hantering van deze normen zou men vele mensen in Brabant de gelegenheid ontnemen een godsdienstoefening bij te wonen. In dat geval zou één stad twee predikanten overhouden en zouden er verder slechts tien plaatsen zijn die niet in termen van combinatie vielen. Daarom dient hier een andere maatstaf gehanteerd te worden:

In de steden tot 1400 zielen één predikant,

boven 1400 zielen twee predikanten (Breda, Bergen op Zoom),

boven 3000 zielen drie predikanten ('s-Hertogenbosch).

Op het platteland wordt hier het minimum aantal zielen op 100 gesteld. Maar uitzonderingen hierop moeten mogelijk zijn. Er zijn gemeenten met 50 zielen die niet te combineren zijn.

Wat de combinaties zelf betreft dienen de volgende regels te worden vastgesteld:

1. Combinaties moeten niet meer in naam bestaan. Dit is het geval daar waar geen hervormden wonen.
2. Plaatsen met minder dan 20 zielen of nabij een hoofdplaats gelegen behoeven geen combinaties aan te gaan maar dienen één gemeente te gaan vormen.
3. Wanneer de combinatie de hoofdplaats in zielental overtreft dient daar om de veertien dagen gepreekt te worden en in de hoofdplaats elke zondag.
4. Wanneer de gemeenten gelijk of nagenoeg gelijk zijn zal er om beurten in de ene of de andere plaats gepreekt worden, zodat er in beide plaatsen om de veertien dagen dienst zal zijn.
5. De predikant wordt vrij gelaten in de keuze van zijn woonplaats.

Vermeerdering van het traktement

Het algemene traktement ten plattelande wordt inclusief huishuur gebracht op *f* 800 en bij een combinatie op *f* 900.

In de steden: 's-Hertogenbosch op *f* 1600, Breda op *f* 1400 en Bergen op Zoom op *f* 1200 inclusief huishuur.

In Steenberg, Grave, Willemstad, Eindhoven, Tilburg en Oosterhout op *f* 1000. Ravenstein en Helmond moeten tot de dorpen gerekend worden.

Het kindergeld wordt gebracht op *f* 50 per kind zolang zij ten laste van de ouders zijn. Dat zal net als in Zeeland *f* 100 per predikantsplaats gaan kosten.

Wanneer al deze maatregelen zullen zijn uitgevoerd en voor alle predikanten in dit gewest een behoorlijke bezoldiging gewaarborgd is, zal er voor het Land nog een batig saldo van *f* 17000 over zijn.

Vereenvoudiging van de uitbetaling

Reeds veel wordt er vereenvoudigd door ronde sommen uit te betalen, waarin alle andere emolumenta zoals huishuur en classicale gelden zijn opgenomen. Verder door deze uitbetalingen te concentreren op de geestelijke kantoren.

Voorstellen tot combinatie

Voorstellen tot combinatie doet Janssen nu in § 8 volgen, die echter nogal omvangrijk zijn en die wij daarom hier weergeven in de generale recapitulatie die hij hiervan heeft samengesteld.

	is nu		wordt		uitsparing	
Grave, land van Cuyk	7 pred.	f 5.388	4 pred.	f 4.000	3 pred.	f 1.388
Meijerij van Den Bosch, Ravenstein en Gemert	55 pred.	f 44.910	31 pred.	f 33.200	24 pred.	f 11.710
Baronie van Breda	21 pred.	f 18.350	14 pred.	f 15.000	7 pred.	f 3.350
Markizaat van Bergen op Zoom, Steenbergen, Willemstad en Prinsenland.	17 pred.	f 12.960	11 pred.	f 11.900	6 pred.	f 1.060
	100 pred.	f 81.608	60 pred.	f 64.100	40 pred.	f 17.508

Wijze van introductie der verbeteringen

Deze regeling moet successievelijk worden ingevoerd:

1. De huidige predikanten blijven gewoon doorgaan met hun werk.
2. Zij blijven ook op de huidige voet betaald, anders zou het Land op te hoge lasten komen.
3. Er wordt onderscheid gemaakt tussen plaatsen met één en meer dan één predikant. Dat zijn 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom en Grave. In 's-Hertogenbosch en Breda wordt meer dan één plaats opgeheven. Bepaald wordt dat bij het vacant worden van één plaats de jaarwedden van de anderen vermeerderd worden tot respectievelijk f 1600 en f 1400 uit de jaarwedden van een opgeheven plaats. In Bergen op Zoom en Grave wordt bij opheffing van één plaats het traktement respectievelijk gebracht op f 1200 en f 1000.
4. Betreffende het platteland en de steden met één plaats wordt bepaald dat opheffing alleen plaatsvindt in geval van een vacature. De overblijvende neemt het werk van de vertrekkende over, voorlopig op basis van de oude regeling.
5. Verwacht mag worden dat door natuurlijk verloop in 1808/1809 op vele plaatsen het traktement zal zijn gebracht op f 800 en f 1000.
6. Wanneer door deze regeling predikanten erop achteruit zouden gaan, zal hun traktement via een douceur gehandhaafd worden op de oude voet.
7. Door de nood in de grote gezinnen moeten de kindergelden daar waar dan nog geen f 800, f 1200, f 1400 of f 1600 uitbetaald wordt reeds in 1807 herzien worden.
8. Geen predikant wordt meer aangesteld zonder voorkennis en goedkeuring van het gouvernement. Voor elke vervulling van een vacature is handopening en approbatie nodig.
9. Het is noodzakelijk, vooral in de gecombineerde plaatsen, de uitbetaling die tot nu toe op diverse kantoren geschiedt te vereenvoudigen.

10. In te combineren gemeenten moeten bepalingen gemaakt worden ten aanzien van van de pastoralia, kerkgoederen, diaconiegoederen en armenfondsen.
11. In steden waar standplaatsen opgeheven worden dienen regelingen getroffen te worden ten aanzien van het aantal predikdiensten.
12. Binnenlandse Zaken is belast met de uitvoering van al deze bepalingen.

Betalingen aan rooms-katholieken

Daar de geestelijke kantoren in Brabant in de voordelige positie verkeren dat het departementaal bestuur de betalingen in administratie heeft, is alles hier veel eenvoudiger dan in andere gewesten.

Beschikbaar is f 200.000

Dit wordt als volgt verdeeld:

Kerk (herv.) en school	f 108.000
Aan het Land voor de administratie	f 30.000
Aan de rooms-katholieke geestelijkheid	f 50.000
Totaal	f 188.000

Daar er echter nog f 12.000 over is, kan worden ingegaan op de wens van de rooms-katholieken de bijdrage van circa f 50.000 op f 57.000 te brengen.

De rooms-katholieken krijgen dan f 57.000 uitbetaald plus nog eens f 15.000 uit de Commissie Breda, dat is dan f 72000. Voor iedere parochie is dan circa f 400 beschikbaar. Dit bedrag wordt uitbetaald aan de bisschop van Roermond en aan de vicarissen-generaal.

De bezoldiging van de rooms-katholieken in dit gewest geregeld zijnde, dienen hier als bij de hervormden maatregelen genomen te worden voor de benoeming der geestelijkheid.

Bij tijd en wijle zal dit geregeld moeten worden via een concordaat, maar dan wel betrekking hebbende op de gehele republiek.

Betalingen aan luthers

Vergeleken met de rooms-katholieken zouden de lutherse gemeenten 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom ieder f 400 meer moeten ontvangen. Hiervoor dient bij een beroeping handopening gevraagd te worden bij het gouvernement.

Resultaat

Het op te heffen totaal van 40 predikantsplaatsen geeft een besparing van f 17.508.

Gegevens:

Aantal predikanten	42
Aantal gemeenten	39
Totaal aantal zielen	41.474
Hervormden	40.341

Algemene opmerkingen

- Bijna alle inwoners van dit landschap zijn hervormd.
- Door de uitgestrektheid is verbetering door bezuiniging i.c. opheffing van predikantsplaatsen hier moeilijk uitvoerbaar.
- Er zijn geen grote steden die combinatiemogelijkheden bieden.
- Er zijn drie plaatsen met twee predikantsplaatsen te weten:
Coevorden 1423 hervormden,
Hoogeveen 4296 hervormden,
Meppel 3570 hervormden.
- Er zijn 36 plaatsen met één predikantsplaats, wat zielental betreft variërend van 1500 tot 3000 á 4000.
- Alleen in Rhoderwolde zijn 219 hervormden, waaronder 68 lidmaten. Deze gemeente is echter te uitgestrekt om te combineren.
- Alleen opgeheven zou kunnen worden de tweede plaats in Coevorden.

Inkomsten der predikanten

1. De inkomsten der predikanten uit kerkelijke of geestelijke goederen bestaan uit:
  - a. De opbrengst der plaatselijke pastoralia, de zogenoemde kerspel- of gemeente-goederen: Huizen, landerijen, bouw-, hooi- en weiland gebruikt door de predikant zelf of door hem verhuurd.
  - b. Verplichtingen die de landschapskas op zich heeft genomen wegens overname van sommige goederen.
  - c. Kapitalen uitgezet op het landschap, diverse plaatsen en particuliere corporaties.
  - d. Boerenerven, huizen, landen waar deze aan de pastorie (lees: pastor loci) behoren, verder uit grond- en erfpachten.
  - e. Opbrengst van pachten in natura: rogge, gerst, haver, boekweit, boter en turf-pachten of naar de tijd van betaling genoemd: winter- of meipachten.
  - f. Pastoriegoederen waarvan de opbrengst nader gequalificeerd is.

Men moet hierbij bedenken dat de kerkelijke goederen niet zoals in Holland onder algemeen landelijk beheer zijn gebracht, maar vrijwel in de oorspronkelijke staat tot op heden (1807) zijn gehandhaafd, d.w.z. dat zij aan de gemeenten gelaten zijn.

2. Inkomsten uit politieke kassen als toelagen of traktement bestaande uit:
  - a. Plaatselijke vrijdom van om- of aanslagen, die door het kerspel betaald worden (op enkele plaatsen).

---

²⁴ NA Dep. Ered. inv. 135/124.

- b. Suppleties uit de landschapskas om de pastoralia aan te vullen op plaatsen waar deze niet genoeg opbrengen.
- c. Volledig traktement uit de landschapskas in Assen, Meppel en Hoozevee.
- d. Volledig traktement van Klazinaveen, uitbetaald door het kantoor van 's landschaps vaart en venen.
- e. Volledig traktement van beide predikanten van Coevorden uitbetaald door de algemene landskas en genoteerd onder het hoofd 'staat van oorlog', wegens het feit dat beiden ook fungeren als garnizoenspredikanten.
- f. Bijdragen van particulieren bestaande uit:
  - Turf- en scheepsgelden.
  - Lijkenpreken en huwelijken (In Havelte voor een huwelijk een koppel jonge hennen).

Traktementen

Wat de omvang der inkomsten betreft:

Ruim de helft komt boven de f 600.

Zeer velen hebben f 700.

Sommigen komen zelfs tot f 800, f 900 of f 1000.

Allen hebben een vrije pastorie.

Waarschijnlijk liggen de bovengenoemde bedragen nog hoger. De opbrengst van de grond is hoger, terwijl door de tijdsomstandigheden de prijzen van de levensmiddelen oplopen. Hierdoor krijgen de predikanten automatisch traktementsverhoging. Men moet hierbij wel bedenken dat dit lang niet overal het geval is. Immers de omvang en de waarde van de pastoralia verschilt nogal wat. Twee predikanten klagen over te weinig inkomsten. Dit zijn die van Assen en Vledder.

Te nemen maatregelen

1. De bezoldiging van de predikanten moet eenvoudiger en regelmatiger worden. Wanneer dit niet dadelijk gelukt, dan traspgevijs.
2. De traktementen van Assen en Vledder dienen verbeterd te worden.
3. Als bezuiniging zou de tweede plaats in Coevorden kunnen worden opgeheven om Assen en Vledder te helpen.

Latere aantekeningen die ik vond uit 1809

De predikanten in dit gewest leven voor het grootste deel uit de opbrengst van de kerspelgoederen of van verschillende goederen in natura, waardoor een taxatie van het reële inkomen bezwaarlijk is. De predikant leeft vaak van tuin en akker en verruilt wat hij missen kan tegen volstrekt onontbeerlijke goederen als kleding. Daar waar de predikant in geld wordt uitbetaald verhalen de kerkvoogden het aandeel in het onderhoud ook wel bij de plaatselijke belastingplichtigen.

In Hoozevee wordt het traktement om de tien jaar omgeslagen over alle ingezetenen en door gekwalificeerde personen jaarlijks opgehaald.

Op sommige plaatsen is het traktement afkomstig van speciale belastingen, personele of reële belastingen.

Resultaat: Opheffing van 1 Nederduitse predikantsplaats en geen besparingen.

10 RECAPITULATIE

Hier eindigt de bewerking van het overzicht dat Janssen samenstelde van de enquête van 1806 en waarvan wij de volgende samenvatting willen geven. Waarschijnlijk gezien de gecompliceerdheid van de berekeningen geeft hij geen totaal van de besparingen in Holland.

Provincies	Zielen	Hervormden	Dissenters	Predikanten				Opheffen	Besparingen in guldens
				Neder- duits	Waals	Engels	Totaal		
Gelderland	2.03200	150.000	82.000 rk	209	4		213	7	2.186
Holland	800.000	500.000	300.000	505	30	9	544	63	
Buiten Holland				36					
Zeeland	81.000	70.000	11.000	105	9	2	116	26	4.400
Utrecht	108.316	61.294		82	2	1	85	13	9.080
Friesland	164.000	134.000	30.009	210			210	3	
Overijssel	130.000	87.000	43.000	84	3		87		2.230
Groningen	126.440	110.051	9.448 rk	161	1		162		
Brabant	251.000	17.000		96	4		100	40	17.508
Drenthe	41.474	40.341		42			42	1	
Totaal	1.934.230	1.169.986		1.530	53	12	1.595	166	35.404

BIJLAGE 3

Het decreet van 2 augustus 1808¹

Lodewijk Napoleon, door de gratie Gods en de Constitutie des Koninkrijks, Koning van Holland, Connétable van Frankrijk, zo luidt de aanhef van dit decreet en gaat dan verder:

Al het geen tot de uitoefening van den Godsdienst betrekkelijk is, overeenkomstig De Constitutie en de fundamentele wetten van den staat, willende regelen; Hebben wij gedecreteerd en decreteren het geen volgt:

Artikel 1. De predikanten van den Hervormde Godsdienst zullen, bij voortduring, in het genot blijven van het traktement en de inkomsten, welke hun tot nu toe zijn toegelegd geweest; onverminderd echter de schikkingen, welke bij gevolg zouden kunnen gemaakt worden, om deze traktementen op eenen meer gelijkvormigen billijken voet buiten prejudicie der Predikanten, die thans in functie zijn, te brengen. De Roomschegezinde en Lutherse Geestelijken zullen insgelijks bij het genot der pecuniele voordeelen worden gehandhaafd, welke hun in sommige plaatsen zijn toegestaan; de betalingen onder de naam van Competentien bekend, speciaal daaronder begrepen.

Artikel 2. De Geestelijken van die Gezindheden, welker Eeredienst tot nu toe, ten koste van den Staat niet is onderhouden geweest, zullen bij vervolg betaald worden; deze betaling zal geschieden naar de mate dat de staat van de Publieke Schatkist zulks toelaten.

Onze Minister van Financiën en van den Eeredienst zullen ons jaarlijks een voordragt doen omtrent de som, welke daartoe zoude kunnen worden bestemd, en die in de algemene begrooting zal moeten begrepen worden; Wij zullen de verdeeling van deze som voor de verschillende Gezindheden regelen.

Artikel 3. Alle de betalingen, welke aan de Geestelijken der verschillende Gezindheden worden voldaan, of bij vervolg zullen worden toegestaan, zullen door de Publieke Schatkist geschieden. De betalingen, welke thans worden gedaan uit de plaatselijke of andere kassen, of publieke fondsen, welke niet in eigendom aan eenig Godsdienstig Genootschap toebehooren, zullen met den aanvang van den jare 1810 ophouden.

De kerkelijke goederen en fondsen, welke onder de administratie van Plaatselijke Besturen, of onder andere publieke beheering, en welke mitsdien geen particulier eigendom zijn, en welke goederen en fondsen thans strekken om aan Geestelijke personen hun traktement, hetzij geheel of ten deele, te betalen, zullen aan de Publieke Schatkist worden overgebracht, welke daar en tegen met bovengemelde betalingen zal zijn belast.

---

¹ NA. Dep. Ered. 140 /1, De Visser III p. 668.

Artikel 4. In alle subsidien, van welke aard ook, die door Gemeentens plaatselijke eenige andere publieke kassen, aan Diakoniën, of Godsdienstige Gestichten, en in het generaal aan eenige Stichting of Administratie, hoe ook genaamd, mogten gegeven worden, zal altoos, en dadelijk nadat dit Decreet ter kennis van de Plaatselijke Besturen zal zijn gebragt, ten grondslag moeten genomen worden, dat met een volkomen gelijkheid aan de behoeften van de onderscheiden Godsdienstige Gezindheden worde tegemoetgekomen. De Plaatselijke Authoriteiten zijn, wegens de strikte naarkoming van dit Artikel, verantwoordelijk.

Artikel 5. De inrigtingen, welke enkel dienen tot onderstand van Armen, die tot geene Godsdienstige Gezindheid behooren, of geene geloofsbelijdenis hebben afgelegd, en welke bekend zijn onder de benaming van Gemeene Armen, Groote Armen Heilige Geest Armen, of dergelijken, hoedanig die ook mogen zijn, zullen bij provisie blijven op den tegenwoordige voet; zij zullen echter nimmer dienen of gebruikt kunnen worden ten voordele van personen, welke tot een Kerk Genootschap behooren, met uitsluiting van anderen, daar alle op een volstrekt gelijken voet moeten worden behandeld, en de Administrateurs genomen uit de Leden der verschillende Godsdienstige Gezindheden, in proportie van het getal harer Leden, hetwelk zich daarvan in verschillende Plaatsen bevindt. En daar de kinderen der Roomschegezinden, in jongere jaren, dan die der andere Gezindheden, hunne geloofsbelijdenis afleggen, zullen zij ten laste van deze Armeninrigtingen kunnen blijven, totdat zij den vollen ouderdom van 16 Jaar zullen hebben bereikt.

In deze Gestichten zal men kinderen, onder geenerlei voorwendsel, in eenen anderen Godsdienst kunnen opvoeden, dan waartoe hunne ouders behooren of behoord hebben. Bijaldien de Ouders van verschillende Gezindheden zijn, zullen de Jongens den Godsdienst van den Vader, en de Meisjes dien van de Moeder volgen, ten ware eene bijzondere Overeenkomst desaangaande mogt zijn getroffen.

Kinderen welker Ouders onbekend zijn, zullen vóór hun 16de jaar geene geloofsbelijdenis doen, en alsdan kiezen tot welke Gezindheid zij willen behooren.

Artikel 6. Met den 1sten January 1810 zullen de Publieke Schatkist en de Gemeentens, Plaatselijke of andere publieke kassen, ontlast worden van de betaling, welke zij thans aan Kerkelijke bedienden, als Kosteren, Voorzangers, organisten, Catechiseermeesters of dergelijke doen; zullende dit alles op dat tijdstip komen ten laste van het Kerkelijk Genootschap, hetwelk zij dienen.

Artikel 7. Wij reserveren ons het maken van nadere schikkingen omtrent de betaling, bekend onder de naam van Sijnodale en Classicale Gelden, nadat "Onze minister van den eredienst ons" een uitgewerkt Rapport, omtrent de deswegens te nemen maatregelen, zal hebben gedaan.

Artikel 8. De Traktementen of Pensioenen, tot nu toe aan de Gereformeerde Emeriti Predikanten (dat is, de zulke, welke door ouderdom of ligchaams gebreken buiten staat zijn derzelver functies waar te nemen) en aan Weduwen van Hervormde Predikanten toegestaan, zullen bij voortduring worden betaald.

Bij vervolg zal geenerlei Pensioen, tot nu toe aan Kerkelijke Personen, zonder onder-

scheid van Gezindheid, of aan derzelver Weduwen anders dan bij een Koninklijk Decreet, en volgens een deswegens te arresteeren Algemeen Reglement worden toegestaan. Deze Traktementen of pensioenen, zullen bij vervolg door de Gemeenten of Plaatselijke Besturen niet kunnen worden geaccordeerd, en, voor zoo ver zij thans ten laste van de Stedelijke of Plaatselijke kassen komen, zullen zij met den 1sten January 1810 ophouden; op gelijken voet, als bij Artikel 3 is bepaald, ten aanzien van de overige betalingen, welke uit deze kassen geschieden.

Artikel 9. Ten aanzien van de Kerken en Gebouwen, tot den openbaren Eeredienst geschikt, en de daaraan behoorende fondsen, zal men dadelijk overgaan tot het maken van schikkingen, welke het meest overeenkomen met de gesteldheid der onderscheidene Godsdienstige Gezindheden in iedere Stad of Plaats. Wij zullen te dien eind Commissien benoemen, welke zich zullen bezig houden met te trachten deze zaak, onder Onze approbatie te schikken, en die op het getal Leden van iedere Gezindheid en op derzelver gesteldheid en behoeften zullen letten; alles overeenkomstig de instructie, welke door ons aan hun zal worden gegeven. Zullende dit geheele werk op zijn langst in den loop van het Jaar 1809 moeten zijn ten einde gebracht.

Na dat voorgeschrevene schikkingen zullen zijn gemaakt, zal het onderhoud der Kerken en andere gebouwen, tot den Eeredienst gebruikt wordende, ten laste van de Godsdienstige gezindheid komen, welke het gebruik en bezit derzelve zal hebben, zonder dat Schatkist of de eenige andere publiek, Plaatselijke of Gemeentenskas daaraan op eenigerlij wijze zal kunnen contribueeren.

De verplichting van de bezitters van geestelijke tienden en van Corporatiën of andere, die door reële lasten op sommige goederen liggende, gehouden zijn, tot eenige betalingen aan, of onderhoud van Kerken, Pastorijhuizen of dergelijke gebouwen, blijft echter in haar geheel.

Artikel 10. De Predikanten en Geestelijken der onderscheiden Gezindheden zullen niet kunnen benoemd worden tot Leden der Commissiën over het openbaar onderwijs; zij kunnen niet tot leden benoemd worden, noch blijven van eenig Armen-Bestuur, met uitzondering echter van de Administratie der Diaconie fondsen van hunne gezindheid, van welke Administratie zij Leden zullen kunnen zijn.

Artikel 11. Onze Minister van den Eeredienst zal Ons, op den 1sten January aanstaanden, de statistiek aanbieden van alle de Gezindheden van het Rijk.

Artikel 12. Onze Minister van den Eeredienst zal een algemeen onderzoek doen, ter bepaling van het getal der Kerken en der Leeraaren der verschillende Gezindheden, immers voor zoo ver dezelve aanspraak mogten kunnen maken op onderstand van de Publieke Schatkist; hij zal ons een gemotiveerd rapport hier over uitbrengen.

Inmiddels blijven bij provisie in derzelver geheel de reeds bestaande bepalingen, betreffende de vermindering van het getal der Leeraren, of de combinatie van kleine Gemeenten, in zoodanige plaatsen, waar zulks buiten prejudicie van den openbaren Eeredienst, en van de Leden dezer Gemeenten, zal kunnen geschieden.

Artikel 13. Onze Minister van den Eeredienst zal eene Commissie benoemen, bestaande op zijn minst uit drie, en op zijn meest uit negen personen, van iedere erkende Godsdienstige gezindheid in het Rijk, om ieder dier Commissiën te raadplegen wegens de te nemen schikkingen, tot het definitievelijk regelen van al het gene den Eeredienst der onderscheidene Gezindheden betreft. Hij zal ons het Rapport met zijne consideratiën vergezeld aanbieden.

Artikel 14. Onze Ministers van Finantiën, van den Eeredienst en van Binnenlandsche Zaken zijn, ieder voor zoo veel hen betreft, belast met de executie van het tegenwoordig Decreet.

Gegeven in Ons Koninglijk Paleis op het Loo, den 2en Augustus van het Jaar 1808, en van Onze Regeering het derde.

w.g. Lodewijk

BIJLAGE 4

Fondsen die overeenkomstig artikel 3 van het decreet van Lodewijk Napoleon in de amortisatiekas gestort werden

Recapitulatie

5 Percents	Recepissen van Obligatien ten laste Holland, gesproken uit de Vrijwillige Negotiatie da ^o . 1797	f	10,000
4 „	Obligatien ten lasten het voormalig Gewest Bataafsch Braband		103,775
3½ „	Nationale Losrenten, gesproken uit de Heffing gepubliceerd 30 november 1798 en 29 October 1799		8,800
3½ „	Nationale Schuldbrieven		16,200
3 „	dito		1,064,600
3 „	Obligatien ten laste het voormalig Gewest Bataafsch Braband		64,525
2¾ „	Losrenten ten laste Holland en Westvriesland		1,355,672.5
2½ „	dito ten lasten als voren		1,293,472.3
„ „	Ordinaire Obligatien ten lasten als voren		156,822,10.3
„ „	Kleyne prijs Obligatien ten laste als voren uit de Loterij da ^o 1746		3,200
„ „	Rentebrief ten laste Zeeland		5,136
„ „	Renten ten laste de Rentieren van Zeeland		15,939
„ „	Recepissen ten laste Holland uit de Geldheffing da ^o 1796		10,000
„ „	Nationale Schuldbrieven		505,500
2 „	Obligaties ten laste van Zeeland		932,156,12
			f 5,545,796,10.3

Wij ondergetekende Commissarissen van de Amortisatie Kas verklaren bij dezen, van wegens Zijne Excellentie den Heere Minister van Financiën, te hebben overgenomen en ontvangen alle de Effecten, welken op dit Generaal Tableau, als in Orginali aanwezig, staan vermeld.

Amsterdam, 17 December 1806.

(get) De Smeth van Alphen.

„ A. Hope.

De jaarlijkse renteopbrengst hiervan bedroeg f 147.414¹

---

¹ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*.

BIJLAGE 5

Statistiek overeenkomstig artikel 11 van het decreet van 2 augustus 1808¹

	Hervormd	Katholiek		Luthers ²	Broeder gem.	Joden		Doops- gezind	Remon- strants	Kleine chr.gem.	Totaal	Geen ³ Kerk
		Rooms	Clerezij			Hoog- duits	Portu- gees					
Amstel- land	212.094	103.259	1994	40.071	48	2056	2543	10.390	869	48	374.002	172
Maas- land	294.217	91.400	1219	10.102		5914	2	556	2556	19	405.985	183
Zee- land ⁴	64.689	7.933		964		286		217			74.089	
Brabant	24.857	256.386		957		969		6	13		283.188	3
Utrecht	65.885	42.774	1105	1852	283	1316	9	173	529		113.926	
Gelder- land	148.442	86.954		1888		2217		194	16		239.711	
Over- ijssel	88.934	49.383		1008		1652		2109			143.086	
Vries- land	143.992	16.380		882		1022		13.410	1		175.687	59
Gronin- gen ⁵	127.836	10.303		2850		1847		3838			146.674	
Drenthe	43.391	326		131		745		42			44.635	
Totaal	1.214.337	665.098	4318	61.335	331	18.024	2554	30.935	3984	67	2.000.983	417

Aantal Leeraren naar onderscheiden kerkgenootschap:

Hervormden	1595
Rooms-katholieken	962
Jansenisten	34
Luthersen	196
Herst. Ev. Luthersen	7
Broedergemeente	2
Joods Hoogduits	90
Portugees	6
Doopsgezind	186
Remonstrants	35
Kleine Chr. Gemeensch.	4
Totaal	3117

¹ NA. *Dep. Ered.* inv. 136/139.

² Van de Hersteld Ev. Luthersen worden geen cijfers vermeld.

³ Niet opgenomen in het totaal.

⁴ Zeeuws - Vlaanderen en Limburg zijn hierin niet opgenomen omdat zij ingevolge het Verdrag van Den Haag van mei 1795 aan Frankrijk waren afgestaan.

⁵ Tot Groningen moet ook Oost-Friesland gerekend worden.

BIJLAGE 6

Soevereine besluit van 19 januari 1814 nr 48, door de Prins van Oranje uitgevaardigd¹

"Overwegende: dat de belangen van den staat zoo wel als van den godsdienst vorderen, dat zorg worde gedragen voor de betaling der traktementen van de kerkelijke leeraars, de kinder-, school- en akademiegelden daaronder begrepen, welke vóór de inlijving dezer landen in het Fransche rijk, van 's landswege zijn betaald geworden: dat na de jare 1795 genomene dispositien over de vernietiging van de fondsen der kantoren van de geestelijke goederen, alsmede de afschaffing van de voormaals genotene randsoenpenningen, thans te meerder voorziening van betaling uit andere fondsen gebieden; dat, daar de finale bepalingen omtrent de voet en wijze van deze tractementsbepalingen in het vervolg niet dan na rijpe overweging en in verband met andere schikkingen kunnen geregeld worden, eene provisionele en onverwijlde voorziening daaromtrent noodzakelijk is; en eindelijk dat, vermits de omstandigheden waarin deze Staat zich bevindt door, uitputting van 's lands financiën; en de dispositiën over gelden, door de Franschen by hun vertrek genomen, volstrekt beletten om te voorzien in hetgeen op de voormelde tractementen gedurende den tijd de Fransche overheerheersching, is achterstallig gebleven, en hetwelk zeer aanzienlijke sommen bedragende is, de kerkelijke gemeenten, in zooverre dit uitvoerlijk zal zijn, voor de behoeftige haarer leeraren zelve zullen dienen zorg te dragen; Gehoord de voordragt van onzen commissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, Hebben besloten en besluiten:

Art. 1. De traktementen welke op den 31sten december 1810 uit 's lands kas aan de predikanten der hervormde kerk zijn betaald geworden, de kinder-, school- en akademiegelden, daaronder begrepen, alsmede de toelagen, welke tot op dat tijdstip aan eenige leeraren van andere kerkgenootschappen zijn geaccordeerd geweest, zullen voortaan, te rekenen van den 1en december 1813, weder uit 's Lands kas, op denzelfden voet worden voldaan, en zulks tot daaromtrent nadere en finale bepalingen zijn gemaakt.

Art. 2. Onze commissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, zal ons een rapport aanbieden over den voet en wijze op welke de voormelde traktementen in het vervolg zouden kunnen geregeld en betaald worden.

Art. 3. Hij zal inmiddels zorg dragen, dat, door combinatiën en afschaffing van predikantsplaatsen, overal, waar zulks zonder nadeel van de belangen van de godsdienst kan geschieden, 's lands uitgaven verminderd worden.

Art. 4. Hij zal ons ten spoedigsten eene voordragt doen over de wijze, op welke, voor zooveel de staat van 's lands financiën zulks gedooft, zoude kunnen worden tegemoet gekomen in de behoeften van andere kerkgenootschappen, bijzonder ook van de rooms-catholijke geestelijken, welke tot nog toe geene of zeer geringe toelagen van den Lande genieten en dezelve echter noodig hebben.

---

¹ Nederlandse Staatscourant 24 januari 1814.

Art. 5. Hij zal de meest geschikte, en zoo veel noodig, meest krachtige maatregelen beramen en bewerkstelligen, ten einde door de hervormde gemeenten zelven zooveel mogelijk, worde gezorgd voor de betaling van de achterstallige traktementen, kinder-, school - en akademiegelden, daaronder begrepen, van derzelver leeraars, tot op den 30ste november l.l, en voor zooverre dit, na alle aangewende gepaste middelen in sommige gemeenten ondoenlijk mogt bevonden worden, zal hij aan Ons over het te kort komende eene nadere voordragt doen."

BIJLAGE 7

Visie van A. Kuyper op artikel 168

Onder de titel "Toepassing van de wet" geeft Abraham Kuyper in zijn "Ons program"¹ zijn visie op artikel 168. Hij onderscheidt hierin twee elementen: historische verplichting en politieke overweging.

De historische verplichting wordt verwoord in het eerste deel van dit artikel.

"De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welke aard ook, thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leraars genoten wordende, blijven aan de zelfde gezindheden verzekerd", de politieke overweging in het tweede deel: "Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's lands kas geen, of niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd of het bestaande vermeerderd worden".

Liefst zag hij bij een eventuele grondwetsherziening deze administratie ten behoeve der kerken, na behoorlijke verrekening, beëindigd. Hiervoor gaf hij de volgende overwegingen:

In dit artikel wordt de historische verplichting, met name vergoeding voor ontnomen bezit, en de politieke overweging op één lijn gesteld.

Van oorsprong berustte de historische verplichting op een bilateraal recht, terwijl in het tweede geval de betaling aan andere kerkgenootschappen, van wie niets ontnomen werd, pas dateert van het begin van de negentiende eeuw als politieke wilsuiving. Met andere woorden: Het gaat om recht in het eerste geval, om gunst in het tweede.

Het karakter van dit recht verloopt echter doordat de waarde van de uitbetaalde rentelast, oorspronkelijk bedoeld als vergoeding van door de overheid aan de kerk ontnomen goederen, aan een devaluatieproces onderhevig is. De aanpassing van deze uitbetalingen aan het actuele prijspeil berust bij een politiek besluit en is dus afhankelijk van een politieke gunst. Dit is echter een dubieuze zaak, daar de publieke opinie voor een groot deel geen weet meer heeft van de oorsprong van bedoelde traktementen en emolumenten.

Waren de oorspronkelijke goederen in handen der kerken gebleven, dan zou het mogelijk zijn door de gekweekte rente nu reeds de uitbetaling van de traktementen drievoudig te vermeerderen.

Een kerk is als regel verplicht haar bezittingen in vast goed te beleggen, om bij verhoging of daling van de geldstandaard ook haar inkomsten hiermee gelijken tred te laten houden. Nu daarentegen ontvangt zij van de Staat hoogstens 4 % , terwijl het kapitaal blijft wat het is. Dat wil zeggen dat, wanneer over vijftig jaar het geld nogmaals de helft aan waarde heeft verloren, de kerk weer de helft armer zal zijn geworden, terwijl ze, omgekeerd, indien ze deze gelden in handen kreeg en dus beleggen kon in vast goed, 50 % rijker zou zijn geworden.

---

¹ Kuyper, *Ons program*, (Amsterdam 1880), § 305.

Nu de Staat buiten machte is de kerk zó te steunen, dat haar traktementen op gelijken voet omhooggaan met het rijzen van de geldstandaard, waardoor de kerk steeds armer wordt, schijnt het in het belang van Staat en kerk beide om tot vereffening van de rekening te komen. Nu reeds is er een stroming die artikel 168 eenvoudigweg zonder eindafrekening schrappen wil.

De zaak zou vanuit kerkelijk standpunt ter sprake gebracht moeten worden in een artikelenreeks, waarbij niet alleen de politieke zijde maar vooral ook de juridische aspecten aan de orde gesteld dienen te worden. Hierbij zou met nadruk gewezen moeten worden op de zedelijke schade die van het begaan van zulk een onrecht het gevolg zou zijn en op de daardoor gewekte nationale ressentimenten die hierdoor opgeroepen zouden worden.

Reden waarom het ons gewenst voorkomt nu reeds, nu het nog tijd is "op vriendelijke wijs te buigen, wat anders later, hard tegen hard, toch barsten zou".

Uitbetaling van traktementen en emolumenten, door een niet door de kerk betaald kassier, maar door een minister des konings, maakt inbreuk op de vrije ontwikkeling van het kerkelijk leven.

Nu de traktementen toch almaar meer ontoereikend worden, is het wenselijk dat in de gemeenten het denkbeeld er uit ga, dat het Rijk de leraren betaalt en men in eigen gemeente deels uit dan beschikbaar komend kapitaal, deels uit jaarlijkse bijdragen geve wat voor het in stand houden van een 'degelijken leeraarsstand' nodig is.

Bedoelde vereffening zou dan o.i. op zulk een voet moeten plaatshebben, dat:

1. Er een volledige staat opgemaakt van alle inkomsten en emolumenten in artikel 168 bedoeld.
2. De aldus verkregen jaarlijkse betaalsom tegen vier ten honderd wordt gekapitaliseerd.
3. Het aldus verkregen cijfer, b.v. in tien termijnen, telkens van één jaar, tegelijk met de alsdan gestadig en evenredig aflopende jaarlijkse bijdragen wordt uitbetaald.

Wij weten dat er zich dan de moeilijke vragen zullen voordoen aan wie deze sommen zullen moeten worden uitbetaald; aan het centrale of locale kerkbestuur dan wel aan de standplaats? Maar hiervoor zal ook wel een oplossing gevonden worden. Aldus A. Kuyper.

De inkomsten en emolumenten onder 1. genoemd zullen bij benadering op dat moment *f* 3.506.130 bedragen hebben, zijnde *f* 2.282.130 bestuurskosten, pensioenen en nog enkele kleine verplichtingen, plus aan traktementen *f* 1.224.000. Kapitalisatie van dit bedrag tegen de genoemde 4% zou een bedrag opleveren van *f* 87.653.250. Het C.B.S. deelde mee dat het huidige inflatiepercentage afgezet tegen het jaar 1880 minstens 500% bedraagt, hetgeen zou neerkomen op een huidig bedrag van *f* 438.266.250. Wij willen ons niet verder wagen aan rekenkundige of historische bespiegelingen in hoeverre dit een reële optie zou zijn geweest, maar ons verder bepalen bij de gebeurtenissen van dat ogenblik. Dit alles naar aanleiding dus van een reflectie op Kuypers "Ons program".

Hoe in andere Europese landen de kerken gefinancierd worden

Duitsland

Het meest markante systeem om de kerken financieel te laten functioneren vinden wij in Duitsland waar zij kunnen beschikken over de zogenoemde Kirchensteuer.¹ De wortels van dit specifiek Duitse systeem liggen in het decreet van 25 februari 1803, toen alle kerkelijke goederen en bezittingen geseculariseerd werden. Dit hield in dat deze overgedragen werden aan de toenmalige landsheren, die hiermee in hun rol als geseculariseerde bisschoppen de uiteindelijke zeggenschap kregen over en de zorgplicht voor het financiële beleid van de in hun gebied bestaande kerkgemeenschappen, die zij financierden uit de opbrengst van de aan hen overgedragen goederen.

Dit verbond van troon en altaar is van kracht gebleven tot 1919, toen met de grondwet van Weimar de scheiding van kerk en staat een feit werd. Artikel 137 hiervan bepaalde dat er geen staatskerken meer zouden bestaan, waarmee de kerken het recht kregen voortaan hun eigen zaken te regelen en verder dat bij onvoldoende opbrengst uit bestaande bronnen de beide grote kerkgemeenschappen, als officieel erkende religieuze en wereldbeschouwelijke 'Körperschaften' (op dit begrip komen wij hieronder nader terug), van hun leden belasting konden heffen als toeslag op hun belastingaanslagen. Dit laatste werd actueel, toen de bedragen die de landsoverheden aan de kerken uitkeerden niet meer voldoende waren in de kosten van het kerkelijk functioneren te voorzien.

Zo werd in het midden van de vorige eeuw de Kirchensteuer ingevoerd, die de hoofdbron ging vormen van de kerkelijke inkomsten. Het komt er dus op neer dat de kerken op grond van de belastinggegevens van inkomsten- en loonbelasting jaarlijks aan haar leden een belasting opleggen, waarvoor echter wel in gezamenlijk overleg tussen de betreffende kerken en het landsbestuur van de afzonderlijke deelstaten nadere regels worden vastgesteld.

De invordering kan door de betrokken kerkgemeenschap zelf ter hand worden genomen zoals dit in Bayern wel het geval is, dan wel dat dit wordt overgelaten aan de belastingdienst, die in dat geval hiervoor circa twee procent van de opbrengst in rekening brengt. Het percentage dat over de loon- en inkomstenbelasting wordt geheven bedraagt acht á negen procent, afhankelijk van de regels die in een deelstaat gelden, met een maximum van circa drie á vier procent van het totale belastbaar inkomen. Het bedrag dat aan Kirchensteuer wordt afgedragen is fiscaal aftrekbaar. Verder zijn er nog bepalingen van kracht betreffende gemengd gehuwden, de minima en de werklozen.

Dit alles betekent dat de grote kerken van Duitsland jaarlijks kunnen rekenen op een miljardenstroom voor de financiering van de salarissen van priesters en predikanten, het onderhoud van vaak monumentale kerkelijke gebouwen, de nieuwbouw en van de hogere bestuursorganen.

---

¹ Internet: www.ekd.de/ekd_kirchen/2967.html.

De kerken in de DDR kenden naast hun inkomsten uit de Staatsleistungen - vergoedingen voor de in 1803 door de staat onteigende landerijen - ook een Kirchensteuer, die zij echter hieven op grond van de inkomstenopgaaf van hun leden zelf, hetgeen niet altijd leidde tot een billijke lastenverdeling. Na de Wende hebben de kerken zich ook hier in dit systeem gevoegd.

De totale opbrengst van de Kirchensteuer bedroeg in 2000 5,4 miljard Euro. Daarbij komt dan nog een bedrag aan Staatsleistungen van 3,4 miljard Euro, afkomstig uit de algemene belastingen. Dit houdt in dat de kerken zonder enige actie of inspanning hunnerzijds dat jaar 8,9 miljard Euro toucheerden. Daarnaast zorgt de Staat nog voor de salarissen van de geestelijke verzorgers van instellingen zoals het gevangeniswezen, het leger, het godsdienstonderricht op de openbare scholen en de theologische opleiding.

Verder vragen plaatselijke gemeenten van leden die niet voor Kirchensteuer in aanmerking komen een vrijwillige bijdrage, of/en dragen gemeenteleden via kerkcollecten bij.

De totale bevolking van Duitsland bedroeg in 2001 82.163.000 inwoners. Hiervan rekenden zich 27.017.000 of 32,9% te behoren tot de Rooms-Katholieke Kerk en 26.800.000 of 32,9% tot de Evangelische Kerk, tezamen 53.817.000 leden of wel 65%. Daarnaast tellen de kleinere gemeenschappen samen 4.824.314 leden, waaronder 3.200.000 moslims of 3,9%.

Dit houdt in dat 71% van de Duitse bevolking zich acht te behoren tot een kerk dan wel een religieuze gemeenschap.

Daar de Kirchensteuer in de praktijk vrijwel geheel door de leden van de beide grote kerken wordt bijeengebracht, kan worden vastgesteld dat de opbrengst hiervan totaal 5,4 miljard Euro, verdeeld over het aantal zielen van beide kerken tezamen, een gemiddelde opbrengst betekent van ruim 1000 Euro per ziel. Wel moet hierbij worden aangetekend dat in sommige gebieden hieruit ook een bepaalde vorm van sociaal werk meegefinancierd wordt zoals Kindergarten, zieken- en bejaardenzorg. Exacte gegevens hierover ontbreken; volgens de laatste bekende gegevens zou dit ongeveer tien procent van de totale inkomsten bedragen.

Aan de verplichting tot betaling van de Kirchensteuer kan men zich alleen onttrekken door officieel uit de kerk te treden ten overstaan van instanties als Amtsgericht of Standesamt. Hiervoor dient men zich persoonlijk te legitimeren. In sommige Bundesländer worden hiervoor legesgelden geheven. Het maximum in Bayern bedraagt 31 Euro. In 1999 traden er 320.085 mensen uit de beide grote kerken of wel 876 per dag.

Hoewel er vooral van humanistische zijde hiervoor nogal indringende acties gevoerd worden doet zich het merkwaardige feit voor dat de cijfers van de kerkverlating in Duitsland in vergelijking met de westerse buurlanden tot nu toe nog steeds betrekkelijk laag zijn. Zoals wij zagen behoort 71% van de bevolking tot een kerk dan wel een religieuze gemeenschap. Hierbij zij echter vermeld dat vele gedoopten ver van

de kerk af staan en hun lidmaatschap slechts een papieren aangelegenheid is. Bij de meerderheid van de kerkleden die soms al tientallen jaren geen kerkdienst meer bezoeken maar toch niet uittreden bestaat hierover een verward mengsel van motieven, vaak van irrationele aard. Onbewuste angst voor identiteitsverlies, een zeker veiligheidsdenken (kerkelijke begrafenis), rekening houden met de gevoelens van ouderen, bezorgdheid voor sociale integratie van de eigen kinderen, kortom voor nadelen in beroep en samenleving. Hierdoor veroorlooft zich slechts een kleine overwegend intellectuele minderheid openlijk ten overstaan van een overheidsinstantie te verklaren dat zij uit de kerk treedt.

Wanneer men concluderend bedenkt dat de financiering van de Duitse kerken steunt op een dergelijk fundament, waarbij 70 % gefinancierd wordt door mensen die haar in mindere of meerdere mate voor hun leven niet langer noodzakelijk achten, rijst de vraag of dit systeem moreel en christelijk wel verantwoord is.

Verder moet bedacht worden dat behalve in Bayern de kerk nooit met haar eigen gezicht voor de dag komt. In feite is de Kirchensteuer een gedwongen afdracht aan de staat.

Begrijpelijk dat ook vanuit de kerken tegen dit systeem steeds meer bezwaren rijzen.

Tenslotte nog een opmerking hoe in Duitsland de neutraliteit van de staat tegenover de kerken als Körperschaften volgens de grondwet verstaan dient te worden:

"Die Verbindung von Staat und Kirche im Grundgesetz ist jedoch nicht dadurch gekennzeichnet, dass der Grundsatz der religiösen Neutralität als religiöse Indifferenz verstanden werden darf, sondern als eine positive Neutralität und Bereitschaft zu einer engen Koöperation zwischen Staat und Kirche auf vielen Gebieten. Diese ist auch schon dadurch gegeben, dass die Kirchen Körperschaftsqualität haben, also den Status einer Körperschaft des öffentlichen Rechts besitzen, und damit nicht etwa mit Vereinen nach dem bürgerlichen Gesetzbuch gleichgestellt werden können. Durch diese Verleihung der Körperschaftseigenschaft wird neben vielem anderen auch zum Ausdruck gebracht, dass die Kirchen in den öffentlichen Raum hineinwirken und die Religionsgemeinschaft mit Körperschaftstatus ebenbürtiger Vertragspartner gegenüber dem Staat ist. Die Kirchen als Körperschaften des öffentlichen Rechts sind nicht in die unmittelbare Staatsverwaltung inkorporiert und von daher ist die positive Neutralität im Sinne eines ebenbürtigen Miteinanders rechtlich fundiert. Dadurch hinaus garantiert sie auch den Kirchen eine Hoheitsgewalt, die die kirchliche Organisationsgewalt mit eigener Rechtsetzung, dem Kirchensteuereinzug und anderen sogenannten Privilegien ausstattet. Die Steuerfreiheit und Abzugsfähigkeit resultierten ebenfalls aus der Körperschaftseigenschaft".

Frankrijk

In 1789 is in Frankrijk alle kerkelijk bezit in handen gekomen van de Staat, die het grotendeels verkocht heeft, waarvoor deze als compensatie tot 1905 de traktementen van de priesters en predikanten voor zijn rekening nam. In dat jaar vond de definitieve scheiding van kerk en staat plaats, wat tot gevolg had dat de traktementen van de geestelijkheid en de verdere lasten voor het functioneren van de kerk ten laste kwa-

men van de gelovigen. De kerkelijke gebouwen kwamen echter in handen van de burgerlijke gemeenten en worden door deze onderhouden als "propriété communale". Voorzover dit van belang is voor de conservering van vooral historische monumenten wordt ook een tegemoetkoming gegeven voor de verwarmingskosten. Overigens geldt deze regeling alleen voor de gebouwen die vóór 1905 bestonden. De na die tijd gebouwde kerken kwamen en komen in eigendom en ten laste van de plaatselijke parochies.

Een groot deel van de benodigde inkomsten komt uit de stipendia, de opbrengsten van rouw en trouw en verre devoties en de kaarsen. Verder zijn er collecten tijdens de diensten terwijl er in een aantal bisdommen ook sprake is van inzamelingen buiten de kerkdiensten om. Dit alles geldt voor heel Frankrijk met uitzondering van Elzas-Lotharingen, dat een geheel eigen politieke geschiedenis heeft gehad omdat dit gebied gedurende de afgelopen eeuwen wisselend bezit is geweest van Duitsland en Frankrijk. De geestelijkheid van de drie denominaties in dit gebied, rooms-katholiek, protestant en joods komt voor haar salariëring voor rekening van de Staat.

België

Van oorsprong gold artikel 194 als onderdeel van de Grondwet van 24 augustus 1815 van het toenmalige verenigd koninkrijk, en dus ook voor het Belgische grondgebied. Na de scheiding van 1830 is in België dit artikel als artikel 181 van kracht gebleven, dat nu luidt : 'de wedden en pensioenen van de bedienaren van de eredienst komen ten laste van de Staat'. De daartoe vereiste bedragen worden jaarlijks op de staatsbegroting uitgetrokken, waardoor in tegenstelling tot de situatie eertijds bij ons, de uitkeringen aangepast worden aan de tijdsomstandigheden.

De toekenning van de wedden van de bedienaren van de rooms-katholieke eredienst berust op twee gronden: de eerste is bij de wet vastgelegd als compensatie en vergoeding voor door de Staat 'geroofde' kerkelijke goederen aan het einde van de achttiende eeuw, de tweede is de sociale dienstverlening die door de bedienaars van erkende erediensten in het maatschappelijk verkeer aan burgers wordt vervuld. Op deze tweede motivatie berusten ook de uitkeringen aan andere door de staat erkende erediensten, waarvan de uitkeringen jaarlijks bij koninklijk besluit worden vastgesteld.

In 1997 werd op grond hiervan ook een bedrag aan de islamitische gemeenschap uitgekeerd.

Uit deze officiële erkenning vloeit voor de burgerlijke gemeenten dan wel provinciale besturen ook de verplichting voort tot het onderhoud van de kerkelijke gebouwen. Voor hun rekening komen 'het deficit van de kerkfabrieken' en de 'betaling van grote herstellingen aan de kerkgebouwen of analoge cultusgebouwen'.²

Het gevolg is dat in België de kerk voor haar financiële bestaan niet haar eigen gezicht hoeft te laten zien, maar de kosten van de erediensten anoniem op de rijksbelastingaanslag zijn ondergebracht of op de gemeentebegroting terug te vinden zijn. Zodoende behoeven hier de kerken voor hun financiële voortbestaan geen acties te voeren.

---

² Patrick De Poeter: *Rechtspositie van erkende erediensten*, 83-86 en 144-147.

De overige Europese landen

In de overige Europese landen bestaat een regeling waarbij het kerkelijk bedrijf geheel of grotendeels ten laste komt van het staats- of gemeentebudget.

Zo worden in de Scandinavische landen de salarissen door de Staat betaald. Onderhoud en zorg voor de kerkelijke gebouwen zijn voor rekening van de burgerlijke gemeenten.

Met allerlei varianten gelden deze regelingen voor de rest van de Europese landen. De gelden benodigd voor het functioneren van de kerkelijke gemeenten en parochies komen direct of indirect binnen door middel van de belastingdienst of staan op de staatsbegroting van het ministerie van Eredienst of een ander departement. Als gevolg van de politieke veranderingen in Oost-Europa zijn ook daar kerk en staat een nieuwe relatie aangegaan, met als gevolg dat ook daar de kerken kunnen rekenen op financiële steun van de overheid.

Of er veel of weinig leden bij het kerkelijk leven betrokken zijn speelt geen rol; de kosten worden toch direct of indirect door de overheid gedragen.

In feite is er geen geloofsrelatie tussen de geldverschaffers en de voortgang van de evangelieverkondiging.

Na alles wat hierboven gezegd is zal duidelijk zijn dat de kerken in Nederland - en dat geldt in het bijzonder voor de Nederlandse Hervormde kerk als volkskerk - ten opzichte van de andere Europese kerken in een uitzonderingspositie verkeren omdat zij voor hun voortbestaan nagenoeg geheel aangewezen zijn op levend geld dat vrijwillig door haar leden moet worden bijeengebracht en direct aan de kerk wordt afgedragen. In tegenstelling met de andere Europese landen moeten zij telkens opnieuw hun gezicht laten zien.

Geraadpleegde bronnen

ARCHIEVEN

NATIONAAL ARCHIEF (NA)

Algemeene Staatssecretarie en Kabinet des Konings met daarbij gedeponeerde archieven, 1813 - 1840, 1 t/m 5. Toegangsnummer 2.02.01.

Algemene Synodale Commissie van de Nederlandse Hervormde Kerk, 1816 - 1945. De nummers 89 t/m 95 omvatten de handelingen van de Algemene Synode over de jaren 1915 t/m 1921, de nummers 196 t/m 198 de bijlagen bij de handelingen over 1918 t/m 1920. Toegangsnummer 2.19.074.

Departement van Erediensten, 1805 - 1810, Kerkelijke stukken verzameld door J.D. Janssen. Toegangsnummer 2.07.01.01.

135 Algemene onderwerpen Enquêtes.

136 Kerkelijk financieel of Landsbetalingen ten behoeve van kerkgenootschappen.

137 Kerkelijke financiën vervolg.

138 Combinaties, mortificaties en creaties van predikantsplaatsen.

139 Kerkelijke pastoralia en kerkelijke goederen.

140 Organisatie van kerkelijke gemeenten.

141 Verschillende zaken.

Departement van Hervormde en andere Erediensten 1813 - 1815. Toegangsnummer 2.07.01.02.

Departement van Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms-Katholieke, 1815 - 1870. De nummers 1704, 1705 geven een overzicht van alle predikantstraktementen in Nederland, 1840 - 1860. Toegangsnummer 2.07.01.03.

Nederlandse Hervormde kerk, Raad voor de predikantstraktementen 1968 - 1978. Toegangsnummer 2.19.074.04.

Ontvangers Geestelijke Kantoren Delft, Brielle en Leiden, ca. 1575-1810. Toegangsnummer 3.01.34.

Provinciaal Bestuur van Holland Advis van het provinciaal committé van Holland over de kerkelyke octrooyen. Ingeleverd ter vergadering van het Provinciaal Bestuur van Holland 13 maart 1797. In de bijgevoegde tabellen worden, van elke gemeente apart, de inkomsten uit octrooyen en rantsoenpenningen aangegeven. Inv. III. Toegangsnummer 3.02.02

Wetgevende colleges, 1795 - 1810. Toegangsnummer 2.01.01.01.

GEMEENTE ARCHIEF ROTTERDAM (GAR)

Archief Kerkmeesters.

Gecommitteerden tot de zaken der Nederduitsche Hervormde Gemeente 904, 160, 1601, 1603.

ARCHIEF INTERKERKELIJK CONTACT IN OVERHEIDSAZAKEN (CIO)

Dit archief, dat zich bevindt in het archief der SoW-kerken te Utrecht, is nog niet geordend en incompleet.

OVERIGE STUKKEN

Accountantsverklaring van het kantoor Moret & Limberg

De jaarstukken 1986 van de S.I.B.A., waarin opgenomen de verdeling van het afkoopbedrag.
Bureau aartsbisdom, Zeist.

Bond van Nederlandse Predikanten

Notulen Bond, 1918 - 1923.

Vereniging van Kerkvoogdijen (Ver. van Kerkv.)

Notulen vergaderingen en artikelen in *Het Orgaan*, 1920 - 1926, het *Maandblad* 1927- 1958,
De Kerkvoogdij 1959.

Tweede Kamer der Staten-Generaal

De Financiële betrekkingen tussen de Staat en de Kerken, Rapport van de staatscommissie
voor de Zaken van de erediensten, ingediend bij de Tweede Kamer 19 oct. 1967 en behandeld
in zittingen 1968 -1969, 10030.

Handelingen, Zittingen 1880 - 1890, handelend over art 168 van de Grondwet (in 1887 gewij-
zigd in 171), Zittingen 1980 - 1981, *Beëindiging financiële verhouding Staat -*
Kerkgenootschappen: 16 671 en Zittingen 1982 -1983: 17642.

Ministerie van Financiën

Directie informatievoorziening en Algemene zaken (afd. Dienst Informatie Voorziening).

De Bazuin: gereformeerde stemmen uit de Christelijke Afgescheidene Kerk in Nederland. Jrg.
25, 1877.

Geraadpleegde literatuur

- Ph.A.M. Abels, "De mislukking van de classis Oldenzaal" in *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, juni 2001, jrg. 4, no 2.
- M.W.L. van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*.
- L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland tot 1795*, 2 dln, (Leeuwarden 1915).
- W.A. Bachiene, *Kerkelijke Geographie der Vereenigde Nederlanden*, vier stukken in twee deelen, (Amsterdam 1768 - 1773).
- J.N. Bakhuizen van den Brink en W.F. Dankbaar, *Handboek der Kerkgeschiedenis IV*, (Den Haag 1968).
- G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland*, (Zwolle 1936).
- J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar de rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie*, (Amsterdam 1910, diss. VU Amsterdam).
- W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en de publieke kerk*, (Hilversum 1999).
- W. van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, (Arnhem 1870).
- De kwestie van de betalingen der traktementen der predikanten bij de Hervormde Gemeente te Kampen*, nader rapport uitgebracht in de kerkenraad, (Kampen 1871).
- Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, (Kampen 1988).
- W.B.S. Boeles, *De geestelijke goederen in de provincie Groningen van de vroegste tijden tot op heden*, (Groningen 1860).
- J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, (Nieuwkoop 1997).
- Joh. de Breuk, *De Kerkelijke Hoofdelijke Omslag in de Praktijk*, uitgave van de Vereniging van Kerkvoogdijen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, (Dordrecht 1920).
- T. Cannegieter, *De bevoegdheid tot regeling van het beheer op de kerkelijke goederen*, (Utrecht 1890).
- A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen; Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, (Franeker 1998).
- De Nederlandsche Hervormde Kerk en hare goederen*, uitgave van Het hoofdbestuur van den bond van Nederlandsche predikanten, ('s-Gravenhage 1939).
- De reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk*, ('s-Gravenhage 1939).
- J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek 1794-1801*, (Den Haag 1988, diss. Leiden).
- G. Groenhuis, *De Predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700*, (Groningen 1977, diss. Utrecht).
- S. Groenveld, H. L.Ph. Leeuwenberg, N.E.H.M. Mout, W.M. Zappey, *De kogel door de kerk?* (Zutphen 1983).
- Aart de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, (Wageningen 1960, diss Utrecht).
- Th.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd Kerkrecht*, (Nijkerk 1951).
- P. van den Heuvel, *De Hervormde Kerkorde*. Een praktische toelichting, (Zoetermeer 2001).
- P. Hofstede de Groot e.a., *De kwestie van de betaling der traktementen bij de Hervormde Gemeente te Kampen*, (Kampen 1869).
- In dienst van de Kerk*, 75 jaar Vereniging van Kerkvoogdijen in de Nederlandse Hervormde Kerk 1920 - 1995.
- W. Janse, *Vroeg - Reformatorische bewegingen onder Karel V*, in *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, september 2000, jrg. 3, no 3.
- Jonathan I. Israël, *De Republiek 1477 - 1806*, dl I, (Franeker 1996).
- O. J. de Jong, 'Uitkeringen aan kerken', in J. de Bruijn e.a. *Geen heersende kerk, geen heersende staat*, (Zoetermeer 1998).
- B.N. de Jonge van Ellemet, *Geschiedkundig onderzoek naar de rechtstoestand der Zeeuwsche geestelijke goederen van 1572 - 1610*, (Zierikzee 1906).
- Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*, ('s-Gravenhage 1951).

- F.R.J. Knetsch, "De schoolmeester van Giessen-Nieuwkerk en andere lastposten. Notities over de schoolpolitiek van de classis Dordrecht, 1573-1620, in: H.S. Benjamins c.s. *Evangelie en Beschaving*, studies bij het afscheid van Hans Roldanus, (Zoetermeer 1995).
- A. Kuyper, *Ons program*, (Amsterdam 1880).
- J.S. Magnin, *Overzicht van de Kerkelijke Geschiedenis van Drenthe*, (Groningen 1855).
- A.J. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen*, (Den Haag 1939, diss. Utrecht).
- W. van der Meij, *125 jaar Algemeen College van Toezicht*, (Zoetermeer 1995).
- Jan Mostman, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* (1931 z.p.).
- J.W. Mulder, *De predikantstractementen te Zwolle; rapport omtrent de gehoudenheid der gemeente Zwolle tot betaling der tractementen aan de predikanten der Nederduitsche-Hervormde Gemeente en dien aan de Waalsche aldaar*, (Zwolle 1894).
- Christina de Munck, *Lodewijk Napoleon koning van Holland*, (Zutphen 1997).
- W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, (Amsterdam 1951).
- P. Noordeloos, *De restitutie der kerken in den Franschen tijd*, (Nijmegen/Utrecht 1937, diss. z.p.).
- J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland*, (Zoetermeer 1999, diss. Utrecht).
- Nota coördinatie van de geldwerving tot instandhouding van de hervormde gemeenten*, (Commissie geldwerving van de Generale Synode der N. H. Kerk 1971).
- W.H. den Ouden, *De oorsprong der Rijkstractementenregeling voor de predikanten der Nederlandse Hervormde Kerk*, niet uitgegeven scriptie, (R.U. Utrecht 1975).
- W.H. den Ouden, *Kerk onder Patriottenbewind*, (Zoetermeer 1994, diss. R.U. Groningen).
- W.H. den Ouden, *Kerk en Geldwerving*, ('s-Gravenhage 1982).
- Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* jaargang 1947.
- C.W. Pape, *Het leven en werken van J.D. Janssen*, ('s-Hertogenbosch 1855).
- Michel van der Plas, *De Klokkenluiders, Hervormingsbewegingen in de katholieke kerk*, (Amsterdam 2002).
- J. Plomp, *Zo zongen de ouden*, (Kampen 1972).
- Patrick de Pooter, *De rechtspositie van erkende erediensten en levensbeschouwingen in Staat en maatschappij*, (Brussel 2003).
- L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, dl 1, (Amsterdam/Brussel 1964).
- D.G. Rengers Hora Siccama, *De Geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht I*, (Amsterdam 1905, diss. Utrecht).
- J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk*, (Utrecht 1933).
- Job de Ruiter, *Jan Donner*, (Amsterdam 2003).
- W.H. de Savornin Lohman Azn, *De kerkgebouwen van de Gereformeerde (Hervormde) Kerk in Nederland*, (Amsterdam 1888, diss. Amsterdam).
- S. Schama, *Patriotten en Bevrijders in de Noordelijke Nederlanden 1790/1813*, (Amsterdam 1989).
- Tegenwoordige Staat van Overijssel* z.p.
- M. te Velde, *Anthony Brummelkamp*, (Barneveld 1988, diss. Kampen).
- J.Th. de Visser, *Kerk en Staat*, deel I en deel III, (Leiden 1927).
- W. Volger, *Om de vrijheid van de Kerk. Achtergrond en ontstaan van de doleantie*, (Kampen 1954).
- G.J. Vos Azn, *Geschiedenis van de Vaderlandsche Kerk*, (Dordrecht 1888).
- M. J. A. de Vrijer, *Gunning Tragicus*, (Den Haag 1946).
- J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, 47dln, (Amsterdam 1790-1811).
- A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, dl. IV, (Breda 1827).
- E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren*, (Amsterdam 1991).

Register van persoonsnamen

- Abels P.H.A.M. 26, 235
Abma H.G. 151
Agt A.A.M. van 149
Alexander I. tsaar 46, 80
Alphen M.W.L. 12, 14, 36, 41, 65, 67, 101, 102, 111, 113, 116, 120, 123, 132, 159, 235
Alphonse baron d' 90
Apeldoorn L.J. van 31, 37, 130, 235
Arkel van 128
Bachiene W.A. 41, 49, 176, 235
Bajema D. 10
Bakhuizen van den Brink J.N. 235
Bannier G.W. 12, 235
Bartels C.J. 128, 129, 130
Beatrix Koningin 11
Beeck Calkoen J.F. van 26, 235
Beets Nicolaas 159
Beets M.N. 159
Belder R. 10
Benjamins H.S. 236
Bentinck W. 39
Bergsma W. 23, 25, 33, 235
Beuningen W. van 26, 27, 34, 35, 37, 66, 68, 175, 221, 235
Bigot 90
Boeles W.B.S. 31, 32, 35, 36, 37, 235
Boer D. 125, 126, 131
Boeren P.C. 165, 236
Bonaparte 12, 16
Boom M. van der 110
Bosma J. 39, 48, 161
Both Hendriksen J. 81
Bree M.I. van 245
Breuk J. de 127, 129, 135, 136, 137, 235
Brouwer P. 53, 79
Brummelkamp A. 11, 109, 110, 111, 236
Bruijn J. de 235
Cannegieter T. 104, 235
Capellen G.A.G.P. van der 83
Contant J. 110
Cuijpers 54, 59, 62, 64
Dale van 119
Dankbaar W.F. 235
Delden A. van 108
Delprat D. 81
Dermout I.J. 46, 58, 59, 91, 236
Deursen A.Th. van 38, 235
Diepenhorst I.A. 149, 245
Donner A.M. 111
Donner J. 111, 142
Donner J.H. 109, 111, 113, 245
Donner J.P.H. 111
Eilerts de Haan D. 126
Engelberts N.J. 110
Enschede 159
Filips II 24, 25
Frederik Hendrik 91
Fritschy J.M.F. 39, 235
Gaay Fortman W.F. de 144
Gogel I.J.A. 39, 40, 45, 245
Gregorius XIII paus 25
Greef J. de 92
Groenhuis G. 33, 34, 235
Groenveld S. 15, 235
Groot A. de 76, 235
Grote Karel de 22
Grote Frederik de 57
Gunning jr J.H.
Haan W. de 110
Haitjema Th.L. 103, 104, 106, 235
Heemskerk Th. 111
Heusde 95
Heuvel P. van den 107, 235
Hodges Howerd 245
Hofstede de Groot Petrus 30, 235
Holwerda 126
Hooff K.J. van 45
Hoog T. 81
Hope A. 221
Houten S. van 108
Husley Viervant H. 81
Israël J.I. 25, 235.
Jacob H.L. 142
Janse W. 24, 235
Janssen J.D. 15, 17, 18, 19, 20, 21, 36, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 67, 76, 78, 79, 81, 82, 86, 87, 88, 97, 98, 99, 100, 163, 165, 174, 192, 200, 206, 207, 211, 233, 236, 245
Jantson van Nieuwland S.D. 81
Jong O.J.de 11, 12, 75, 145, 151, 153, 235
Jong P. de 144
Jonge van Ellemeet B.N. de 28, 235
Kanter H.P. de 113
Karel V 24, 235
Karres J.C. 36
Kemp J.C. 81.
Knetsch F.R.J. 10, 26, 236
Kok J.A. de 153

Koppius W.J. 128
 Kuyper A. 11, 36, 108, 111, 124, 163, 225, 226, 236
 Leeuwenberg H.L.Ph. 235
 Lichtenhauer W.F. 142
 Liefstinck P. 141
 Limberg 154, 234
 Lindeboom L. 110
 Lodewijk Napoleon koning 20, 45, 46, 47, 54, 57, 58, 63, 64, 68.71, 86, 87, 91, 93, 94, 96, 98, 100, 101, 136, 156, 163, 217, 220, 221, 236, 245
 Loeff J.J. 142
 Magnin J.S. 31, 35, 236
 Maris A.J. 30, 236
 Maurits 235
 Meij W. van der 105, 107, 123, 236
 Mollerus J.H. 46, 58, 60, 61, 62, 64, 69, 70, 78, 81, 82, 83, 88, 98
 Moret 154, 234
 Mortier G.W. 128, 129
 Mostman J. 91, 236
 Mout N.E.H.M. 235
 Mulder J.W. 66, 67, 75, 236
 Mulder C. 110
 Munck Ch. De 46, 236
 Napoleon 45, 46, 80, 86, 88, 89, 91, 98
 Nassau 47
 Nolet W. 236
 Noordeloos P. 73, 91, 94, 236
 Noordt zij M. 112
 Noordmans O. 236
 Nooteboom A. 10
 Oldenbarnevelt Van 86, 235
 Oranje Nassau Huis van 27
 Ouden W.H. den 13, 15, 17, 21, 22, 24, 29, 35, 38, 56, 57, 58, 59, 64, 65, 66, 73, 74, 75, 77, 78, 81, 93, 97, 104, 123, 124, 134, 140, 152, 159, 160, 175, 176, 191, 207
 Ouden A. den 10, 245
 Palm J.H. van der 15, 19 76, 235
 Pape C.W. 18, 236, 245
 Plas M. van der 24, 236
 Plomp J. 110, 111, 112, 122, 236
 Poel Prof. dr. van der 245
 Pol M. van de 128
 Pooter Patrick de 230, 236.
 Raak R. van 95
 Reddingius D.G. 53
 Reitsma J. 236
 Rengers Hora Siccama D.G. 29, 236
 Roden P. van 95
 Rogier L.J. 26, 236
 Roldanus H. 236
 Ruding H.O.C.R. 151
 238
 Ruiter J. de 111, 236
 Rutgers A. 77, 81
 Ruijs de Beerenbrouck 116
 Ruijsch van Dugteren 131
 Savornin Lohman W.H. de 32, 33, 236
 Schaepman N.J.A.M. 112
 Schama S. 13, 17, 19, 46, 48, 80, 236
 Schilling H. 24
 Schimmelpenninck R.J. 16, 17, 19, 45, 46
 Slingelandt S. van 39
 Sloff C. 10
 Smeth van Alphen De 221
 Smidt 113
 Soetens H. 10
 Spaendonck F.H.M. van 149, 245
 Spiegel L.P. van de 39
 Stad W. 245
 Stee A.P.J.M.M. van der 145, 149
 Stralen H. van 17, 18, 20, 46, 95, 96, 97
 Thin van Keulen J.G. 81
 Treub M.W.F. 126
 Troost W. 10
 Veenman H. 126
 Veldhuizen van 91
 Velde A. van der 208
 Velde M. te 11, 109, 111, 236
 Verdam P.J. 145, 146, 147, 148
 Visser H.W.C.A. 79, 83
 Visser J.Th. de 17, 24, 45, 57, 59, 60, 67, 69, 70, 71, 76, 78, 83, 86, 87, 88, 89, 98, 99, 101, 103, 108, 111, 112, 114, 115, 217, 236
 Volger W. 73, 156, 157, 236
 Voorst van Beest C.W.E. van 129
 Vos G.W. 86, 236
 Vos O.W. 142
 Vries F. de 142
 Vries S. de 116
 Vrijer M.J.A. de 36, 125, 126, 131, 236, 245
 Wagenaar H.M.J. 142
 Wagenaar J. 34, 236
 Walsum G.E. van 111, 142, 143, 144
 Wassenaar J.D.Th. 236
 Water J.W. te 19, 81, 82
 Weijland E.G. 126
 Weldijk 79, 97
 Wesseldijk H.J.F. 142
 Willem I Koning 11, 92, 93, 94, 96, 100, 131, 157, 245
 Witteveen H.J. 144
 Wouters Ton 49
 Wijk J.H. 142
 Ypey A. 46, 58, 59, 91, 236
 Zahn E. 165, 236
 Zanten J.A.G. van 161
 Zappeij W.M. 235

Register van geografische namen

Aalten 167
Aard 169
Aarschot 170
Acquoy 178, 180
Akersloot 179
Alem 50
Alkmaar 46, 77, 175, 176, 179, 180, 182
Almelo 197, 200
Almkerk 37
Amelisweerd 188
America 113
Amerika 25, 57
Amersfoort 189, 190
Amstelland 46, 55, 71, 73, 80, 222
Amsterdam 46, 48, 51, 53, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 81, 87, 92, 100, 125, 130, 156, 174, 175, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 197, 202, 235, 236
Angeren 169
Antwerpen 209
Apeldoorn 144, 174
Appeltern 170
Appingedam 99
Arkel 27
Arnemuiden 184
Arnhem 30, 72, 155, 170, 173, 196, 197, 235
Asch 169
Asperen 178
Assen 215
Augsburg 24
Augustinusga 102
Avenhorn 52
Avereest 201
Baambrugge 188
Baarderadeel 36
Baardwijk 180
Baarle-Nassau 19, 50
Bahr 169
Ballegoijen 170
Barneveld 236
Barsingerhorn 53
Bataafsch Braband 221
Batenburg 170
Bath 184
Bathmen 201
Bayern 227, 228, 229
Beek 169
Beilen 65
Belgie 101, 230
Bennebroek 180
Benschop 188
Benthuisen 180
Berchem 50
Bergen op Zoom 71, 77, 98, 99, 100, 208, 209, 210, 211, 212, 213
Bergharen 170
Bergum 113, 122
Berlicum 164
Berlijn 24
Besoyen 180
Beuningen 169
Beverwijk 27, 52, 175, 177
Bilderdam 180
Blankenham 204, 205
Blaricum 180
Bloemendaal 125
Blokzijl 200, 205
Blija 53, 79
Boertange 207
Bolsward 193
Bommelerwaard 167, 169
Borculo 174
Borne 202, 205
Brabant 19, 20, 43, 48, 49, 50, 55, 59, 60, 61, 65, 70, 71, 80, 81, 82, 87, 88, 93, 94, 167, 174, 207, 208, 210, 213, 216, 222
Breda 53, 71, 77, 98, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 236
Bredevoort 174
Brielle 27, 34, 175, 177, 181
Brigdamme 184
Brouwershaven 185
Brussel 236
Budel 49, 209
Bunnik 188
Buren 9, 10, 77, 106, 135, 137, 167, 169, 172, 245
Castricum 178
Chaam 50
Coevorden 214, 215
Cornwerd 194
Cothen 188
Culemborg 167, 169, 172, 174
Dalfsen 201
DDR 228
De Eendracht 184
De Langstraat 27
De Meern 188
Persingen 87, 169

Delden 199, 205
Delft 27, 34, 35, 46, 66, 77, 122, 163, 164, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 183, 188, 209, 235
Delftland 27
Delfshaven 135
Delfzijl 207
Den Bosch 212
Den Burg 53
Den Dungen 52
Den Haag 18, 19, 20, 33, 41, 46, 49, 51, 53, 77, 81, 87, 92, 97, 100, 132, 164, 175, 177, 178, 181, 182, 183, 206, 207, 209, 222, 235, 236, 245
Den Ham 201
Den Helder 179
Denekamp 202, 205
Denemarken 57
Deurne 210
Deventer 31, 53, 66, 67, 99, 155, 196, 197, 201, 202, 204, 205, 206
Didam 169
Diepenheim 201
Diepenveen 203
Dieters 87, 170
Dinteloord 208, 210
Doesburg 172, 174
Doetinchem 172, 174
Dokkum 193
Dongen 210
Doesburg 72
Doornenburg 169
Doornik 169
Dordrecht 53, 77, 177, 180, 181, 182, 183, 235, 236, 245
Drenthe 26, 31, 33, 35, 36, 37, 41, 47, 59, 65, 68, 77, 80, 87, 88, 104, 121, 157, 163, 197, 214, 216, 222, 236
Driebergen 188
Duitsland 24, 227, 228, 229, 230
Echteld 169
Edam 52, 77, 176, 179, 180
Eenigenburg 52, 179
Eindhoven 209, 211
Elburg 172, 174
Ellecom 128
Elzas-Lotharingen 230
Emden 80, 81
Emmeloord 202
Engeland 24, 57
Engelen 180
Enkhuizen 46, 77, 99, 100, 176, 180
Ens 202
Enschede 195, 198, 200, 205
Enter 203, 205
Etersheim 179
Etten 210
Everdingen 169
Ewijk 169
Farmsum 53
Fort Andries 52
Franeker 193, 194, 235
Frankrijk 25, 47, 71, 72, 86, 88, 89, 96, 102, 165, 183, 208, 217, 222, 229, 230
Friesland 14, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 43, 53, 55, 65, 68, 77, 79, 80, 82, 87, 104, 133, 152, 157, 163, 175, 191, 196, 197, 216, 222, 235
Fijnaart 27, 208, 209
Gapinge 99, 184
Garsthuizen 52
Geertruidenberg 27, 49, 178
Gelderland 25, 30, 33, 43, 68, 70, 71, 72, 77, 80, 87, 99, 104, 119, 157, 163, 167, 173, 174, 194, 195, 196, 208, 216, 222, 236
Geldrop 50
Gellicum 52, 169
Gemert 210, 212
Genemuiden 203
Gent 169
Giessen 53, 236
Giethoorn 201
Goeree en Overflakkee 27
Goes 99, 100, 185, 186
Goor 53, 199, 200
Goorecht 37
Gorinchem 52, 77, 177, 180, 181
Gorredijk 191
Gouda 27, 77, 79, 97, 175, 177, 181
Goudriaan O.en N. 180
Gramsbergen 201
Grave 99, 100, 208, 209, 211, 212
Gravenzande,'s- 131
Gravenhage,'s- zie Den Haag
Groenlo 172, 174
Groesbeek 169
Groningen 9, 10, 14, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 43, 53, 65, 68, 77, 80, 87, 99, 104, 157, 163, 175, 197, 206, 207, 216, 222, 235, 236
Grootebroek 125, 177
Grootschermers 100
Haaksbergen 72, 204
Haarlem 27, 32, 52, 53, 77, 81, 123, 137, 138, 139, 159, 175, 176, 179, 180, 181, 183, 245
Hagestein 188
Hardenberg 202
Harderwijk 99, 100, 168, 171, 173, 174
Haringhuizen 53, 179
Harlingen 9, 53, 99, 100, 192
Hasselt 199, 200, 205, 206
Hasselterambt 30

Hatert 169	Itens 36
Hatter 171	Jeverland 46, 80
Hauwert 179	Kaathoven 164
Havelte 65, 215	Kampen 31, 66, 67, 71, 109, 110, 111, 112,
Heemse 201	144, 155, 196, 197, 201, 202, 203, 205, 206,
Heer Arendskerke, 's- 184	235, 236
Heerenberg, 's-169	Kampereiland 201
Heerenveen 14	Kamperveen 202
Heerewaarden 52	Kappel 24
Heer Hendrikskerke, 's -184	Kattendijke 184
Hees 169	Keenth 170
Heesbeen 180	Kempenland 77, 98, 209
Heeswijk 50, 188	Kessel 50
Heeze 50, 210	Klazinaveen 215
Heiloo 175, 179	Kleverskerke 184
Heinenoord 100	Klundert 178
Heino 201	Kolmschaten 203, 205
Hellendoorn 201	Kolslagen 53, 180
Helmond 210, 211	Koog (Texel) 53, 179
Hemmen 169	Kortgene 184
Hendrikhuizen 50, 180	Koudum 102
Hengelo 202, 205	Kranenburg 168
Herne 170	Kranendonk 209
Herpt 50, 180	Krommeniedijk 179
Hertogenbosch, 's-33, 48, 49, 50, 71, 77, 88,	Kruisland 210
91, 94, 98, 99, 100, 208, 209, 210, 211, 212,	Kuijk 209, 210, 212
213, 236, 245	Kuinre 204
Herwen 169	Laenelten 180
Herwijnen 169	Lage Mierden 50
Het Bilt 191	Landen van Overmaze 27, 77, 165, 208
Heukelum 178, 180	Lathum 169
Heumen 169	Leende 50
Heusden 27, 37, 50, 99, 100, 181	Leerbroek 180
Hierden 168	Leerdam 178, 181
Hilvarenbeek 50	Leeuwarden 156, 192, 194, 235
Hilversum 235	Leiden 19, 27, 32, 34, 48, 52, 53, 77, 81, 111,
Hindeloopen 52, 53, 193	164, 175, 177, 180, 181, 182, 183, 235, 236
Hobreede 179	Leimuiden 53
Hoek van Holland 131	Leijden zie Leiden
Hoeven 210	Lek 168, 188
Holland 12, 14, 15, 19, 26, 27, 33, 34, 35,	Lemmer 191
36, 37, 39, 43, 45, 46, 57, 58, 63, 65, 66, 69,	Leur 170
70, 77, 80, 82, 87, 89, 99, 102, 118, 157, 163,	Lieve Vrouwenparochie 113
164, 167, 174, 175, 182, 208, 214, 216, 217,	Limburg 102, 113, 119, 165, 222
221, 233, 235, 236	Limmen 179
Holten 201	Lith 50
Holysloot 52, 179	Lochem 171
Hommel 210	Loenen 178
Hoogeveen 110, 214, 215	Londen 98
Hoogezand 207	Loppersum 207
Hoogmade 52, 178	Losser 202, 205
Hoorn 17, 46, 52, 53, 175, 176, 179, 180	Loo 220
Houten 188	Lutjebroek 177, 180
Huizen 179	Maarschalkerweerd 188
Italië 57	Maas 48, 168, 170

Maashees 209
 Maasland 46, 70, 71, 80, 209, 222
 Maassluis 37, 177
 Maastricht 33, 77, 165, 208
 Made 178
 Maesheze 49
 Makkum 53, 194
 Malden 168, 169
 Markelo 204
 Marken Binnen 179
 Marrum 192
 Mastenbroek 199, 201
 Medemblik 175, 176, 178, 180
 Meierij 48, 49
 Meppel 214, 215
 Middelburg 52, 53, 99, 100, 185, 186
 Middellie 179
 Midwoud 179
 Mierlo 50
 Moerdijk 99, 100
 Moergestel 50
 Monnikendam 175, 176, 180
 Montfoort 53, 190
 Muiden 52, 180
 Muiderberg 180
 Munster 48, 49, 93, 209
 Naaldwijk 178
 Naarden 99, 100, 177, 180, 181
 Neder-Betuwe 169
 Neder-Rhijnland 164
 Nederasselt 170
 Nederland 102, 231, 235, 236
 Nederrijnse Wald 169
 Neerbosch 168
 Neerbosch 169
 Neerlangbroek 188
 Netterden 169
 Niervaart 27
 Nieuw Vossemeer 184
 Nieuwe Pekela 207
 Nieuwe Schans 207
 Nieuwkoop 235
 Nieuwleusen 201
 Nieuwveen 53
 Niftrik 170
 Nijega (Small.) 36
 Nijkerk 167, 192, 235
 Nijland 151, 152
 Nijmegen 30, 52, 72, 98, 99, 168, 169, 170, 173, 196, 197, 236
 Nispen 49
 Nistelrode 50
 Noord -Brabant 52, 77, 99, 104, 119, 157
 Noord-Beveland 29, 183
 Noorderkwartier 27, 37, 175
 Noord-Holland 17, 27, 68, 77, 104, 157, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182
 Noordwijk 178
 Noordwijk- Binnen 178
 Noordwijkerhout 180
 Obdam 179
 Odijk 125, 188
 Oedenrode 50
 Oirschot 209, 210
 Oisterwijk 50, 209
 Oldemarkt 204
 Oldenzaal 26, 198, 205, 235
 Olst 201
 Ommelanden 31, 32
 Ommen 111, 201
 Oost-Brabant 33, 77
 Oost Europa 231
 Oostfriesland zie Oost-Friesland
 Oost-Friesland 46, 48, 222
 Oostenrijk 57
 Oosterend 36
 Oosterhout 210, 211
 Oosterleek 52, 180
 Oosterwierum 102
 Oosterwijtwerd 52
 Oostgraafdijs 52, 179
 Oosthem 36
 Oostzaan 179
 Ootmarsum 198, 205
 Ooyen zie Ooy
 Ooy 87, 169
 Oss 50
 Ossendrecht 50
 Oterdum 52
 Oud Vossemeer 184
 Ouddorp 132
 Oude Schans 207
 Oudenbosch 209, 210
 Oudewater 181
 Over-Betuwe 169
 Overasselt 170
 Overflakkee 175
 Overijssel 14, 30, 33, 34, 43, 59, 66, 67, 68, 71, 72, 77, 80, 87, 99, 104, 157, 163, 194, 195, 196, 202, 204, 205, 216, 222, 236
 Overkwartier 30, 70, 50
 Paaslo 204
 Pannerden 70, 169
 Parijs 16, 45, 89
 Peel 77, 98
 Peelland 209
 Pingjum 192
 Prinsenland 212
 Portugal 57
 Purmer 176

Purmerend 46, 77, 176, 180
 Putten 50, 168
 Raalte 201
 Ransdorp 53, 180
 Ravenstein 208, 210, 211, 212
 Ressen 169
 Rhenen 189
 Rhenoy 52, 169
 Rhijnauwen 188
 Rhoderwolde 214
 Roermond 208, 213
 Rome 22, 24
 Roosendaal 49, 210
 Rotterdam 9, 10, 51, 53, 74, 81, 87, 100, 121, 122, 135, 142, 156, 157, 165, 177, 181, 182, 183, 233, 245
 Rouveen 201
 Rucphen 210
 Ruinerwold 65
 Rusland 46, 57, 80
 Rijn 168
 Rijnland 27, 27, 208
 Rijssen 202
 Rijswijk NB 53, 180
 Salland 30, 199
 Sambeek 49
 Scandinavische landen 24, 231
 Schagen 177
 Schalkwijk 100, 188
 Scharwoude 179
 Schellingwoude 53, 180
 Schelluinen 178
 Scherpenisse 184
 Scheveningen 178
 Schiebroek 10
 Schiedam 43, 177, 181, 183
 Schieland 27, 77
 Schiermonnikoog 192
 Schijndel 100
 Schoonhoven 77, 99, 100, 177, 178, 181
 Schouwen en Duiveland 28, 178, 183
 Serooskerke 184
 Sint Anna ter Muiden 18
 Sint Annaland 19
 Sint Annaparochie 113
 Sint Jacobiparochie 113
 Sint Laurens 184
 Sint Maartensdijk 184
 Sint Pancras 179
 Sint Philipsland 29
 Sipculo 195
 Sloten 177, 193
 Sloterdijk 177
 Smallerland 36
 Sneek 53, 67, 156, 193
 Soerendonck 49
 Soestdijk 92
 Sommeldijk 28, 178
 Son 50
 Spanbroek 179
 Spanje 24, 25, 28, 57
 Spannum 36
 St. Michielsgestel 52
 Staats-Brabant 49
 Staats-Vlaanderen 183
 Stad en Lande 33
 Staphorst 203
 Stavoren 52, 53, 193
 Steenberg 71, 209, 211, 212
 Steenwijk 196, 197, 199, 200, 201, 204, 206
 Steenwijkerwold 204
 Stellendam 88, 100
 Strijen 179
 Ten Berg 169
 Ten Boer 207
 Texel 53
 Thamen 188
 Tholen 28, 99, 100, 183, 185, 186
 Tiel 30, 171
 Tielerwaard 167, 169
 Tilburg 211
 Tilsit 46, 80
 Tubbergen 202, 205
 Tull en 't Waal 188
 Twente 196, 197
 Ubbergen 169
 Uitdam 52
 Uithoorn 188
 Ureterp 191
 Utrecht 14, 15, 24, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 43, 52, 56, 65, 58, 70, 71, 77, 80, 81, 82, 87, 99, 100, 104, 125, 127, 128, 141, 145, 157, 163, 167, 168, 174, 178, 187, 188, 189, 190, 194, 216, 222, 235, 236, 245
 Vechten 188
 Veendam 207
 Veenendaal 129
 Veere 99, 100, 185, 186
 Veghel 210
 Veldhoven 210
 Velsen 52
 Veluwe 30, 168
 Vianen 177, 181
 Vierlingsbeek 49
 Vinkeveen 188
 Vlaardingen 181
 Vlaardingerambacht 166
 Vledder 215
 Vleuten 188
 Vlijmen 37, 50, 180

Vlissingen 99, 100, 185, 186
 Volendam 52, 179
 Vollenhoven 30, 199, 200, 201, 204, 205
 Voorburg 99, 100, 179, 181
 Voorhout 180
 Voorne en Putten 27, 77, 175
 Vriezenveen 203
 Waal 43, 48, 52, 168, 170
 Waal(Texel) 53, 59, 179
 Wageningen 122, 171, 235
 Walcheren 28, 183
 Wanneperveen 204
 Warns 79
 Weerselo 203, 205
 Weesp 180
 Weimar 227
 Wemeldinge 184
 Werkhoven 188
 West-Brabant 27, 77
 West-Friesland 12, 27, 34, 77, 221
 Westervoort 169
 Westgrafdijk 52
 Westzaandam 177
 Wezep 201
 Wierden 203
 Willemstad 27, 209, 211, 212
 Wilsum 201
 Winden 169
 Windesheim 201
 Winterswijk 100, 167
 Wissekerke 184
 Witmarsum 192
 Woensel 209
 Woerden 77, 177, 180, 181
 Workum 193
 Woubrugge 52
 Woud 't 180
 Wijchen 169
 Wijdenesse 52, 180
 Wijhe 201
 Wijk aan Zee 52, 180
 Wijk bij Duurstede 99, 100, 189
 Wijnaldum 133
 Xanten 168, 170
 IJhorst 203
 IJlst 193
 IJsbrechtum 79
 IJsselmuiden 201
 IJsselstein 189
 Zalck 203
 Zaltbommel 171
 Zeddam 169
 Zeeland 12, 13, 14, 15, 26, 28, 33, 34, 36, 43,
 45, 46, 65, 68, 77, 80, 82, 87, 89, 99, 102,
 104, 118, 157, 163, 167, 178, 183, 184, 194,
 208, 211, 216, 221, 222
 Zeeuws-Vlaanderen 46, 80, 102, 119, 165,
 208, 222
 Zeist 234
 Zevenbergen 27, 71, 178
 Zierikzee 53, 99, 100, 185, 186, 235
 Zoelen 167
 Zoetermeer 235, 236
 Zuid-Beveland 28, 183
 Zuiderwoude 52
 Zuid-Holland 27, 55, 68, 77, 95, 100, 104,
 157, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181,
 182
 Zuid-Limburg zie Limburg
 Zuidzijpe 52
 Zutphen 30, 72, 30, 167, 169, 170, 173, 174,
 196, 197, 235, 236
 Zwaag 179
 Zwaluwe 27, 178
 Zwartewaal 72, 179
 Zwartsluis 72, 200
 Zweden 57
 Zwitserland 24
 Zwolle 31, 66, 67, 71, 75, 155, 156, 195, 196,
 197, 199, 201, 202, 203, 205, 206, 235, 236

Illustratieverantwoording

De kerk van Buren, D.J. Thijssen, Buren.

Betaling van de kerkelijke tienden, J Lice 19e Eeuw, Belastingmuseum
'Prof. dr. van der Poel' te Rotterdam. 23

Illustratie van J.D. Janssen uit C.W. Pape, *Het leven en werken van J.D. Janssen*. 18

I.J.A. Gogel, een kopie van W. Stad naar een verloren gegaan schilderij
van M.I. van Bree; Belastingmuseum 'Prof. dr. van der Poel' te Rotterdam. 40

Lodewijk Napoleon, Howard Hodges Iconografisch Bureau / RKD,
's-Gravenhage. 63

St. Jan, 's-Hertogenbosch, Kerkbestuur Parochie Binnenstad. 92

Hervormde Kerk 's-Hertogenbosch, College van Beheer van de
Protestantse Kerken Gemeenschap. 93

Koning Willem I, Iconografisch Bureau / RKD, 's-Gravenhage. 96

J.H. Donner, Familiearchief Donner, 's-Gravenhage. 109

Kerkvoogdenbank, St. Bavo, Haarlem, naar foto A. den Ouden. 123

M.J.A. de Vrijer, Bond van Nederlandse Predikanten, Utrecht. 125

Kerkelijke Belasting, Vereniging van Kerkvoogdijen Dordrecht. 138/139

I.A. Diepenhorst en F.H.M. Spaendonck, Vereniging van Kerkvoogdijen
Dordrecht. 149

Naamlijst Kerkmeesteren, St. Bavo, Haarlem, naar foto A. den Ouden. 158

De auteur op pad met Kerkbalans, Vereniging van Kerkvoogdijen
Dordrecht. 161